

ไตรลักษณ์

(จบโลก ถึงธรรม ด้วยรู้สามอย่างนี้)

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

(ป. อ. ปยุตฺโต)

อนุสรณ์

คุณแม่ประภาศรี บุญยประสิทธิ์

๑๒ เมษายน ๒๕๖๖

ไตรลักษณ์

(บทที่ ๓ ของ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, พ.ศ. ๒๕๕๕)

© สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

ISBN 978-616-7585-10-9

พิมพ์เฉพาะบท ครั้งที่ ๑ — เมษายน ๒๕๕๕

- อายุมงคล ๕ รอบ (๖๐ ปี) คุณนพพร บุญยประสิทธิ์

พิมพ์เฉพาะบท ครั้งที่ ๑๑ — เมษายน ๒๕๖๖ ๒,๐๐๐ เล่ม

- อนุสรณ์ คุณแม่ประภาศรี บุญยประสิทธิ์

วันพุธที่ ๑๒ เมษายน ๒๕๖๖

พิมพ์เผยแพร่เป็นธรรมทาน โดยไม่มีค่าลิขสิทธิ์

หากท่านใดประสงค์จัดพิมพ์ โปรดติดต่อขออนุญาตที่

วัดญาณเวศกวัน ต.บางกระทึก อ.สามพราน จ.นครปฐม ๗๓๒๑๐

<http://www.watnyanaves.net>

พิมพ์ที่

อุทิศนา

ได้รับแจ้งข่าวมรณกรรมของคุณโยมประภาศรี บุญยประสิทธิ์ เมื่อวันที่ ๖ เมษายน ๒๕๖๖ โดยมีกำหนดการว่าจะมีพิธีฌาปนกิจศพ ในวันพุธที่ ๑๒ เมษายน ๒๕๖๖ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม กรุงเทพมหานคร อาตมาภาพ พร้อมทั้งพระสงฆ์และพุทธบริษัทวัดญาณเวศกวัน อนุสรณ์ด้วยสังเวชนิเวศน์ โอกาสนี้

คุณโยมประภาศรี บุญยประสิทธิ์ เป็นโยมอุปถัมภ์สำคัญท่านหนึ่งในคณะโยมผู้ใหญ่วัดนี้ เป็นหลัก ตั้งแต่เริ่มตั้งวัดญาณเวศกวัน โยมมาทำบุญสม่ำเสมอและเป็นกำลังใหญ่ในการจัดงานกุศลตลอดมาแต่ต้น นอกจากเป็นผู้นำคณะโยมเลี้ยงพระประจำวันศุกร์แล้ว ก็ได้บำเพ็ญบุญกุศลสำคัญมาตามกาลโอกาส เช่นได้เป็นโยมเจ้าภาพทอดกฐิน ที่วัดนี้ ทั้งเมื่อมีอายุครบ ๖ รอบ คือ ๗๒ ปี (พ.ศ. ๒๕๔๐) และเมื่อมีอายุครบ ๘๐ ปี (พ.ศ. ๒๕๕๘)

ใน พ.ศ. ๒๕๓๖ คุณโยมประภาศรี บุญยประสิทธิ์ ได้สร้างพระพุทธรูปสำคัญ พระนามว่า “พระพุทธรูปมหาชนบุญยสิทธิพลญาณ” ซึ่งได้นำขึ้นประดิษฐานไว้บนศาลาหลังแรกของวัดญาณเวศกวัน ที่ปัจจุบันเรียกว่าศาลาอเนกประสงค์ ตั้งแต่วันที่ ๑๐ เม.ย. ๒๕๓๖ จนถึง พ.ศ. ๒๕๖๔ เมื่อวัดญาณเวศกวันมีศาลาใหม่สำคัญซึ่งเป็นอาคารหลังใหญ่ที่สุดของวัดในปัจจุบัน ชื่อว่าญาณเวศกธรรมศาลา พุทธบริษัทก็ได้พร้อมใจกันอัญเชิญ “พระพุทธรูปมหาชนบุญยสิทธิพลญาณ” จากศาลาอเนกประสงค์ นำขึ้นประดิษฐานเป็นพระประธานประจำญาณเวศกธรรมศาลานั้น เหมือนเป็นการรับศกใหม่ เมื่อคุณโยมประภาศรี บุญยประสิทธิ์ มีมงคลวาร อายุครบ ๘ รอบ เต็ม ๘๖ ปี ใน พ.ศ. ๒๕๖๔ นั้น และสถิตอยู่ดังที่ปรากฏในบัดนี้

ในวาระนี้ โดยอนุสรณ์พระคุณของท่านผู้เป็นบูรพการี
ดร.พิภพ บุญยประสิทธิ์ คุณนพพร บุญยประสิทธิ์ และคุณปองสุข
บุญยะปานะ ในฐานะบุตรธิดาของท่านผู้วายชนม์ ได้แจ้งบุญ
เจตนาขออนุญาตพิมพ์หนังสือ **ไตรลักษณ์** เป็นธรรมทาน เพื่อ
เป็นอนุสรณ์ที่ระลึกถึงท่านผู้จากไป และแจกเป็นที่ระลึกตอบแทน
น้ำใจของท่านผู้ได้มาร่วมงานบำเพ็ญกุศล พร้อมทั้งเพื่อเป็นการ
เผยแผ่ธรรมให้อำนวยประโยชน์สุขแก่ประชาชนกว้างขวางออกไป

การบำเพ็ญธรรมทานอุทิศกุศลโดยเป็นอนุสรณ์นี้ เป็นการ
แสดงออกซึ่งน้ำใจที่ประกอบด้วยกตัญญูกตเวทิตาธรรมต่อ
ท่านผู้ล่วงลับ และความปรารถนาประโยชน์สุขที่เป็นแก่นสาร
แก่ประชาชนทั่วไป

ขออำนาจแห่งธรรมทานกุศลจริยา ที่คณะเจ้าภาพได้
บำเพ็ญครั้งนี้ จงอำนวยสุขสมบัติ แก่ คุณแม่ประภาศรี บุญย
ประสิทธิ์ สมตามมโนปณิธานของลูกหลานญาติมิตร ตามควรแก่
คติวิสัยทุกประการ

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ปยุตฺโต)

๗ เมษายน ๒๕๖๖

สารบัญ

อุทิศแด่

๗

พุทธธรรม หรือ กฎธรรมชาติ และคุณค่าสำหรับชีวิต

๑

ชีวิต เป็นอย่างไร?

ไตรลักษณ์

๑

ตัวกฎ หรือตัวสภาวะ

๑

คำอธิบายไตรลักษณ์ตามหลักวิชาในคัมภีร์

๘

๑. ความเข้าใจเกี่ยวกับศัพท์ที่เกี่ยวข้อง

๙

๑. สังขารทั้งปวง กับ ธรรมทั้งปวง

๙

๒. สังขารในชั้น ๕ กับ สังขารในไตรลักษณ์

๑๓

๒. สิ่งที่ยึดโยงไตรลักษณ์

๒๐

๓. วิเคราะห์ความหมายของไตรลักษณ์

๒๔

๑. อนิจจตา และอนิจจลักษณะ

๒๔

๒. ทุกขตา และทุกขลักษณะ

๒๗

พิเศษ: ทุกข์ในอริยสัจ แยกให้ชัด จากทุกข์ในไตรลักษณ์

๓๒

(ก) หมวดใหญ่ของทุกข์

๓๒

ทุกข์ตา ๓

๓๗

(ข) ไตรลักษณ์มี ๓ ไม่ใช่แค่ทุกข์

และทั้งสามเป็นฐานของทุกข์ในอริยสัจ

๓๙

(ค) ปัญหาของมนุษย์ ที่มาในชื่อของทุกข์มากมาย

๕๐

ชุดที่ ๑ ทุกข์ ๑๒

๕๑

ชุดที่ ๒ ทุกข์ ๒

๕๔

ชุดที่ ๓ ทุกข์ ๒

๕๔

๓. ขนัตตดา และขนัตตลักษณะ	๕๙
ก) ขอบเขตความหมาย	๕๙
ข) ความหมายพื้นฐาน	๖๐
ค) ความหมายที่ไม่ต้องอธิบาย	๖๓
ง) ความหมายที่อธิบายทั่วไป	๖๗
๔. ขัตตา - ขนัตตดา และ ขัตตา - นิรัตตา	๗๒
ขัตตา กับ มานะ	๑๐๔
คุณค่าทางจริยธรรม	๑๐๙
ก. คุณค่าที่ ๑: คุณค่าด้านการทำจิต หรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ	๑๑๓
ข. คุณค่าที่ ๒: คุณค่าด้านการทำกิจ หรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท	๑๑๗
ค. ความสำคัญและความสัมพันธ์ของคุณค่าทางจริยธรรม ๒ ด้าน	๑๒๖
ง. คุณค่าเนื่องด้วยความหลุดพ้น หรือคุณค่าเพื่อความบริสุทธิ์บริบูรณ์แห่งความดีงาม	๑๓๙
จ. คุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์ตามลำดับข้อ	๑๔๓
๑. อนิจจตา	๑๔๓
๒. ทุกขตา	๑๔๘
๓. อนัตตตา	๑๕๙
พุทธพจน์เกี่ยวกับไตรลักษณ์	๑๖๑
ก. ความรู้เท่าทันสภาวะของไตรลักษณ์	๑๖๑
ข. คุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์ (ด้านทำจิตเป็นอิสระ และด้านทำกิจโดยไม่ประมาท)	๑๖๘
- อนิจจตาแห่งชีวิต และการเห็นคุณค่าของกาลเวลา	๑๖๘
- เร่งทำกิจ และเตรียมการเพื่ออนาคต	๑๙๐

พุทธธรรม

หรือ

กฎธรรมชาติ และคุณค่าสำหรับชีวิต

ชีวิตเป็นอย่างไร?

ไตรลักษณ์

ลักษณะโดยธรรมชาติ ๓ อย่างของสิ่งทั้งปวง

ตัวกฎหรือตัวสภาวะ

ตามหลักพุทธธรรมเบื้องต้นที่ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจาก ส่วนประกอบต่างๆ มาประชุมกันเข้า หรือมีอยู่ในรูปของการรวมตัวเข้า ด้วยกันของส่วนประกอบต่างๆ นั้น มิใช่หมายความว่า เป็นการนำเอา ส่วนประกอบที่เป็นชิ้นๆ อันๆ อยู่แล้วมาประกอบเข้าด้วยกัน และเมื่อ ประกอบเข้าด้วยกันแล้ว ก็เกิดเป็นรูปเป็นร่างคุมกันอยู่เหมือนเมื่อเอาวัตถุ ต่างๆ มารวมกันเป็นเครื่องอุปกรณ์ต่างๆ

ความจริง ที่กล่าวว่าสิ่งทั้งหลายเกิดจากการประชุมกันของ ส่วนประกอบต่างๆ นั้น เป็นเพียงคำกล่าวเพื่อเข้าใจง่ายๆ ในเบื้องต้น เท่านั้น แท้จริงแล้ว สิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปของกระแส ส่วนประกอบแต่ละ อย่างๆ ล้วนประกอบขึ้นจากส่วนประกอบอื่นๆ ย่อยลงไป แต่ละอย่างไม่มี ตัวตนของมันเองเป็นอิสระ ล้วนเกิดดับต่อกันไปเรื่อย ไม่เที่ยง ไม่คงที่ กระแสนี้ไหลเวียนหรือดำเนินต่อไป อย่างที่ดูคล้ายกับรักษารูปแนวและ ลักษณะทั่วไปไว้ได้อย่างค่อยเป็นไป ก็เพราะส่วนประกอบทั้งหลายมี

ความสัมพันธ์เนื่องอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นเหตุปัจจัยสืบต่อเกกกันอย่างหนึ่ง และเพราะส่วนประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่างล้วนไม่มีตัวตนของมันเอง และไม่เที่ยงแท้คงที่อย่างหนึ่ง

ความเป็นไปต่างๆ ทั้งหมดนี้ เป็นไปตามธรรมชาติ อาศัย ความสัมพันธ์และความเป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกันของสิ่งทั้งหลายเอง ไม่มี ตัวการอย่างอื่นที่นอกเหนือออกไปในฐานะผู้สร้างหรือผู้บันดาล จึงเรียก เพื่อเข้าใจง่าย ๆ ว่าเป็นกฎธรรมชาติ

มีหลักธรรมใหญ่อยู่ ๒ หมวด ที่ถือได้ว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดง ในรูปของกฎธรรมชาติ คือ **ไตรลักษณ์** และ **ปฏิจจสมุปบาท**

ความจริงธรรมทั้ง ๒ หมวดนี้ถือได้ว่าเป็นกฎเดียวกัน แต่แสดง ในคนละแง่หรือคนละแนว เพื่อมองเห็นความจริงอย่างเดียวกัน คือ **ไตรลักษณ์** มุ่งแสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลายซึ่งปรากฏให้เห็นว่าเป็นเช่นนั้น ในเมื่อสิ่งเหล่านั้นเป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบ ต่อเกกกันตามหลักปฏิจจสมุปบาท ส่วนหลักปฏิจจสมุปบาท ก็มุ่งแสดง ถึงอาการที่สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อเกก กันเป็นกระแส จนมองเห็นลักษณะได้ว่าเป็นไตรลักษณ์

กฎธรรมชาตินี้ เป็น **ธาตุ** คือภาวะที่ทรงตัวอยู่โดยธรรมดา เป็น **ธรรมจลิต** คือภาวะที่ตั้งอยู่หรือยืนตัวเป็นหลักแน่นอนอยู่โดยธรรมดา เป็น **ธรรมนิยาม**¹ คือกฎธรรมชาติ หรือกำหนดแห่งธรรมดา ไม่เกี่ยวกับผู้สร้าง

¹ ในคัมภีร์อภิธรรมรูนอรรถกถา แบ่ง **นิยาม** หรือกฎธรรมชาติเป็น ๕ อย่าง คือ

๑. **อุตุนิยาม** (physical laws) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับอณุมิ หรือปรากฏการณ์ ธรรมชาติต่างๆ โดยเฉพาะเรื่องลมฟ้าอากาศ และฤดูกาล ในทางอุตุนิยม อันเป็น สิ่งแวดล้อมสำหรับมนุษย์

๒. **พีชนิยาม** (genetic laws) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการสืบพันธุ์ รวมทั้งพันธุกรรม

๓. **จิตตนิยาม** (psychic law) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับกระบวนการทำงานของจิต

ผู้บันดาล หรือการเกิดขึ้นของศาสนาหรือศาสนาใดๆ กฎธรรมชาตินี้แสดงฐานะของศาสนาในความหมายของพุทธธรรมด้วยว่าเป็นผู้ค้นพบกฎเหล่านี้ แล้วนำมาเปิดเผยชี้แจงแก่ชาวโลก

สำหรับไตรลักษณ์นั้น มีพุทธพจน์แสดงหลักไว้ในรูปของกฎธรรมชาติ ว่าดังนี้

“ตถาคต (พระพุทธเจ้า) ทั้งหลาย จะอุบัติหรือไมก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้นก็ดำรงอยู่ เป็นธรรมชาติ เป็นธรรมเนียมว่า

๑. สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง ...
๒. สังขารทั้งปวง^๒ เป็นทุกข์ ...
๓. ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา ...

ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นแบบ ตั้งเป็นหลัก เปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่ายว่า “สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง ...สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์ ...ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา”^๓

๔. กรรมนิยาม (karmic law) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับเจตจำนงและพฤติกรรมมนุษย์ คือ กระบวนการให้ผลของการกระทำ

๕. ธรรมนิยาม (general law of the suchness of natural states, esp., that of cause and effect) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับสภาวะแห่งธรรมดาคำทั่วไป เฉพาะอย่างยิ่ง ความสัมพันธ์ และความเป็นเหตุเป็นผลแก่กันของสิ่งทั้งหลาย (ที.๑.๒/๓๔; สจฺคณี ๑.๔๐๘)

^๒ คำว่า “สังขาร” ในไตรลักษณ์นี้ ต้องเข้าใจว่าต่างกับคำว่าสังขารในชั้น ๕; ในชั้น ๕ สังขาร = ความดีความชั่วที่ปรุงแต่งจิตใจ เป็นนามธรรมอย่างเดียว ส่วนในไตรลักษณ์ สังขาร = สิ่งทั้งปวงที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง หรือที่เกิดจากส่วนประกอบต่างๆ ประชุมกันเข้า จะเป็นรูปธรรม หรือนามธรรมก็ตาม คือ เท่ากับชั้น ๕ ทั้งหมด

^๓ อภ.ติก.๒๐/๕๗๖/๓๖๘

ไตรลักษณ์นี้ ในอรรถกถาบางที่เรียกว่า “สามัญลักษณ์ะ” ในฐานะเป็นลักษณะรวม ที่มีแกสิ่งทั้งหลายเป็นสามัญเสมอเหมือนกัน คือทุกอย่างที่เป็นสังขตะ เป็นสังขาร ล้วนไม่เที่ยง คงทนอยู่มิได้ เสมอเหมือนกันทั้งหมด ทุกอย่างเป็นธรรม ไม่ว่าสังขตะคือสังขาร หรืออสังขตะคือวิสังขาร ก็ล้วนมิใช่ตน ไม่เป็นอัตตา เสมอกันทั้งสิ้น

เพื่อความเข้าใจง่าย ๆ จะแสดงความหมายของไตรลักษณ์ (The Three Characteristics of Existence) โดยย่อ ดังนี้

๑. อนิจจตา (Impermanence) ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อม และสลายไป
๒. ทุกขตา (Stress and Conflict) ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้น ด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่กดดัน ผืนและขัดแย้ง อยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้น เปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่ให้ความสมอยาก แท้จริง หรือความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยต้นเหตุ และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยากเข้าไปยึดด้วยต้นเหตุอุปาทาน
๓. อนัตตตา (Soullessness หรือ Non-Self) ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนจริงแท้ที่จะเป็นเจ้าของ ครอบครองสิ่งบังคับให้เป็นไปอย่างไรก็ได้

สิ่งทั้งหลายทั่วไป มีอยู่เป็นไปในรูปของกระแส ที่ประกอบด้วยปัจจัยต่างๆ อันสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน เกิดดับสืบทอดกันไปอยู่ตลอดเวลา ไม่ขาดสาย จึงเป็นภาวะที่ไม่เที่ยง เมื่อแต่ละสิ่งแต่ละส่วนที่สัมพันธ์กัน เกิดดับ ไม่คงที่ และเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่อาศัย ก็ย่อมมีความบีบคั้น

กดดัน ขัดแย้ง และแสดงถึงความบกพร่องไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว และทุกอย่าง ทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นไปในรูปกระแสที่เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา ขึ้นต่อเหตุปัจจัยเช่นนี้ ก็ตาม ไม่ขึ้นต่อเหตุปัจจัย ก็ตาม ก็มีภาวะที่เป็นอย่างนั้นๆ ตามธรรมชาติของมันอยู่แล้ว จึงย่อมไม่เป็นไม่มีตัวตนอะไร ที่เหมือนกับมาแฝงมาซ้อนมาคลุม ดังเป็นเจ้าของครอบครองสิ่งบังคับให้เป็นไปอย่างไรๆ ได้ตามที่ปรารถนา

ในกรณีของสัตว์บุคคล ให้แยกว่า สัตว์บุคคลนั้นประกอบด้วย ชันธ์ ๕ เท่านั้น ไม่มีสิ่งได้อีก นอกเหนือจากชันธ์ ๕ เป็นอันตัดปัญหา เรื่องที่จะมีตัวตนเป็นอิสระอยู่ต่างหาก

จากนั้นหันมาแยกชันธ์ ๕ ออกพิจารณาแต่ละอย่างๆ ก็จะเห็นว่า ชันธ์ทุกชันธ์ไม่เที่ยง เมื่อไม่เที่ยง ก็เป็นทุกข์ เป็นสภาพบีบคั้นกดดันแก่ผู้เข้าไปยึด เมื่อเป็นทุกข์ ก็ไม่ใช่ตัวตน

ที่ว่าไม่ใช่ตัวตน ก็เพราะแต่ละอย่างๆ ล้วนเกิดจากเหตุปัจจัย ไม่มีตัวตนของมันเอง อย่างหนึ่ง เพราะไม่อยู่ในอำนาจ ไม่เป็นของของสัตว์บุคคลนั้นแท้จริง (ถ้าสัตว์บุคคลนั้นเป็นเจ้าของชันธ์ ๕ แท้จริง ก็ย่อมต้องบังคับเอาเองให้เป็นไปตามความต้องการได้ และไม่ให้เปลี่ยนแปลงไปจากสภาพที่ต้องการได้ เช่น ไม่ให้แก่ ไม่ให้เจ็บป่วย เป็นต้น) อย่างหนึ่ง

พุทธพจน์แสดงไตรลักษณ์ในกรณีของชันธ์ ๕ มีตัวอย่างที่เด่นดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เป็นอนัตตา หากรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ จักเป็นอนัตตา (ตัวตน) แล้วไซ้ มันทันทีจะไม่เป็นไปเพื่ออาหาร ทั้งยังจะได้ตามปรารถนาในรูป ฯลฯ ในวิญญาณว่า

“ขอรูป...ขอเวทนา...ขอสัญญา...ขอสังขาร...ขอวิญญาณของเราจะเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย” แต่เพราะเหตุที่รูป ฯลฯ วิญญาณ เป็นอนัตตา ฉะนั้น รูป ฯลฯ วิญญาณ จึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และใครๆ ไม่อาจได้ตามความปรารถนา ในรูป ฯลฯ วิญญาณ ว่า “ขอรูป...ขอเวทนา...ขอสัญญา...ขอสังขาร...ขอวิญญาณของเราจะเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย”

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายมีความเห็นเป็นไฉน?”

“รูปเที่ยง หรือไม่เที่ยง?” (ตรัสถามทีละอย่าง จนถึงวิญญาณ)

“ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือเป็นสุข?”

“เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเฝ้าเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา?”

“ไม่ควรเห็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า”

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแล รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ทั้งภายในและภายนอก หยาบหรือตะเคียน เลวหรือประณีต ทั้งที่ไกลและที่ใกล้ ทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันถูกต้อง ตามที่มันเป็นว่า “นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เช่นนั้น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา”⁴

⁴ ถ.ข.๑๗/๑๒๗-๑๒๙/๘๒-๘๔

มีปราชญ์ฝ่ายฮินดูและฝ่ายตะวันตกหลายท่าน พยายามแสดงเหตุผลว่า พระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงปฏิเสธอัตตา หรือ อาตมัน ในขั้นสูงสุด ทรงปฏิเสธแต่เพียงธรรมที่เป็นปรากฏการณ์ต่าง ๆ อย่างเช่นในพระสูตรนี้เป็นต้น ทรงปฏิเสธขั้นที่ ๕ ทุกอย่างว่าไม่ใช่อัตตา เป็นการแสดงเพียงว่าไม่ให้หลงผิดยึดเอาขั้นที่ ๕ เป็นอัตตา เพราะอัตตาที่แท้จริงซึ่งมีอยู่นั้น ไม่ใช่ขั้นที่ ๕ และยกพุทธพจน์อื่นๆ มาประกอบอีกมากมาย เพื่อแสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธเฉพาะธรรมที่เป็นปรากฏการณ์ต่างๆ ว่าไม่ใช่อัตตา แต่ทรงยอมรับอัตตาในขั้นสูงสุด และพยายามอธิบายว่า นิพพานมีสถานะอย่างเดียวกับอาตมัน หรือว่านิพพานนั่นเอง คือ อัตตา เรื่องนี้ ถ้ามีโอกาสจะได้วิจารณ์ในตอนที่เกี่ยวข้องกับนิพพาน

ในขั้นนี้ แค่นี้หลักไฉ่ๆ คือ ความจริงก็ชัดเจนอยู่ทุกเวลาว่า สิ่งทั้งหลายมีสถานะของมันเองอยู่แล้ว จึงย่อมมีอัตตาไม่ได้ และสิ่งทั้งหลายจะมีอยู่เป็นอยู่ตามภาวะของมันอย่างนั้นๆ ได้ ก็ต้องมีอัตตา (ถ้ามีอัตตา สิ่งทั้งหลายก็ดำรงสถานะของมันอยู่ไม่ได้ คือเป็นอยู่เป็นไปตามภาวะของมันที่เป็นอย่างนั้นๆ ไม่ได้)

ส่วนในที่นี้ขอกล่าวสั้นๆ เพียงในแง่จริยธรรมว่า ปุณฺชน โดยเฉพาะผู้ที่ได้รับการศึกษาอบรมมาในระบบความเชื่อถือเกี่ยวกับเรื่องอาตมัน ย่อมมีความโน้มเอียงในทางที่จะยึดถือหรือไขว่คว้าไว้ให้มีอัตตาในรูปหนึ่งรูปใดในใจได้ เป็นการสนองความปรารถนาที่แฝงอยู่ในจิตส่วนลึกที่ไม่รู้ตัว เมื่อจะต้องสูญเสียความรู้สึกว่ามีตัวตนในรูปหนึ่ง (ขั้นขั้นที่ ๕) ไป ก็พยายามยึดหรือคิดสร้างเอาที่เกาะเกี่ยวอันใหม่ขึ้นไว้ แต่ตามหลักพุทธธรรมนั้น มิได้มุ่งให้ปล่อยอย่างหนึ่ง เพื่อไปยึดอีกอย่างหนึ่ง หรือพ้นอิสระจากที่หนึ่ง เพื่อตกไปเป็นทาสอีกที่หนึ่ง

อาการที่สิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปกระแส มีความสัมพันธ์เนื่องอาศัย เป็นปัจจัยสืบต่อกัน และมีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อย่างไร ยังจะต้องอธิบายด้วยหลักปฏิจจสมุปบาทต่อไปอีก ความจริงจะชัดยิ่งขึ้น

คำอธิบายไตรลักษณ์ตามหลักวิชาในคัมภีร์

ขอยกเอาหลักธรรมนิยามที่แสดงไตรลักษณ์ หรือสามัญลักษณ์ ๓ อย่าง มาตั้งเป็นหัวข้ออีกครั้งหนึ่ง เพื่ออธิบายให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป ตามแนวหลักวิชาที่มีหลักฐานอยู่ในคัมภีร์ต่างๆ ดังนี้

- | | | |
|-----------|-----------------|------------|
| ๑. สังขาร | ทั้งหลายทั้งปวง | ไม่เที่ยง |
| ๒. สังขาร | ทั้งหลายทั้งปวง | เป็นทุกข์ |
| ๓. ธรรม | ทั้งหลายทั้งปวง | เป็นอนัตตา |

สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เรียกตามคำบาลีว่า เป็นอนิจจัง หรืออนิจจะ แต่ในภาษาไทยนิยมใช้คำว่าอนิจจัง, ความไม่เที่ยง ความเป็นสิ่งไม่เที่ยง หรือภาวะที่เป็นอนิจจังหรืออนิจจัง นั้น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า อนิจจตา, ลักษณะที่แสดงถึงความไม่เที่ยง เรียกเป็นศัพท์ว่า อนิจจลักษณะ

สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ ในภาษาไทย บางทีใช้อย่างภาษาพูดว่า ทุกข์, ความเป็นทุกข์ ความเป็นของคงทนอยู่มิได้ ความเป็นสภาวะมีความบีบคั้นขัดแย้ง หรือภาวะเป็นทุกข์นั้น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า ทุกขตา, ลักษณะที่แสดงถึงความเป็นทุกข์ เรียกเป็นศัพท์ว่า ทุกขลักษณะ

ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา, ความเป็นอนัตตา ความเป็นของมิใช่ตัวตน หรือภาวะที่เป็นอนัตตานั่น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า อนัตตตา, ลักษณะที่แสดงถึงความเป็นอนัตตา เรียกเป็นคำศัพท์ว่า อนัตตลักษณะ

ในหลักไตรลักษณ์ คือ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา นั้น มีข้อที่ควรทำความเข้าใจ และอธิบายเพิ่มเติม ดังนี้

๑. ความเข้าใจเกี่ยวกับศัพท์ที่เกี่ยวข้อง

๑. สังขารทั้งปวง กับ ธรรมทั้งปวง

ผู้ศึกษาจะสังเกตเห็นว่า ในข้อ ๑ และข้อ ๒ ท่านกล่าวถึงสังขารทั้งปวงว่า ไม่เที่ยง และเป็นทุกข์ แต่ในข้อ ๓ ท่านกล่าวถึงธรรมทั้งปวงว่า เป็นอนัตตา คือ ไร้ตัว หรือมิใช่ตน การใช้คำที่ต่างกันเช่นนี้ แสดงว่ามีความแตกต่างกันบางอย่างระหว่างหลักที่ ๑ และที่ ๒ คือ อนิจจตา และทุกขตา กับหลักที่ ๓ คือ อนัตตตา และความแตกต่างกันนี้จะเห็นได้ชัดต่อเมื่อเข้าใจความหมายของคำว่า “สังขาร” และคำว่า “ธรรม”

“ธรรม” เป็นคำที่มีความหมายกว้างที่สุด กินความครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างบรรดามี ทั้งที่มีได้และได้มี ตลอดจนกระทั่งความไม่มี ที่เป็นคู่กับความมีนั้น ทุกสิ่งทุกอย่างที่ใครก็ตามกล่าวถึง คิดถึง หรือรู้ถึง ทั้งเรื่องทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งที่ดีและที่ชั่ว ทั้งที่เป็นสามัญวิสัยและเหนือสามัญวิสัย รวมอยู่ในคำว่าธรรมทั้งสิ้น

ถ้าจะให้ “ธรรม” มีความหมายแคบเข้า หรือจำเพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เติมคำขยายประกอบลงไปเพื่อจำกัดความให้อยู่ในขอบเขตที่ต้องการ หรือจำแนกแยกธรรมนั้นแบ่งประเภทออกไป แล้วเลือกเอาส่วนหรือด้านแห่งความหมายที่ต้องการ หรือมีจะนั้นก็ใช้คำว่าธรรมคำเดียวเดียวโดดเต็มรูปของมันตามเดิมนั้นแหละ แต่ตกลงหรือหมายรู้ร่วมกันไว้ว่า เมื่อใช้ในลักษณะนั้นๆ ในกรณีนั้น หรือในความแวดล้อมอย่างนั้นๆ จะ

ให้มีความหมายเฉพาะในแนวความ หรือในขอบเขตว่าอย่างนั้นๆ เช่น เมื่อมาคู่กับอธรรม หรือใช้เกี่ยวกับความประพฤติที่ดี ที่ชั่วของบุคคล หมายถึง บุญ หรือคุณธรรมคือความดี เมื่อมากับคำว่า อัตถะ หรืออรรถ หมายถึง ตัวหลัก หลักการ หรือเหตุ เมื่อใช้สำหรับการเล่าเรียน หมายถึง ปริยัติ พุทธพจน์ หรือคำสั่งสอน ดังนี้ เป็นต้น

“ธรรม” ที่กล่าวถึงในหลักอนัตตตา แห่งไตรลักษณ์นี้ ท่านใช้ในความหมายที่กว้างที่สุดเต็มที่ สุดขอบเขตของศัพท์ คือ หมายถึง สภาวะ หรือสภาพทุกอย่าง ไม่มีขีดขั้นจำกัด ธรรมในความหมายเช่นนี้ จะเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น เมื่อแยกแยะแจกแจงแบ่งประเภทออกไป เช่น จำแนกเป็น รูปธรรม และนามธรรม บ้าง โลภียธรรม และโลภุทธธรรม บ้าง สังขตธรรม และอสังขตธรรม บ้าง กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัปายากุตธรรม (สภาวะที่เป็นกลางๆ) บ้าง ธรรมที่จำแนกเป็นชุดเหล่านี้ แต่ละชุดครอบคลุมความหมายของธรรมได้หมดสิ้นทั้งนั้น แต่ชุดที่ตรงกับแง่ที่ควรศึกษาในที่นี้คือ ชุด สังขตธรรม และอสังขตธรรม

ธรรมทั้งหลายทั้งปวง แยกประเภทได้เป็น ๒ อย่าง คือ⁵

๑. **สังขตธรรม** ธรรมที่ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ ธรรมที่มีปัจจัย สภาวะที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่งขึ้น สภาวะที่ปัจจัยทั้งหลาย มาร่วมกันแต่งสรรค์ขึ้น สิ่งที่มีปัจจัยประกอบเข้า หรือสิ่ง ที่ปรากฏและเป็นไปตามเงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังขาร ซึ่งมีรากศัพท์และคำแปลเหมือนกัน หมายถึง สภาวะ

⁵ ดู สงคณี อ.๓๔/๓/๒; ๗๐๒/ ๒๗๗; ๙๐๗/๓๕๔; ๖.อ.๕/๑๑๒; ฯลฯ (สังขตธรรม มี คำจำกัดความแบบอภิธรรมนัยหนึ่ง ตามที่มาจากอ้างอิงข้างต้นนั้นว่า ได้แก่ กุศลในภูมิ ๔, อกุศล, วิบากในภูมิ ๔, กิริยาอัปายากุตในภูมิ ๓, และรูปทั้งปวง)

ทุกอย่าง ทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม
ทั้งที่เป็นโลกียะและโลกุตระ ทั้งที่ดี ที่ชั่ว และที่เป็นกลางๆ
ทั้งหมด เว้นแต่นิพพาน

๒. **อสังขตธรรม** ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ ธรรมที่ไม่มี
ปัจจัย หรือสภาวะที่ไม่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง ไม่เป็นไปตาม
เงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิสังขาร ซึ่งแปลว่า
สภาวะปลอดสังขาร หรือสภาวะที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง หมายถึง
นิพพาน

โดยนัยนี้ จะเห็นชัดว่า สังขาร คือสังขตธรรม เป็นเพียงส่วนหนึ่ง
ของธรรม แต่ธรรมกินความหมายกว้างกว่า มีทั้งสังขารและนอกเหนือจาก
สังขาร คือทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งสังขารและวิสังขาร หรือทั้ง
สังขารและนิพพาน เมื่อนำเอาหลักนี้มาช่วยในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับ
ไตรลักษณ์ จึงสามารถมองเห็นขอบเขตความหมายในหลักสองข้อต้นคือ
อนิจจตาและทุกขตา ว่าต่างจากข้อสุดท้ายคืออนัตตตาอย่างไร โดยสรุปได้
ดังนี้

สังขาร คือ สังขตธรรมทั้งปวง ไม่เที่ยง และเป็นทุกข์ ตามหลักข้อ
๑ และข้อ ๒ แห่งไตรลักษณ์ (และเป็นอนัตตาด้วยตามหลักข้อ ๓)
แต่่อสังขตธรรม หรือวิสังขาร คือนิพพาน ไม่ขึ้นต่อภาวะเช่นนี้

ธรรมทั้งปวง คือ ทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งสังขารและ
มิใช่สังขาร คือสภาวะทุกอย่างทั้งหมดทั้งสิ้น รวมทั้งนิพพาน เป็นอนัตตา
คือไร้ตัว มีตัวตน

อนัตตตาเท่านั้น เป็นลักษณะร่วมที่มีทั้งในสังขตธรรมและอสังขตธรรม ส่วนอนิจจตาและทุกขตาเป็นลักษณะที่มีเฉพาะในสังขตธรรม ซึ่งทำให้ต่างจากอสังขตธรรม ในพระบาลีบางแห่งจึงมีพุทธพจน์แสดงลักษณะของสังขตธรรมและอสังขตธรรมไว้ เรียกว่า สังขตลักษณะ และอสังขตลักษณะ ใจความว่า^๖

สังขตลักษณะ คือ เครื่องหมายที่ทำให้กำหนดรู้ หรือเครื่องกำหนดหมายให้รู้ว่าเป็นสังขตะ (ว่าเป็นสภาวะที่มีปัจจัยทั้งหลายมารวมกัน แต่งสรรค์ขึ้น) ของสังขตธรรม มี ๓ อย่าง คือ

๑. ความเกิดขึ้น ปรากฏ
๒. ความแตกดับหรือความสลาย ปรากฏ
๓. เมื่อดำรงอยู่ ความผันแปร ปรากฏ

ส่วน **อสังขตลักษณะ** คือ เครื่องหมายที่ทำให้กำหนดรู้ หรือเครื่องกำหนดหมายให้รู้ว่าเป็นอสังขตะ (ว่ามีใช้สภาวะที่มีปัจจัยทั้งหลายมารวมกันทำขึ้นแต่สิ่งนั้น) ของอสังขตธรรม ก็มี ๓ อย่าง คือ

๑. ไม่ปรากฏความเกิด
๒. ไม่ปรากฏความสลาย
๓. เมื่อดำรงอยู่ ไม่ปรากฏความผันแปร

รวมความมาย้ำอีกครั้งหนึ่งให้ชัดเจนอีกว่า อสังขตธรรม หรือ วิสังขาร คือนิพพาน พ้นจากภาวะไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ แต่ก็ใช้อนัตตตาไว้ตัว มีใช้ตน ส่วนธรรมอื่นนอกจากนั้น คือสังขารหรือสังขตธรรมทั้งหมด

^๖ อง.ติ.ก.๒๐/๔๘๖-๗/๑๙๒.

ทั้งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ดังความในบาลีแห่งวินัยปิฎกผูก
เป็นคาถายืนยันไว้ว่า

สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขตธรรมทั้งปวงเป็นทุกข์
และเป็นอนัตตา นิพพานและบัญญัติเป็นอนัตตา
วินิจฉันมีอยู่ดังนี้⁷

๒. สังขารในชั้น ๕ กับ สังขารในไตรลักษณ์

ในภาษาไทย มีตัวอย่างมากมายที่คำพูดหรือคำศัพท์เดียวกัน แต่มีความหมายต่างกันหลายอย่าง ที่ต่างกันเล็กน้อย ยังมีเค้าความหรือลักษณะบางอย่างคล้ายคลึงหรือพอเทียบเคียงกันได้ ก็มี ที่ต่างกันทางไกลจนไม่มีอะไรเทียบหรือโยงถึงกันเลย ก็มี เช่น “กลอน” หมายถึงคำประพันธ์ประเภทหนึ่งก็ได้ หมายถึง ไม้ขัดหรือลูกสลักประตูหน้าต่าง ก็ได้ หมายถึง ลูกตุ้มที่ใช้เป็นอาวุธ ก็ได้

“เขา” ที่หมายถึงเนินอันสูงขึ้นไปบนพื้นดิน และ “เขา” ที่หมายถึง ส่วนของกายมีลักษณะแข็ง ที่งอกออกมาจากหัวสัตว์บางพวก กล่าวได้ว่ามีลักษณะคล้ายกันอยู่บ้าง แต่ “เขา” ที่เป็นสรพนามบุรุษที่สาม กับ “เขา” ที่เป็นชื่อนกพวกหนึ่ง คงพูดได้ยากว่ามีอะไรใกล้เคียงหรือเทียบคล้ายกันได้

อย่างไรก็ตาม สำหรับผู้ที่เข้าใจความหมายนัยต่างๆ ของถ้อยคำดีแล้ว และได้ยินได้ฟังได้ใช้อยู่จนเคยชิน เมื่อพบคำเช่นนั้น ที่มีผู้ใช้พูดใช้

⁷ วินย.๘/๘๒๖/๒๒๔; ในคัมภีร์ชั้นนอรรถกถา พินิจหลักฐานเช่น “อมตบท (นิพพาน) ว้างจากอัตตา” (ขตตสุญญมตปท, วิสุทฺธิ.๓/๑๐๒) “นิพพานธรรมชื่อว่าว่างจากอัตตา เพราะไม่มีตัวตนนั่นเอง” (นิพพานมโม ขตตสุสว ขภาวโต ขตตสุญโย, ปฎิสิ.อ. ๒/๓๕๖)

เขียนในข้อความต่างๆ ตามปกติจะแยกได้ไม่ยากกว่า คำนั้น ที่ใช้ในข้อความนั้น มีความหมายอย่างไร โดยมากจะเข้าใจได้ทันที ตัวอย่างเช่น “จะเย็บผ้าได้ ก็ต้องใช้เข็ม จะสร้างบ้านใหญ่ ท่านให้ลงเข็ม” “เขาขึ้นเขาตามลำทางเพื่อเอาเขา” “หญิงชราไปในเรือเดินทะเล พอได้ยินว่าจะพบลมใหญ่ ก็จะเป็นลม” “เขาหักพวงมลัยหลบเด็กชายพวงมลัย” “อย่าทำล้อเล่น รถนี้มีแค่สองล้อ” “พอหนึ่งจบ เขาก็รีบคว้ากระบี่าหนึ่งรูดไปที่ทำงาน” “ตายังตาดิ แต่พันไม่ดี” “กาน้ำนั้นหากินในน้ำ กาน้ำนี้คนขายกาแพ่ใช้หากิน” “เพราะเสียดลี จึงเสียลี” “ร่วงโรจไม่ร่วงโรย” ดังนี้ เป็นต้น

ในภาษาบาลีก็เช่นเดียวกัน มีศัพท์มากมายที่มีความหมายหลายนัย ผู้ได้เล่าเรียนดีแล้ว แม้พบศัพท์เหล่านั้นที่ใช้ในความหมายหลายอย่างปะปนกันอยู่ ก็สามารถจับแยกและเข้าใจได้ทันที แต่ผู้ไม่คุ้นเคยหรือผู้แรกศึกษาอาจสับสนงงงวยหรือถึงกับเข้าใจผิดได้

ตัวอย่างคำจำพวกนี้ ที่มาจากภาษาบาลี เช่น “นาค” อาจหมายถึงสัตว์คล้ายงูแต่ตัวใหญ่มาก ก็ได้ หมายถึงช้างใหญ่เจนนกก็ได้ หมายถึงบุคคลผู้ประเสริฐ ก็ได้

“นิมิต” ในทางพระวินัย หมายถึง วัตถุที่เป็นเครื่องหมายเขตที่ประชุมสงฆ์บ้าง หมายถึงอาการแสวงหาลาภในทางที่ผิดด้วยวิธีขอเขาแบบเชิญชวนโดยนัย บ้าง แต่ในทางธรรมปฏิบัติ หมายถึงภาพที่เห็นในใจในการเจริญกรรมฐาน

“นิกาย” หมายถึง หมวดตอนในพระไตรปิฎกส่วนพระสูตร ก็ได้ หมายถึง คณะนักบวชหรือกลุ่มศาสนิกที่แบ่งกันเป็นพวกๆ ก็ได้

“ปัจจัย” ในทางพระวินัย หมายถึง เครื่องอาศัยของชีวิต เช่น อาหาร แต่ในทางธรรม หมายถึง เหตุ หรือเครื่องสนับสนุนให้ธรรมอื่นเกิดขึ้น

ขอให้พิจารณาความหมายของคำศัพท์เดียวกัน ที่ต่างนัยกัน ออกไป เมื่อใช้ในข้อความต่างๆ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

“ภิกษุรู้รสด้วยลิ้น อร่อยก็ตาม ไม่อร่อยก็ตาม เธอไม่ปล่อยให้ความ ตีใจหรือความขัดใจเข้าครอบงำจิต ภิกษุนี้ชื่อว่าสำรวมอินทรีย์ คือลิ้น”

“อินทรีย์คือศรัทธา มีการยังธรรมทั้งหลายที่ประกอบอยู่ด้วยให้ เข้าถึงภาวะผ่องใสเป็นรส ประดุจดั่งสารส้ม หรือมีการวิ่งเล่นไปหาอารมณ์ เป็นรส ภิกษุพึงเจริญอินทรีย์คือศรัทธานั้น”

คำว่า รส ก็ดี อินทรีย์ ก็ดี ในข้อความ ๒ ท่อนนี้ มีความหมาย ต่างกัน ในข้อความแรก รส หมายถึงสิ่งที่รู้ด้วยลิ้น หรือสิ่งที่เป็นอารมณ์ ของชีวหาวิญญูณ อินทรีย์ หมายถึงสิ่งที่เป็นการรับรู้อารมณ์ กล่าวคืออายตนะภายใน ส่วนในข้อความหลัง รส หมายถึงกิจหรือหน้าที่ อินทรีย์หมายถึงกุศลธรรมที่เป็นการกำราบอกุศลธรรมที่เป็น ปฏิปักษ์

“ภิกษุพึงกระทำโยคะ เพื่อบรรลุธรรมเป็นที่ปลอดภัยจากโยคะ” โยคะคำตัน หมายถึงการประกอบความเพียรในการเจริญภาวนา คือ ผึกฝนพัฒนาจิตปัญญา โยคะคำหลัง หมายถึงธรรมคือกิเลสที่ประกอบ คือเทียมหรือผูกมัดสัตว์ไว้กับทุกข์ในภาพ

“บุถุชนมองเห็นรูปบ้าง เวทนาบ้าง สัญญาบ้าง สังขารบ้าง วิญญูณบ้าง ว่าเ็นตน แต่ชั้นทั้ง ๕ นั้น จะเป็นตนหาได้ไม่ เพราะสังขาร ทั้งหลายทั้งปวงล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาคือไร้ตัวมิใช่ตนทั้งสิ้น” สังขาร คำแรกหมายถึงเพียงชั้นหนึ่งในบรรดาชั้น ๕ แต่สังขารคำหลัง ครอบคลุมความหมายของสังขตธรรมทั้งหมดที่เป็นไปตามไตรลักษณ์

คำเกี่ยวข้องที่ต้องการอธิบายในที่นี้คือ “สังขาร” แต่ที่ได้ยกตัวอย่างคำอื่นๆ มาแสดงไว้มากมายและได้บรรยายมาอย่างยืดยาว ก็เพื่อให้เห็นว่า คำพูดในภาษาไทยก็ตาม ในภาษาบาลีก็ตาม ที่เป็นคำเดียวกัน แต่มีความหมายต่างกันเป็นสองอย่างบ้าง หลายอย่างบ้าง กว้างแคบกว่ากันบ้าง เป็นคนละเรื่องไม่เกี่ยวกับบ้าง ตลอดจนตรงข้ามกันก็มี นั่น มีอยู่มากมายและเป็นของสามัญ เมื่อเข้าใจเช่นนี้แล้ว มาเห็นคำว่าสังขารที่ท่านใช้ในความหมายต่างๆ หลายนัย ก็จะไม่เห็นเป็นของแปลก และจะเข้าใจมองเห็นตามได้ง่าย

คำว่า “สังขาร” นั้น มีที่ใช้ในความหมายต่างๆ กันไม่น้อยกว่า ๔ นัย แต่เฉพาะที่ต้องการให้เข้าใจในที่นี้ มี ๒ นัย คือ สังขารที่เป็นข้อหนึ่งในชั้น ๕ กับสังขารที่กล่าวถึงในไตรลักษณ์ เพราะสังขาร ๒ นัยนี้มาในหลักธรรมสำคัญ กล่าวอ้างกันบ่อย และมีความหมายคล้ายจะซ้อนกันอยู่ ทำให้ผู้ศึกษาสับสนได้ง่าย อีกทั้งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมที่กำลังอธิบายอยู่โดยตรง เบื้องแรกขอยกคำมาดูให้เห็นชัด

๑. **สังขาร** ในชั้น ๕: รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
๒. **สังขาร** ในไตรลักษณ์: สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา

ขอทำความเข้าใจทั้ง ๒ นัยนั้นมาทบทวน โดยเข้าคู่เทียบให้เปรียบเทียบดู ดังนี้

๑. **สังขาร** ซึ่งเป็นข้อที่ ๔ ในชั้น ๕ หมายถึง สภาวะที่ปรุงแต่งจิต ให้ดี ให้ชั่ว ให้เป็นกลาง ได้แก่ คุณสมบัติต่างๆ ของจิต มีเจตนาเป็นต้น นำที่ปรุงแปรการตรัสรู้ที่นึกคิดในใจ และการแสดงออกทางกาย วาจา

ให้เป็นไปต่างๆ เป็นตัวการของการทำกรรม เรียกว่า ง่าย ๆ ว่า เครื่องปรุงของจิต เช่น ศรัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ เมตตา กรุณา ปัญญา โมหะ โลภะ โทสะ เป็นต้น (คัมภีร์อภิธรรมจำแนกไว้ ๕๐ อย่าง เรียกว่า เจตสิก ๕๐ ในจำนวนทั้งหมด ๕๒) ซึ่งทั้งหมดนั้นล้วนเป็นนามธรรม มีอยู่ในใจทั้งสิ้น นอกเหนือจาก เวทนา สัญญา และวิญญาน

๒. **สังขาร** ที่กล่าวถึงในไตรลักษณ์ หมายถึง สภาวะที่ถูกปรุงแต่ง คือ สภาวะที่เกิดจากเหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้นทุกอย่าง ประดามี ไม่ว่าจะเป็นรูปธรรมหรือนามธรรมก็ตาม เป็นด้านร่างกายหรือจิตใจก็ตาม มีชีวิตหรือไร้ชีวิตก็ตาม อยู่ในจิตใจหรือเป็นวัตถุภายนอกก็ตาม เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังขตธรรม คือทุกสิ่งทุกอย่าง เว้นแต่นิพพาน

จะเห็นว่า “สังขาร” ในชั้น ๕ มีความหมายแคบกว่า “สังขาร” ในไตรลักษณ์ หรือเป็นส่วนหนึ่งของสังขารในไตรลักษณ์นั่นเอง ความต่างกัน และแคบกว่ากันนี้ เห็นได้ชัดทั้งโดยความหมายของศัพท์ (ศัพท์ตถะ) และโดยองค์ธรรม

ก. โดยความหมายของศัพท์: “สังขาร” ในชั้น ๕ หมายถึง สภาวะที่ปรุงแต่งจิต ตัวปรุงแต่งจิตใจ และการกระทำ ให้มีคุณภาพต่างๆ เครื่องปรุงของจิต หรือแปลกันง่ายๆ ว่า ความคิดปรุงแต่ง

ส่วน “สังขาร” ในไตรลักษณ์ หมายถึง สภาวะที่ถูกปรุงแต่ง คือ ถูกปัจจัยของมันปรุงแต่งขึ้นมา แปลง่ายๆ ว่า สิ่งที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง สิ่งปรุงแต่งหรือของปรุงแต่ง

นอกจากความหมายจะต่างกันอย่างที่พอสังเกตเห็นได้ดังนี้แล้ว ความหมายนั้นยังแคบกว่ากันด้วย กล่าวคือ สภาวะที่ปรุงแต่งจิต

เครื่องปรุงของจิต หรือความคิดปรุงแต่ง (สังขารในชั้น ๕) นั้น ตัวของมันเอง ก็เป็นสถานะที่ถูกปรุงแต่ง เป็นสิ่งปรุงแต่ง หรือเป็นของปรุงแต่ง เพราะเกิดจากปัจจัยอย่างอื่นปรุงแต่งขึ้นมาอีกต่อหนึ่ง หายกันไปเป็นทอดๆ จึงไม่พ้นที่จะเป็นส่วนหนึ่งของสังขารในความหมายอย่างหลัง (ในไตรลักษณ์) คือ เป็นสถานะที่ถูกปรุงแต่ง หรือเป็นของปรุงแต่งนั่นเอง “สังขาร” ในชั้น ๕ จึงกินความหมายแคบกว่า เป็นเพียงส่วนหนึ่ง ส่วน “สังขาร” ในไตรลักษณ์กินความหมายครอบคลุมทั้งหมด

ข. โดยองค์ธรรม: ถ้าแบ่งธรรมหรือสิ่งต่างๆ ออกเป็น ๒ อย่างคือ รูปธรรม กับ นามธรรม และแบ่งนามธรรมซอยออกไปอีกเป็น ๔ อย่างคือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ จะเห็นว่า “สังขาร” ในชั้น ๕ เป็นนามธรรมอย่างเดียว และเป็นเพียงส่วนหนึ่งในสี่ส่วนของนามธรรมเท่านั้น แต่ “สังขาร” ในไตรลักษณ์ ครอบคลุมทั้งรูปธรรมและนามธรรม อันหนึ่งรูปธรรมและนามธรรมที่กล่าวถึงนี้ เมื่อแยกออกไปก็คือชั้น ๕ นั่นเอง

จะเห็นว่า สังขารในชั้น ๕ เป็นเพียงชั้นหนึ่ง ในชั้น ๕ (เป็นลำดับที่สี่) แต่สังขารในไตรลักษณ์ครอบคลุมชั้น ๕ ทั้งหมด กล่าวคือ สังขาร (ในชั้น ๕) เป็นสังขารอย่างหนึ่ง (ในไตรลักษณ์) เช่นเดียวกับชั้นอื่นๆ ทั้งสี่ชั้น

นอกจากนั้น ธรรมหรือสิ่งต่างๆ ที่นำมาแบ่งในที่นี้ ก็คือสังขตธรรม ซึ่งก็เป็นไวพจน์คืออีกชื่อหนึ่งของสังขาร (ในไตรลักษณ์) นั่นเอง จึงเห็นชัดเจนว่า สังขาร (ในชั้น ๕) เป็นเพียงส่วนย่อยอย่างหนึ่งฝ่ายนามธรรมที่รวมอยู่ด้วยกันทั้งหมดภายในสังขาร (ในไตรลักษณ์) เท่านั้นเอง

ฉะนั้น คำกล่าวที่ว่า รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง
สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง กับข้อความว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง จึง
มีความหมายเท่าๆ กัน หรือพูดอีกนัยหนึ่ง ข้อความว่า “สังขารทั้งปวงไม่
เที่ยง” เมื่อจะขยายออกไปให้ละเอียด ก็พูดใหม่ได้ว่า “รูปไม่เที่ยง เวทนา
ไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง”

เพื่อกันความสับสน บางที่ท่านใช้คำว่า “สังขารชั้น” สำหรับคำว่า
สังขารในชั้น ๕ ที่เป็นเพียงส่วนหนึ่งในนามธรรม และใช้คำว่า สังขารที่
เป็นสังขตธรรม หรือ “สังขตสังขาร” หรือ “สังขาร” เดียวๆ สำหรับสังขาร
ในไตรลักษณ์ที่มีความหมายครอบคลุมทั้งรูปธรรมและนามธรรม หรือ
ชั้น ๕ ทั้งหมด

การที่ข้อธรรม ๒ อย่างนี้มาลงเป็นคำศัพท์เดียวกันว่า “สังขาร” ก็
เพราะมีความหมายเหมือนกันว่า “ปรุงแต่ง” แต่มาต่างกันตรงที่ว่า อย่าง
แรกเป็น “ความคิดปรุงแต่ง” อย่างหลังเป็น “สิ่งปรุงแต่ง หรือของปรุง
แต่ง”

๒. สิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์

ทั้งที่ความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา นี้ เป็นลักษณะสามัญของสิ่งทั้งหลาย เป็นความจริงที่แสดงตัวของมันเองอยู่ตามธรรมดาตลอดทุกเวลา แต่คนทั่วไปก็มองไม่เห็น ทั้งนี้เพราะเป็นเหมือนมีสิ่งปิดบังคอยซ่อนคลุมไว้ ถ้าไม่เม่นสิการ คือไม่ใส่ใจพิจารณาอย่างถูกต้อง ก็มองไม่เห็นสิ่งที่เป็เหมือนเครื่องปิดบังซ่อนคลุมเหล่านี้ คือ^๘

๑. สันตติ บังอนิจจลักษณะ
๒. อิริยาบถ บังทุกขลักษณะ
๓. ฆนะ บังอนัตตลักษณะ

๑. ท่านกล่าวว่า เพราะมิได้เม่นสิการความเกิดและความดับ หรือความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป ก็ถูก สันตติ คือ ความสืบทอดหรือความเป็นไปอย่างต่อเนื่อง ปิดบังไว้ อนิจจลักษณะจึงไม่ปรากฏ. สิ่งทั้งหลายที่เรารู้เราเห็นนั้น ล้วนแต่มีความเกิดขึ้นและความแตกสลายอยู่ภายในตลอดเวลา แต่ความเกิดดับนั้นเป็นไปอย่างหนุ่นเนื่องติดต่อกันรวดเร็วมาก คือ เกิด-ดับ-เกิด-ดับ-เกิด-ดับ ฯลฯ ความเป็นไปต่อเนื่องอย่างรวดเร็วยิ่งนั้น ทำให้เรามองเห็นเป็นว่า สิ่งนั้นคงที่ถาวร เป็นอย่างหนึ่งอย่างเดิม ไม่มีความเปลี่ยนแปลง เหมือนอย่างตัวเราเองหรือคนใกล้เคียงอยู่ด้วยกัน มองเห็นกันเสมือนว่าเป็นอย่างเดิมไม่เปลี่ยนแปลง แต่เมื่อเวลาผ่านไปนาน สังเกตดูหรือไม่เห็นกันนานๆ เมื่อพบกันอีกจึงรู้ว่าได้มีความเปลี่ยนแปลงไปแล้วจากเดิม แต่ตามความเป็นจริง ความเปลี่ยนแปลงนั้นเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาทีละน้อยและต่อเนื่องจนไม่เห็นช่องว่าง

^๘ วิสุทฺธิ.๓/๒๗๕; วิมฺว.อ.๖๕; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓/๕๒๒

ตัวอย่างเปรียบเทียบพอให้เห็นง่ายขึ้น เช่น ใบพัดที่กำลังหมุนอยู่อย่างเร็วยิ่ง มองเห็นเป็นแผ่นกลมแผ่นเดียวนิ่ง เมื่อทำให้หมุนช้าลง ก็เห็นเป็นใบพัดกำลังเคลื่อนไหวแยกเป็นใบๆ เมื่อจับหยุดมองดู ก็เห็นชัดว่าเป็นใบพัดต่างหากกัน ๒ ใบ ๓ ใบ หรือ ๔ ใบ หรือเหมือนคนเอามือจับก้านรูปที่จุดไฟติดอยู่แล้วแกว่งหมุนอย่างรวดเร็ว เป็นรูปวงกลม มองดูเหมือนเป็นไฟรูปร่างกลม แต่ความจริงเป็นเพียงรูปก้านเดียวที่ทำให้เกิดรูปต่อเนื่องติดเป็นพิดไป หรือเหมือนหลอดไฟฟ้าที่ติดไฟอยู่สว่างจ้า มองเห็นเป็นดวงไฟที่สว่างคงที่ แต่ความจริงเป็นกระแสไฟฟ้าที่เกิดดับไหลเนื่องผ่านไปอย่างรวดเร็ว หรือเหมือนมวlnน้ำในแม่น้ำที่มองดูเป็นผืนหนึ่งผืนเดียว แต่ความจริงเป็นกระแสน้ำที่ไหลผ่านไปๆ เกิดจากน้ำหยดน้อยๆ มากมายมารวมกันและไหลเนื่อง สิ่งทั้งหลายเช่นดังตัวอย่างเหล่านี้ เมื่อใช้เครื่องมือหรือวิธีการที่ถูกต้องมากำหนดแยกมนสิการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไป จึงจะประจักษ์ความไม่เที่ยงแท้ ไม่คงที่ เป็นอนิจจัง

๒. ท่านกล่าวว่า เพราะมิได้มนสิการความบีบคั้นกดดันที่มีอยู่ตลอดเวลา ก็ถูก *อิริยาบถ* คือความยกย้ายเคลื่อนไหว ปิดบังไว้ ทุกลักษณะจึงไม่ปรากฏ, ภาวะที่ทนอยู่มิได้ หรือภาวะที่คงสภาพเดิมอยู่มิได้ หรือภาวะที่ไม่อาจคงอยู่ในสภาพเดิมได้ ด้วยมีแรงบีบคั้นกดดันขัดแย้งเร้าอยู่ภายในส่วนประกอบต่างๆ นั้น จะถึงระดับที่ปรากฏแก่สายตาหรือความรู้สึกของมนุษย์ มักจะต้องกินเวลาระยะหนึ่ง แต่ในระหว่างนั้น ถ้ามีการคืบเคลื่อนยกย้ายหรือทำให้แปรรูปเป็นอย่างอื่นไปเสียก่อน ก็ดี สิ่งที่ถูกสังเกตเคลื่อนย้ายพ้นจากผู้สังเกตไปเสียก่อน หรือผู้สังเกตแยกพรากจากสิ่งที่ถูกสังเกตไปเสียก่อน ก็ดี ภาวะที่บีบคั้นกดดันขัดแย้งนั้น ก็ไม่ทันปรากฏให้เห็น ปรากฏการณ์ส่วนใหญ่มักเป็นไปเช่นนี้ ทุกๆ ลักษณะจึงไม่ปรากฏ

ตัวอย่างง่าย ๆ ก็คือ ในร่างกายของมนุษย์นี้แหละไม่ต้องรอให้ถึงขั้นชีวิตแตกดับดอก แม้ในชีวิตประจำวันนี้เอง ความบีบคั้นกดดันขัดแย้งก็มีอยู่ตลอดเวลาทั่วองคาพยพ จนทำให้มนุษย์ไม่อาจอยู่นิ่งเฉยในท่าเดียวได้ ถ้าเราอยู่หรือต้องอยู่ในท่าเดียวนานมาก ๆ เช่น ยืนอย่างเดียว นั่งอย่างเดียว เดินอย่างเดียว นอนอย่างเดียว ความบีบคั้นกดดัน ตามสภาวะจะค่อย ๆ เพิ่มมากขึ้น ๆ จนถึงระดับที่เกิดเป็นความรู้สึกบีบคั้นกดดันที่คนทั่วไปเรียกว่าเป็นทุกข์ เช่น เจ็บปวดเมื่อย จนในที่สุดก็จะทนไม่ไหว และต้องยกย้ายเปลี่ยนไปสู่ทำนองที่เรียกว่าอิริยาบถอื่น เมื่อความบีบคั้นกดดันอันเป็นทุกข์ตามสภาวะนั้นสิ้นสุดลง ความรู้สึกบีบคั้นกดดันที่เรียกว่า ความรู้สึกทุกข์ (ทุกข์เวทนา) ก็หายไปด้วย (ในตอนที่ความรู้สึกทุกข์หายไปนี้ มักจะมีความรู้สึกสบายที่เรียกว่าความสุขเกิดขึ้นมาแทนด้วย แต่อันนี้เป็นเพียงความรู้สึกเท่านั้น ว่าโดยสภาวะแล้ว มีแต่ความทุกข์หมดไปอย่างเดียว เข้าสู่ภาวะปราศจากทุกข์)

ในความเป็นอยู่ประจำวันนั้น เมื่อเราอยู่ในท่าหนึ่งหรืออิริยาบถหนึ่งนานๆ พอจะรู้สึกปวดเมื่อยเป็นทุกข์ เราก็ซึ่งเคลื่อนไหวเปลี่ยนไปสู่ทำนองหรืออิริยาบถอื่นเสีย หรือเรามักจะเคลื่อนไหวเปลี่ยนท่าเปลี่ยนอิริยาบถอยู่เสมอ จึงหนีรอดจากความรู้สึกทุกข์ไปได้ เมื่อไม่รู้สึกทุกข์ ก็เลยพลอยมองข้ามไม่เห็นความทุกข์ที่เป็นความจริงตามสภาวะไปเสียด้วย ท่านจึงว่าอิริยาบถบังทุกขลักษณะ

๓. ท่านกล่าวว่า เพราะมิได้มันนิการความแยกย่อยออกเป็นธาตุต่างๆ ก็ถูก *สนะ* คือความเป็นแท่งเป็นก้อนเป็นชิ้นเป็นอันเป็นมวลหรือเป็นหน่วยรวม ปิดบังไว้ อนัตตลักษณะจึงไม่ปรากฏ

สิ่งทั้งหลายที่เรียกชื่ออย่างนั้นอย่างนี้ ล้วนเกิดจากเอา ส่วนประกอบทั้งหลายมารวบรวมปรุงแต่งขึ้น เมื่อแยกย่อยส่วนประกอบ เหล่านั้นออกไปแล้ว สิ่งที่เป็นหน่วยรวมซึ่งเรียกชื่ออย่างนั้นๆ ก็ไม่มี โดยทั่วไป มนุษย์มองไม่เห็นความจริงนี้ เพราะถูกชนสัญญาคือความจำ หมายหรือความสำคัญหมายเป็นหน่วยรวมคอยปิดบังไว้ เข้ากับคำกล่าว อย่างชาวบ้านว่า เห็นเสือ แต่ไม่เห็นผ้า เห็นแต่ตุ๊กตา มองไม่เห็นเนื้อยาง คือคนที่ไม่ได้คิดไม่ได้พิจารณา บางทีก็ถูกภาพตัวตนของเสือปิดบังตา หลอกไว้ ไม่ได้มองเห็นเนื้อผ้าที่ปรุงแต่งขึ้นเป็นรูปเสือนั้น ซึ่งว่าที่จริง ผ้า นั้นเองก็ไม่มี มีแต่เส้นด้ายมากมายที่มาเรียงกันเข้าตามระเบียบ ถ้าแยก ด้ายทั้งหมดออกจากกัน ผ้านั้นเองก็ไม่มี หรือเด็กที่มองเห็นแต่รูปตุ๊กตา เพราะถูกภาพตัวตนของตุ๊กตาปิดบังหลอกตาไว้ ไม่ได้มองเห็นเนื้อยางซึ่งเป็นสาระที่แท้จริงของตัวตุ๊กตานั่น เมื่อจับเอาแต่ตัวจริง ก็มีแต่เนื้อยาง หา มีตุ๊กตาไม่ แม้เนื้อยางนั้นเองก็เกิดจากส่วนผสมต่างๆ มาปรุงแต่งขึ้นต่อๆ กันมา

ชนสัญญา ย่อมบังอนัตตลักษณะไว้ในทำนองแห่งตัวอย่างง่ายๆ ที่ได้ยกมากล่าวไว้นี้ เมื่อใช้อุปกรณ์หรือวิธีการที่ถูกต้องมาวิเคราะห์ มนสิการเห็นความแยกย่อยออกเป็นส่วนประกอบต่างๆ จึงจะประจักษ์ในความมีใช้ตัวตน มองเห็นว่าเป็นอนัตตา

๓. วิเคราะห์ความหมายของไตรลักษณ์

พึงสังเกตว่า หลักชั้น ๕ (เบญจชั้น) ในบทที่ ๑ กิติ หลักอายตนะ ๖ (สฬายตนะ) ในบทที่ ๒ กิติ แสดงเนื้อหาของชีวิต เน้นการศึกษาพิจารณาเกี่ยวกับชีวิต คือ ว่าด้วยชั้น ๕ ที่เป็นภายใน และอายตนะภายในเป็นสำคัญ ส่วนหลักไตรลักษณ์ในบทที่ ๓ นี้ ขยายขอบเขตการพิจารณาออกไปอย่างกว้างขวางครอบคลุมทั้งชั้น ๕ ที่เป็นภายใน และชั้น ๕ ที่เป็นภายนอก ทั้งอายตนะภายในและอายตนะภายนอก เป็นการมองทั้งชีวิตและสิ่งทั้งปวงที่ชีวิตเกี่ยวข้อง คือว่าด้วยชีวิตและโลกทั่วไปทั้งหมดทั้งสิ้น

ความหมายของไตรลักษณ์แต่ละข้อ ได้แสดงไว้พอเห็นเค้าในเบื้องต้นแล้ว ในที่นี้จะวิเคราะห์ความหมายของไตรลักษณ์เหล่านั้นให้ละเอียดลึกซึ้งลงไปอีก ตามหลักวิชาโดยหลักฐานในคัมภีร์

๑. อนิจจตา และอนิจจลักษณะ

คัมภีร์ปฎิสัมภิตามัคค์แสดงอรรถ (ความหมาย) ของอนิจจตาไว้อย่างเดียวว่า “ชื่อว่าอนิจจัง โดยความหมายว่า เป็นของลื่นไปๆ (ขยภูเรน)”^๙ หมายความว่า เกิดขึ้นที่ไหนเมื่อใด ก็ดับไปที่นั่น เมื่อนั้น เช่น รูปธรรมในอดีต ก็ดับไปในอดีต ไม่มาถึงขณะนี้ รูปในขณะนี้ ก็ดับไปที่นี้ ไม่ไปถึงข้างหน้า รูปในอนาคตจะเกิดถัดต่อไป ก็จะดับ ณ ที่นั่นเอง ไม่ยืนอยู่ถึงเวลาต่อไปอีก ดังนั้นเป็นต้น

ต่อมาในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ท่านต้องการให้ผู้ศึกษาเข้าใจง่ายขึ้น จึงได้ขยายความหมายออกไปโดยนัยต่าง ๆ ยกย้าคำอธิบายออกไปให้

^๙ ขุ.ปฎิ.๓๑/๗๔/๕๓; อ้างใน วิสุทฺธิ.๓/๒๓๕.

เห็นความหมายในหลายๆ แง่ และหลายๆ ระดับ ตั้งแต่ระดับคร่าวๆ หยิบๆ ลงมาจนถึงความเป็นไปในแต่ละขณะๆ เช่น เมื่อมองชีวิตของคน เบื้องต้นก็มองอย่างง่าย ๆ ดูช่วงชีวิตทั้งหมด ก็จะเห็นว่าชีวิตมีการเกิดและการแตกดับ เริ่มต้นด้วยการเกิดและสิ้นสุดลงด้วยความตาย เมื่อซอกลงไปอีก ก็ยังเห็นความเกิดและความดับ หรือการเริ่มต้นและการแตกสลาย กระชั้นถี่เข้ามา เป็นช่วงวัยหนึ่งๆ ช่วงระยะสิบปีหนึ่งๆ ช่วงปีหนึ่งๆ ช่วงฤดูหนึ่งๆ ช่วงเดือนหนึ่งๆ ฯลฯ ช่วงยามหนึ่งๆ ตลอดถึงช่วงเวลาขยับเขยื้อนเคลื่อนไหว แต่ละครั้งแต่ละหน จนกระทั่งมองเห็นความเกิดดับที่เป็นไปในทุกๆ ขณะ ซึ่งเป็นของมองเห็นได้ยากสำหรับคนทั่วไป

อย่างไรก็ตาม ในสมัยปัจจุบันนี้ ที่วิทยาศาสตร์เจริญก้าวหน้ามากแล้ว อนิจจตาหรือความไม่เที่ยง โดยเฉพาะในด้านรูปธรรม เป็นสิ่งที่เข้าใจได้ง่ายขึ้นมาก จนเกือบจะกลายเป็นของสามัญไปแล้ว ทฤษฎีต่างๆ ตั้งแต่ทฤษฎีว่าด้วยการเกิดดับของดาว ลงมาจนถึงทฤษฎีว่าด้วยการสลายตัวของปรมานู ล้วนใช้ช่วยอธิบายหลักอนิจจตาได้ทั้งสิ้น

ที่ว่าคัมภีร์ชั้นอรรถกถายกเยื้องคำอธิบายออกไปหลายๆ แง่ ขยายความหมายออกไปโดยนัยต่างๆ นั้น เช่น บางแห่งท่านอธิบายว่า “ที่ชื่อว่าอนิจจัง ก็เพราะเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ยั่งยืนคงอยู่ตลอดไป (อนจฺจนฺตํกตํ) และเพราะเป็นสิ่งที่มีความเริ่มต้นและความสิ้นสุด (มีจุดเริ่มและมีจุดจบ, ขาทิขนฺตวณฺตตํ)”¹⁰

แต่คำอธิบายอย่างง่าย ๆ ที่ใช้บ่อย ก็คือข้อความว่า “ชื่อว่าเป็นอนิจจัง โดยความหมายว่าเป็นสิ่งที่มีแล้ว ก็ไม่มี (คือมีหรือปรากฏขึ้นแล้ว ก็หมดหรือหายไป, หุตฺวา อภาวภูเสน)”¹¹

¹⁰ วิสุทธิ.๓/๒๓๗.

¹¹ เช่น วิสุทธิ.๓/๒๖๐

บางแห่งก็นำข้อความอื่นมาอธิบายเสริมเข้ากับข้อความนี้อีก เช่นว่า “ชื่อว่าเป็นอนิจจัง เพราะเกิดขึ้น เลื่อมสลาย และกลายเป็นอย่างอื่น หรือ เพราะมีแล้ว ก็ไม่มี (อุปฺปาทวยญฺณตตภาววา หุตฺวา อภาวโต วา)”¹²

แต่ที่ถือว่าท่านประมวลความหมายต่างๆ มาแสดงไว้โดยครบถ้วน ก็คือ การแสดงอรรถแห่งอนิจจตาเป็น ๔ นัย หมายความว่า เป็นอนิจจังด้วยเหตุผล ๔ อย่าง คือ¹³

๑. อุปฺปาทวยปฺปวตฺติโต เพราะเป็นไปโดยการเกิดและการสลาย คือ เกิดดับๆ มีแล้วก็ไม่มี
๒. วิปริณามโต เพราะเป็นของแปรปรวน คือ เปลี่ยนแปลงแปรสภาพไปเรื่อยๆ
๓. ตาวกาลิกโต เพราะเป็นของชั่วคราว อยู่ได้ชั่วขณะ ๆ
๔. นิจุจปฏิกฺขเภโต เพราะแย้งต่อความเที่ยง คือ สภาวะของมันเป็นสิ่งไม่เที่ยงนั้น ชัดก้นอยู่เองในตัวเองกับความเที่ยง หรือโดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธความเที่ยงอยู่ในตัว เมื่อมองดูรู้เห็นตรงตามสภาวะของมันแล้ว ก็จะไม่พบความเที่ยงเลย ถึงคนจะพยายามมองให้เห็นเป็นเที่ยง มันก็ไม่ยอมเที่ยงตามที่คนอยาก จึงเรียกว่ามันปฏิเสธความเที่ยง

¹² วิสุทฺธิ.๓/๒๗๕

¹³ วิสุทฺธิ.๓/๒๔๖; ม.อ.๒/๑๕๐; วิมจค.อ.๖๒; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓/๔๗๙ ว่า เหตุผล ๔ อย่างนี้เป็นวิธีพิจารณาที่ใช้สำหรับสังขารฝ่ายรูปธรรม แต่ความในอรรถกถาวิมจคแสดงให้เห็นว่า ใช้ได้สำหรับสังขารทุกอย่าง. ดู วินย.ฎีกา ๓/๘๐ ด้วย

๒. ทุกขตา และทุกขลักษณะ

คัมภีร์ปฏิสัมมทิกัมม์ แสดงอรรถของทุกขตาไว้อย่างเดียวว่า “ชื่อว่าเป็นทุกข์ โดยความหมายว่าเป็นของมีภัย (ภยภูเจนะ)”¹⁴ ที่ว่า “มีภัย” นั้น จะแปลว่า เป็นภัย หรือ น่ากลัว ก็ได้ ทั้งนี้โดยเหตุผลว่า สังขารทั้งปวง เป็นสภาพที่ผู้ฟังแตกสลายได้ จะต้องย่อยยับมลายสิ้นไป จึงไม่มีความปลอดภัย ไม่ให้ความปลอดภัยโปร่งโล่งใจ หรือความเบาใจอย่างเต็มที่ แท้จริง หมายความว่า ตัวมันเองก็มีภัยที่จะต้องเสื่อมโทรมสิ้นสลายไป มันจึงก่อให้เกิดภัย คือความกลัวและความน่ากลัวแก่ใครก็ตามที่เข้าไปยึดถือเกี่ยวข้อง

ส่วนคัมภีร์ชั้นนอรรถถกถาขยายความหมายออกไปโดยนัยต่างๆ คำอธิบายที่ท่านใช้บ่อยมี ๒ นัย คือ

“ชื่อว่าเป็นทุกข์โดยความหมายว่า มีความบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลาย (อุปฺปาทวยปฺปิปฺพินฺนุเจนะ¹⁵ หรือ อุปฺปาทวยปฺปิปฺพินฺตาย¹⁶)” ทั้งบีบคั้นขัดแย้งต่อประดาสิ่งที่ประกอบอยู่ กับมัน และทั้งมันเองก็ถูกสิ่งประกอบอยู่ด้วยนั้นบีบคั้นขัดแย้ง¹⁷

“และ (ชื่อว่าเป็นทุกข์) เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ (ทุกฺขวตฺตฤตฺตาย¹⁸ หรือ ทุกฺขวตฺตฤโต¹⁹)” คือ เป็นที่รองรับของความทุกข์ หรือทำให้เกิดทุกข์ เช่น ก่อให้เกิดความรู้สึกทุกข์ พุดให้ง่ายเข้าว่า ที่เรียกว่าเป็นทุกข์ ก็เพราะ

¹⁴ พุ.ปฏฺ.๓๑/๗๔/๕๓; อังน. วิสุทฺธิ.๓/๒๓๕

¹⁵ วิสุทฺธิ.๓/๒๖๐

¹⁶ วิสุทฺธิ.๓/๒๓๗

¹⁷ วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓/๔๖๒

¹⁸ วิสุทฺธิ.๓/๒๓๗

¹⁹ เช่น วิสุทฺธิ.๓/๘๗

ทำให้เกิดความรู้สึกทุกข์ เป็นต้น หรือที่เรียกว่าบีบคั้น ก็เพราะทำให้เกิดความรู้สึกบีบคั้น เป็นต้น

ความหมายที่ท่านประมวลไว้ครบถ้วนที่สุดมี ๔ นัย คือ เป็นทุกข์ ด้วยอรรถ ๔ อย่าง ดังนี้²⁰

๑. **อภินุหสมบีบคั้น** เพราะมีความบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา คือ ถูกบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ด้วยความเกิดขึ้น ความเสื่อมโทรม และความแตกสลาย และบีบคั้นขัดแย้งอยู่ตลอดเวลา กับสิ่งที่ประกอบอยู่ด้วย หรือปัจจัยที่เกี่ยวข้อง ด้วยต่างก็เกิดขึ้น ต่างก็ไหม้ไป ต่างก็แตกสลาย

๒. **ทุกขมโต** เพราะเป็นสภาพที่ทนได้ยาก คือคงทนอยู่ไม่ได้ หมายความว่า คงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ จะต้องเปลี่ยนแปลง จะต้องกลายเป็น จะต้องหมดสภาพไป เพราะความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลายนั้น²¹

๓. **ทุกขวตฺตโต** เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ คือเป็นที่รองรับสภาวะแห่งทุกข์ ซึ่งก็หมายความว่า เมื่อโยงมาถึงคน หรือในแง่ที่คนเกี่ยวข้อง ก็เป็นที่ก่อให้เกิดทุกข์ เช่น ทุกขเวทนา หรือความรู้สึกบีบคั้น เป็นต้น (อรรถกถาและฎีกา อธิบายว่า เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ตาทั้ง ๓ และแห่งสังสารทุกข์²²)

²⁰ วิสุทฺธิ. ๓/๒๔๖; ม.อ.๒/๑๕๑ (ข้อแรกเป็น สนฺตปา); วิกฺข.ค.๖๒

²¹ ความหมายในภาษาไทยที่แปลตามตัวอักษรว่า ทนได้ยาก อาจให้รู้สึกเข้ากันได้กับทุกขเวทนา เช่น ความเจ็บปวด ซึ่งอาจอธิบายได้ว่าเป็นสิ่งที่คนทนได้ยาก แต่เน้นเป็นเพียงถ้อยคำแสดงความหมายที่สอดคล้องตรงกับความรู้สึก ความจริง ความหมายนั้นเป็นสำนวนในภาษาบาลี ซึ่งหมายถึงคงทนอยู่ไม่ได้ หรือคงสภาพอยู่ไม่ได้ ซึ่งเป็นลักษณะของสังขารทั้งหมดทุกอย่างดังได้อธิบายข้างบนนั้น

²² เช่น วินย.ฎีกา ๓/๘๘; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓/๔๖๒, ๔๘๐

๔. สุขปฏิบัติ เพราะแย่งต่อความสุข คือ โดยสภาวะของมันเอง ที่ถูกปัจจัยทั้งหลายบีบคั้นขัดแย้งและคงสภาพอยู่ไม่ได้ มันก็ปฏิเสธหรือกีดกันภาวะราบรื่นคล่องสะดวกอยู่ในตัว (เป็นเรื่องที่คนจะต้องดิ้นรนจัดสรรปัจจัยทั้งหลายเอา โดยที่ความสุขที่เป็นตัวสภาวะจริง ก็มีแต่เพียงความรู้สึก)

อธิบายว่า สภาวะที่มีเป็นพื้น ได้แก่ ทุกข์ คือ ความบีบคั้นกดตันขัดแย้ง ที่เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของสังขารทั้งหลาย ที่จริงก็เพียงเป็นสภาวะตามปกติธรรมดาของธรรมชาติ แต่ในสภาพที่เกี่ยวข้องกับคน ก็ก่อให้เกิดความรู้สึกบีบคั้นกดตันขัดแย้ง ที่เรียกว่า ความรู้สึกทุกข์ (ทุกข์เวทนา) ด้วย เมื่อใดทุกข์คือความบีบคั้นกดตันนั้นผ่อนคลายไป หรือคนปลดปล่อยจากทุกข์นั้น ก็เรียกว่ามีความสุขหรือรู้สึกสุข ยิ่งทำให้เกิดทุกข์คือบีบคั้นกดตัน ทำให้รู้สึก ขาด พร่อง กระจาย หิว มาก เหน็ด ในเวลาที่ทำให้ผ่อนคลายปลดปล่อยจากทุกข์หรือความบีบคั้นนั้น ก็ยิ่งรู้สึกสุขมากขึ้นเท่านั้น

เหมือนคนที่ถูกทำให้ร้อนมาก เช่น เดินมาในกลางแดด พอเข้ามาในที่ร้อนน้อยลงหรืออุ่นลง ก็รู้สึกเย็น ยิ่งได้เข้าไปในที่ที่เย็นตามปกติ ก็จะรู้สึกเย็นสบายมาก ในทางตรงข้าม ถ้าทำให้ได้รับความรู้สึกสุข (สุขเวทนา) แรงมาก พอเกิดความทุกข์ ก็จะรู้สึกทุกข์ (ทุกข์เวทนา) รุนแรงมากด้วยเช่นกัน แม้แต่ทุกข์เพียงเล็กน้อยที่ตามปกติจะไม่รู้สึกทุกข์ เขาก็อาจจะรู้สึกทุกข์ได้มาก เหมือนคนอยู่ในที่ที่เย็นสบายมาก พอออกไปสู่ที่ร้อน ก็รู้สึกร้อนมาก แม้แต่สภาวะที่คนอื่น ๆ หรือตัวเขาเองเคยรู้สึกเคยๆ เขาก็อาจจะกลับรู้สึกเป็นร้อนไป

พูดลึกลงไปอีก ให้ตรงความจริงแท้ว่า ที่ว่าเป็นสุขหรือรู้สึกสุข (สุขเวทนา) นั้น ตามที่แท้จริงก็ไม่ใช่ปลอดภัยหรือหายทุกข์ แต่เป็นเพียงระดับหนึ่งหรือขั้นหนึ่งของทุกข์เท่านั้น กล่าวคือ ความบีบคั้นกดดันขัดแย้งที่อ่อนหรือเพิ่มถึงระดับหนึ่งหรือในอัตราหนึ่ง เราเรียกว่าเป็นสุข เพราะทำให้เกิดความรู้สึกสุข แต่ถ้าเกินกว่านั้นไป ก็กลายเป็นต้องทนหรือเหลือทน เรียกว่า เป็นทุกข์ คือรู้สึกทุกข์ (ทุกข์เวทนา) ว่าที่แท้จริงก็มีแต่ทุกข์ คือแรงบีบคั้นกดดันขัดแย้งเท่านั้น ที่เพิ่มขึ้นหรือลดลง

เหมือนกับเรื่องความร้อน และความเย็น ว่าที่จริง ความเย็นไม่มี มีแต่ความรู้สึกเย็น สภาวะที่เป็นพื้นก็คือ ความร้อนที่เพิ่มขึ้นหรือลดลง จนถึงไม่มีความร้อน ที่คนเราพูดว่าเย็นสบายนั้น ก็เป็นเพียงความรู้สึก ซึ่งที่แท้แล้วเป็นความร้อนในระดับหนึ่งเท่านั้น ถ้าร้อนน้อยหรือมากเกินไประดับนั้นแล้ว ก็รู้สึกสบายไม่

โดยนัยนี้ ความสุข หรือพูดให้เต็มว่า ความรู้สึกสุขคือสุขเวทนา ก็เป็นทุกข์ ทั้งในความหมายว่าเป็นทุกข์ระดับหนึ่ง มีสภาวะเพียงความรู้สึก และในความหมายว่า เป็นสิ่งที่ขึ้นต่อความบีบคั้นกดดัน ขัดแย้ง จะต้องกลาย จะต้องผันแปร จะต้องหมดไป เหมือนกับว่าทุกข์ที่เป็นตัวสภาวะนั้น ไม่ยอมให้สุขยืนยงคงอยู่ได้ตลอดไป

อนึ่ง ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ที่อ้างถึงข้างต้นว่า ท่านแสดงอรรถคือความหมายของ “ทุกข์” ซึ่งเป็นข้อที่ ๒ ในไตรลักษณ์ไว้อย่างเดียวว่า

เป็นสิ่งมีภัย (ภยภูเลน) นั้น เมื่อถึงตอนที่อธิบายเรื่องอริยสัจ ท่านได้แสดง
อรรถของทุกข์ ซึ่งเป็นข้อที่ ๑ ในอริยสัจว่ามี ๔ อย่าง คือ มีความหมายว่า
บีบคั้น (ปีฬนฺฺญ) มีความหมายว่าเป็นสังขตะ (สงฺขตฺตฺฏ) มีความหมายว่า
แผดเผา (สนฺตปาปฺฏ) และมีความหมายว่าผันแปร (วิปริณามฺมฺญ)^{๒๓}

เห็นว่า ความหมาย ๔ นัยนี้ใช้กับทุกข์ในไตรลักษณ์ได้ด้วย จึงขอ
นำมาเพิ่มไว้ ณ ที่นี้ โดยตัดข้อซ้ำ คือ ข้อที่ ๑ และข้อที่ ๔ (ปีฬนฺฺญ และ
วิปริณามฺมฺญ) ออกไป คงได้เพิ่มอีก ๒ ข้อ คือ

๕. สงฺขตฺตฺฏ โดยความหมายว่าเป็นของปรุงแต่ง คือ ถูกปัจจัย
ต่างๆ รุมกันหรือมาชุมนุมกันปรุงแต่งเอา มีสภาพที่ขึ้นต่อ
ปัจจัย ไม่เป็นของคงตัว

๖. สนฺตปาปฺฏ โดยความหมายว่าแผดเผา คือ ในตัวของมันเองก็
มีสภาพที่แผดเผาให้ร้อนโทรมย่อยยับสลายไป และทั้งแผด
เผาผู้มีกิเลสที่เข้าไปยึดติดถือมั่นมันให้เร่าร้อนกระวนกระวาย
ไปด้วย^{๒๔}

^{๒๓} พ.ปฎิ.๓๑/๔๕/๒๘; ๕๔๕/๔๔๙; อ้างใน วิสุทธิ.๓/๗๖; วิภังค.อ.๑๐๗; อนึ่ง ม.อ.๒/
๑๕๑ จัด สนฺตปา เป็นข้อที่ ๑ ในอรรถ ๔ ข้างต้น

^{๒๔} คำอธิบายในที่นี้ พนักขางออตโนมิติ ผู้ต้องการคำอธิบายในอรรถกถาและฎีกา พึงดู
ปฏิสั.อ.๑๑๙,๑๒๓; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๑๗๑

พิเศษ: ทุกข์ในอริยสัจ แยกให้ชัด จากทุกข์ในไตรลักษณ์

(ก) หมวดใหญ่ของทุกข์

บทบรรยายตอนนี ความจริงเป็นเรื่องของไตรลักษณ์ คือ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา ทั้งหมด แต่เมื่อพูดมาถึงทุกขตา คือเรื่องทุกข์ ก็มีการพูดโยงไปเกี่ยวพันกับเรื่องทุกข์ที่มีอยู่ในหลักธรรมหมวดอื่นด้วย โดยเฉพาะทุกข์ในอริยสัจ ๔ เพราะเนื่องกัน ถึงกันอยู่ แต่เมื่ออธิบายโยงถึงกันหรือพันกัน บางทีก็ทำให้สับสนได้

พูดง่าย ๆ ว่า **ทุกข์ในไตรลักษณ์** ซึ่งเป็นเรื่องธรรมดาของธรรมชาติ บางทีก็ไปเกิดเป็น **ทุกข์ในอริยสัจ** คือเมื่อคนไม่รู้เข้าใจทำกับมันไม่ถูก ทุกข์ในธรรมชาติ ก็เกิดเป็นปัญหาขึ้นแก่ตัวคน

พูดในทางกลับกันว่า เพราะทุกข์ในไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นเรื่องธรรมดาของธรรมชาติมีอยู่ มันมีภาวะกดดันขัดแย้งบีบคั้นคงสภาพอยู่ไม่ได้ตามธรรมดาของมันก็จริง แต่เมื่อคนมีปัญญาไม่ถึงมัน ไม่ได้เข้าใจตัว ก็มาเกิดเป็นความกดดันอัดขัดแย้งบีบคั้นขึ้นในชีวิตจิตใจของคน ทุกข์ในอริยสัจก็เลยเกิดมีเกิดขึ้นมา

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ทุกข์ในไตรลักษณ์ ก็เป็นธรรมชาติไปตามธรรมดาของมัน เราไปยกเลิกมันไม่ได้ ก็ต้องฝึกเจริญปัญญาขึ้นมาให้รู้เท่าทัน แล้วก็ปฏิบัติไปตามเหตุปัจจัย

แต่ทุกข์ในอริยสัจ ที่เป็นเรื่องของคนนี่ เรายกเลิกไป ทำให้หมดสิ้นได้ และก็ทำอย่างนั้นได้ ด้วยการมีปัญญารู้เท่าทัน และปฏิบัติต่อทุกข์ในไตรลักษณ์คือสรรพสิ่งขารนั้นแหละให้ถูก

นอกจากนั้น และเห็นง่ายกว่านั้น ยังมีทุกข์อีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า **ทุกข์เวทนา** คือความรู้สึกไม่สบาย เจ็บปวด เป็นต้น ที่มีชุดของเขา คือมี สุขเวทนา รู้สึกสบาย ชื่นกายชื่นใจ และอทุกข์มสุขเวทนา เฉยๆ (อุเบกขา) ข้อนี้ก็เกี่ยวข้องอาศัยสภาวะของสิ่งทั้งหลายที่เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์นี้ด้วย เช่นกัน แต่เมื่อมันเป็นความรู้สึกของคน รับรู้ได้ทันที ก็เลยเข้าใจง่าย แทบไม่ต้องใช้ปัญญาอะไร แค่งังไม่เที่ยงเป็นทุกข์คงทนอยู่ไม่ได้ หักหล่นลง มาถูกศिरະ คนโดนทุกข์ของธรรมชาตินี้มากระทบตัวเข้า ก็เจ็บปวดศिरະ เกิดทุกข์เวทนา บางทีก็แทบทนไม่ไหว

ทุกข์เวทนาอย่างที่ว่านี้ง่าย ก็แก้ไข ไปหาหมอ หรือทำแผล ใส่ยา รอเวลาแผลหาย ตรงไปตรงมา ก็จบ

แต่ถ้าเกิดไม่รู้ว่่าถึงไม่ที่มันทุกข์ตามธรรมดาของธรรมชาติแล้วมันทนอยู่ไม่ไหว ก็หักตกลงมาโดนตัว เกิดไปสงสัยคนนั้น ระแวงคนนั้นว่าคนไหนคิดประทุษร้าย แล้วจงใจหวังถึงไม่มาจะให้เราเจ็บตัวหรือตายไป

คราวนี้เลยคิดวุ่นวาย มีโกรธมีแค้นมีคิดต่างๆ นานา เริ่มไม่สบายใจ และกดดันบีบคั้นลึกลงไป ตอนนี้มีทุกข์เวทนาพ่วงมาด้วย แต่ทุกข์ใหญ่อยู่ลึกลงไป เป็นปัญหาของทุกข์อริยสังข์ขึ้นแล้ว คราวนี้เรื่องราวอาจจะใหญ่โตหรือยืดเยื้อยาวนาน ทุกข์อริยสังข์มา พลอยให้ทุกข์เวทนาขยายและยืดยาวแยกยื่นบานปลายออกไปได้เยอะเยอะ อาจจะไม่จบ

ได้พูดมา พอเห็นง่ายๆ แต่ที่จริง ทุกข์อริยสังข์นี้เป็นเรื่องใหญ่เท่าไรก็ได้ พาเดือดร้อนกันไป แม้แต่ถึงขั้นสงครามโลกก็มี พูดง่ายๆ นี่ก็คือปัญหาของมนุษย์

เมื่อมองให้ดี จะเห็นว่า แต่ก่อนนั้น มีทุกข์เดียวแต่ในไตรลักษณ์ แต่พอมีคนมีชีวิตขึ้นมา ทั้ง ๓ ทุกข์นั้น ทั้งทุกข์ในไตรลักษณ์ ทุกขเวทนา และทุกข์อริยสัจ ก็มากันครบเลย

เมื่อมีความเข้าใจเบื้องต้นอย่างนี้แล้ว ก็มาดูหลักกันสักหน่อย ตอนแรกก็สรุปที่ได้พูดมา ได้สาระว่า

“ทุกข์” ปรากฏในหมวดธรรมสำคัญ ๓ หมวด เรียงตามง่ายยาก ได้แก่

(๑) ในเวทนา (เวทนา ๓ คือ ทุกข์ สุข อทุกขมสุข หรืออุเบกขา, เวทนา ๕ คือ ทุกข์ สุข โทมนัส โสมนัส และอุเบกขา) เรียกเต็มว่า **ทุกข์เวทนา**

(๒) ในไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกข์ อนัตตา) เรียกเต็มว่า **ทุกข์ลักษณะ**

(๓) ในอริยสัจ ๔ (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) เรียกเต็มว่า **ทุกข์อริยสัจ**

ทุกข์ในหมวดธรรมทั้งสามนั้น มีความหมายเกี่ยวโยงเนื่องอยู่ด้วยกัน แต่มีขอบเขตกว้างแคบกว่ากัน เป็นบางแง่บางส่วน หรือเป็นผลสืบต่อกัน ดังนี้

ทุกข์ ที่มีความหมายกว้างที่สุด ครอบคลุมทั้งหมด คือ ทุกข์ในไตรลักษณ์ หรือ **ทุกข์ลักษณะ** หรือ **ทุกข์ตา** ได้แก่ ภาวะที่ไม่คงตัว คงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เพราะมีความบีบคั้นกดดันขัดแย้งที่เกิดจากความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลาย ดังได้อธิบายแล้วข้างต้น ซึ่งเป็นลักษณะของสังขารทั้งหลายทั้งปวง (สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา) กิเลสขอบเขตเท่ากันกับความไม่เที่ยง คือ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็ทุกข์ (ยถา จิตฺตํ ทุกฺขํ)

ทุกข์ ที่มีความหมายแคบที่สุด เป็นเพียงอาการสืบเนื่องด้านหนึ่งเท่านั้น ก็คือ ทุกข์ที่เป็นเวทนา เรียกชื่อเต็มว่า **ทุกข์เวทนา** หรือความรู้สึกทุกข์ ได้แก่ อาการสืบเนื่องจากทุกข์ในไตรลักษณ์ หรือความรู้สึกที่เกิดขึ้นในบุคคลเนื่องมาจากทุกข์ในไตรลักษณ์นั้น กล่าวคือ ความรู้สึกบีบคั้นกดดันขัดข้องของคน ซึ่งเกิดขึ้น เมื่อความบีบคั้นกดดันขัดแย้งที่เป็นสภาพสามัญของสิ่งทั้งหลาย เป็นไปในระดับหนึ่ง หรือในอัตราส่วนหนึ่ง โดยสัมพันธ์กับสภาพกายและสภาพจิตของเขา ดังได้อธิบายมาแล้วในข้อความบางตอนข้างต้น²⁵

ทุกข์เวทนานี้ ก็เป็นทุกข์ตามความหมายในไตรลักษณ์ด้วย เช่นเดียวกับเวทนาอื่นๆ ทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นสุขเวทนา หรือทุกข์ขมสุขเวทนา ก็ตาม หมายความว่า เวทนาทุกอย่าง จะเป็นทุกข์เวทนาก็ดี สุขเวทนาก็ดี อทุกข์ขมสุขเวทนา (ความรู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุข คือเฉยๆ) หรืออุเบกขาเวทนา ก็ดี ล้วนเป็นทุกข์ในความหมายที่เป็นลักษณะสามัญนั้นทั้งสิ้น

ทุกข์ในอริยสัจ หรือ **ทุกข์อริยสัจ** ก็คือ สภาวะที่เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์นั่นเอง ซึ่งมาเป็นที่ตั้งที่อาศัยที่ก่อให้เกิดเป็นปัญหาขึ้นแก่มนุษย์เนื่องจากมนุษย์ทำให้เป็นปัญหานั้นมา

ขยายความว่า สังขารทั้งหลายถูกบีบคั้นตามธรรมชาติของมัน โดยเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ และสังขารเหล่านั้นนั้นแหละ (ไม่ทั้งหมดและไม่เสมอไป) เมื่อคนไม่รู้เท่าทันและปฏิบัติจัดการไม่ถูก มันก็ก่อความบีบคั้นขึ้นแก่คน โดยเป็นทุกข์ในอริยสัจ (แต่การที่มันจะกลายเป็นของบีบคั้นคน

²⁵ ดู ข้อ ๔. สุขปฏิภเวปโต

ขึ้นมาได้ ก็เพราะมันเป็นสภาวะที่ถูกบีบคั้น โดยเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ จึงไม่อาจเป็นไปได้ที่มันจะให้ความสมอยากเต็มแท้แน่จริงแก่คน)

พูดง่ายๆ ว่า ทุกขอริยสัจ หมายถึงเฉพาะเรื่องของเบญจขันธ์ ที่เป็นอุปาทานขันธ์ เรียกเป็นศัพท์ว่า ได้แก่ทุกข์เฉพาะส่วนที่เป็นอินทริยัพพัตร์ คือเนื่องด้วยอินทริย์ เกี่ยวกับชีวิต ไม่รวมถึงทุกข์ที่เป็นอนินทริยัพพัตร์ (ไม่เนื่องด้วยอินทริย์) ซึ่งเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ แต่ไม่จัดเป็นทุกข์ในอริยสัจ

(พึงสังเกตว่า ทุกขอริยสัจ เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ด้วย สมุทัย และมรรค ก็เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ด้วย โดยเป็นเรื่องตามธรรมดาของธรรมชาติ แต่ไม่เป็นทุกขอริยสัจ)

ข้อสังเกตบางอย่างที่จะช่วยให้กำหนดขอบเขตของทุกข์ในอริยสัจง่ายขึ้น พอประมวลได้ดังนี้

- ๑) เป็นอินทริยัพพัตร์ คือ เนื่องด้วยอินทริย์ เกี่ยวข้องกับชีวิต เป็นปัญหาสำหรับมนุษย์ ไม่รวมถึง อนินทริยัพพัตร์ ไม่ใช่ทุกข์ในข้อความว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ (สพเพสังขารา ทุกขา)” หรือในข้อความว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ (ยถนิจจํ ตํ ทุกขํ)” ซึ่งหมายถึงทุกข์ในไตรลักษณ์ ที่กินความกว้างขวางครอบคลุมทั้งหมด
- ๒) เป็นเรื่องที่เกิดจากกรรมกิเลส คือ เป็นทุกข์ที่เป็นปัญหาของมนุษย์ เกิดจากกิเลสและกรรมของคน (ใช้ศัพท์ตามพระบาลีว่า เกิดจากทุกขสมุทัย คือ เกิดจากตัณหา, และพึงสังเกตตามพุทธพจน์ที่ว่า “อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์”)
- ๓) เป็นเรื่องเกี่ยวกับปริณญากิจ คือ ตรงกับกิจในอริยสัจข้อที่ ๑ อันได้แก่ ปริณญา อธิบายว่า ปริณญา คือการกำหนดรู้ หรือการรู้จักตามสภาพที่มันเป็น เป็นกิจที่มนุษย์จะต้อง

กระทำต่อทุกขในอริยสัจ คือการทำความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับปัญหาของตน ทุกขในอริยสัจ จำกัดเฉพาะทุกขที่เกี่ยวกับกิจคือปริณญานี้เท่านั้น

- ๔) เน้นความหมายในแง่ที่เป็นที่ตั้งแห่งทุกข หรือเป็นที่รองรับของทุกข (ทุกขวตถุตา) ไม่เพ่งความหมายในแง่ว่ามีความบีบคั้นกดดันขัดแย้งด้วยการเกิดขึ้นและการเสื่อมสลาย (อุทฺทพฺพยปฏิปปีฬฺญฺเจณ) ซึ่งเป็นความหมายที่เต็มเนื้อหา ของทุกขในไตรลักษณ์²⁶

เรื่องทุกขในอริยสัจ ยังมีข้อพึงเข้าใจยิ่งขึ้นไปอีก เบื้องต้นนี้ พุดให้ได้แง่สังเกตเป็นพื้นฐานไว้ก่อน แล้วจะได้วกกลับมาพูดต่อไป แต่ตอนนี้ขอแทรกเรื่องทุกขตา หรือทุกข ๓ อย่าง เข้ามาประกอบการศึกษาก่อน

ทุกขตา ๓ หรือ ทุกข ๓²⁷ เป็นธรรมชุดสำคัญ พบในพระสูตร ๓ แห่ง กับในคัมภีร์มหานิทเทสและจุฬ-นิทเทสหลายแห่ง เป็นพุทธพจน์แห่งหนึ่ง นอกนั้นเป็นภาสิตของพระสารีบุตร แต่ทุกแห่งนั้นแสดงไว้เพียงชื่อข้อธรรม ไม่อธิบายความหมายเลย (คงเป็นคำสามัญในยุคนั้น) จึงปริกษาและเรียงข้อไปตามคำอธิบายในอรรถกถา ซึ่งส่วนมากลำดับข้อต่างจากเดิมในพระไตรปิฎก (ในพระสูตรเป็น ทุกขทุกขตา ลิงขารทุกขตา วิปริณามทุกขตา)

²⁶ แหล่งสำคัญที่พึงค้นสำหรับเรื่องนี้คือ อภ.ยมก.๓๘/๘๒๕/๒๗๖; ปญจ.อ.๓๓๖-๗; วิสุทฺธิ.๓/๑๐๑; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓/๒๑๐

²⁷ ที่.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๒๙; ส.สพ.๑๘/๕๑๐/๓๑๘; ส.ม.๑๙/๓๑๙/๘๕; วิสุทฺธิ.๓/๘๓; วิมจ.อ. ๑๒๑; วินย.ฎีกา ๔/๖๓; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓/๑๘๑

ทุกข์ตา ๓ หรือ **ทุกข์ ๓** เป็นหลักธรรมที่แสดงความหมายของทุกข์ในไตรลักษณ์ โดยคลุมความเป็นทุกข์ของเวทนาทั้ง ๓ และโยงเข้าสู่ความเข้าใจทุกข์ในอริยสัจ มีดังนี้

๑) **ทุกข์ทุกขตา** หรือ **ทุกข์ทุกข์** ทุกข์ที่เป็นความรู้สึกทุกข์ ได้แก่ ความทุกข์ทางกายและความทุกข์ทางใจ อย่างที่เข้าใจกันโดยสามัญ ตรงตามชื่อและตามสภาพ เช่น ความเจ็บปวด ไม่สบาย เมื่อยขบ เป็นต้น หมายถึง ทุกขเวทนานั่นเอง

๒) **วิปริณามทุกข์ตา** หรือ **วิปริณามทุกข์** ทุกข์เนื่องด้วยความผันแปร หรือทุกข์ที่แฝงอยู่ในความแปรปรวน ได้แก่ ความรู้สึกสุขหรือสุขเวทนา ซึ่งเมื่อว่าโดยสถานะที่แท้จริง ก็เป็นเพียงทุกข์ในระดับหนึ่ง หรือในอัตราส่วนหนึ่ง สุขเวทนานั้น จึงเท่ากับเป็นทุกข์แฝง หรือมีทุกข์ตามแฝงอยู่ด้วยตลอดเวลา ซึ่งจะกลายเป็นความรู้สึกทุกข์ หรือก่อให้เกิดทุกข์ขึ้นได้ในทันทีที่เมื่อใดก็ตามสุขเวทนานั้นแปรปรวนไป พูดอีกอย่างหนึ่งว่า สุขเวทนานั้น ก่อให้เกิดทุกข์เพราะความไม่จริงจึงไม่คงเส้นคงวาของมันเอง (อธิบายอีกนัยหนึ่งว่า สุขเวทนา ก็คือ ทุกข์ที่ผันแปรไปในระดับหนึ่ง หรืออัตราส่วนหนึ่ง)

๓) **สังขารทุกข์ตา** หรือ **สังขารทุกข์** ทุกข์ตามสภาพสังขาร คือสถานะของสังขารทุกสิ่งทุกอย่าง หรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากเหตุปัจจัย ได้แก่ ชันธ์ ๕ ทั้งหมด เป็นทุกข์ คือ เป็นสภาพที่ถูกบีบคั้น กดดันด้วยการเกิดขึ้น และการเสื่อมสลายของปัจจัยต่างๆ ที่ขัดแย้ง ทำให้คงอยู่ในสภาพเดิมมิได้ ไม่คงตัว ทุกข์ข้อที่สามนี้คลุมความของทุกข์ในไตรลักษณ์

(ข) ไตรลักษณ์มี ๓ ไม่ใช่แค่ทุกข์ และทั้งสามเป็น
ฐานของทุกข์ในอริยสัจ

ได้บอกแล้วว่า ทุกข์ในไตรลักษณ์ คือลักษณะหรืออาการที่ปัจจัยต่างๆ ชัดแย้งกันกดอัดบีบคั้น ทำให้คงทนอยู่ไม่ได้ นั่น เป็นสภาพของสังขารคือทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์ปุถุชนคนทั่วไปจะรู้จักเข้าใจได้ หรือพูดอีกสำนวนหนึ่งโดยใช้คำที่แทนกันได้ว่า เป็นสภาวะตามธรรมดาแห่งธรรมชาติของขั้นทั้ง ๕

ถึงแม้ว่าทุกข์ คือภาวะกดดันชัดแย้งบีบคั้นที่วุ่น จะมียุเป็นเรื่องราวธรรมดาของธรรมชาติ แต่ตัวคนเองหมดทั้งชีวิต และสิ่งที่คนเกี่ยวข้องในการเป็นอยู่ทุกอย่าง ก็คือสังขารหรือขั้นทั้ง ๕ ทั้งนั้น ถ้าคนไม่รู้จักเข้าใจ ปฏิบัติต่อมันไม่แยบคาย ก็จะกลายเป็นว่า คนนั้นแหละจะเกิดภาวะกดดันบีบคั้นทนไม่ได้ขึ้นมากับตัวเอง ซึ่งก็คือทุกข์ แต่เป็นทุกข์ของคนเป็นทุกข์ในอริยสัจ เป็นของจริงขึ้นมาในตัวคน ทั้งที่ไม่มีจริงในธรรมชาติของธรรมชาติ

ที่นี้ ที่ว่าขั้นทั้ง ๕ หรือประดาสังขารเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์นี้ ความจริงก็เป็นวิธีพูดให้สะดวกเท่านั้น ถ้าจะพูดให้ถูกจริง ก็ควรจะเป็นทุกข์ ซึ่งเป็นลักษณะหนึ่งในลักษณะ ๓ ที่เรียกว่าไตรลักษณ์ และลักษณะ ๓ นั้น ก็คือ เป็นอนิจจา ไม่เที่ยง เกิดขึ้นมาแล้วก็สลายหายไป เป็นทุกข์ที่มีปัจจัยที่ก่อที่เกี่ยวขัดแย้งบีบคั้นคงสภาพอยู่ไม่ได้ และเป็นอนัตตา มีสภาวะของมันที่ปรากฏตามความเป็นไปของเหตุปัจจัย ไม่เป็นไม่มีตัวตน หรือตัวการพิเศษที่ไหนจะมาแทรกแซงครอบครองเป็นเจ้าของควบคุมบังคับบัญชาให้เป็นอย่างอื่นไปได้

จะพูดให้ง่ายก็ได้ ว่า ไม่คงที่ ไม่คงทน และไม่คงตัว

นี่ก็หมายความว่า ที่ว่าเป็นทุกข์นั้น ยังพูดแค่ลักษณะเดียว ที่จริงชั้น ๕ หรือเบญจชั้น หรือสรรพสิ่งขารนั้น ไม่ใช่แค่เป็นทุกข์เท่านั้น แต่เป็นอนิจจา เป็นทุกข์า และเป็นอนัตตา แล้วที่จากไตรลักษณ์ ไปเกิดเป็นทุกข์ในอริยสัจ ก็ไม่ใช่แค่จากทุกข์ในไตรลักษณ์ ไปเป็นทุกข์ในอริยสัจ แต่ที่จริงคือ จากไตรลักษณ์ครบ ๓ ทั้งอนิจจา ทุกขา และอนัตตา ไปเป็นตัวตั้งให้คนที่ไม่ทันมัน ก่อเป็นทุกข์ในอริยสัจขึ้นมา

นั่นแหละหนึ่งล่ะว่า สังขารหรือเบญจชั้น ซึ่งรวมคนหมดตัวแล้วทั้งกายและใจ เป็นอนิจจา ทุกขา และอนัตตา เป็นไตรลักษณ์ครบทั้ง ๓ เป็นเรื่องของสภาวะตามธรรมดาของธรรมชาติทั้งนั้น ไม่ต้องมีตัวคนเข้าไปยุ่งเกี่ยว มันก็เป็นของมันอยู่อย่างนั้น จึงยังไม่มาเข้าในเรื่องของอริยสัจ (ทั้งที่ทุกข์/ทุกข์า ก็มีอยู่ในไตรลักษณ์)

ก็ถามต่อไปว่า แล้วเมื่อไรละ เบญจชั้น หรือชั้น ๕ จึงจะมาเป็นทุกข์ในอริยสัจ ก็ตอบว่า เมื่อมันกลายเป็นเบญจอุปาทานชั้น หรือเป็นอุปาทานชั้น ๕

อุปาทานชั้น ๕ คืออะไร? ก็คือ ชั้น ๕ ที่มีอุปาทานยึดถือยึดครอง ท่านใช้คำแบบทางการว่า “ประกอบด้วยอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน” จะว่าชั้น ๕ ที่เกิดจากอุปาทาน เป็นที่วุ่นวายของอุปาทาน หรือที่รับใช้อุปาทาน ก็ได้ทั้งนั้น เป็นเรื่องของวิชาตัดหนอุปาทาน อันนี้แหละคือ ทุกข์ที่เป็นข้อ ๑ ในอริยสัจ ๔

เมื่อได้ความเข้าใจเป็นพื้นฐานที่จะมองแล้ว ก็มาศึกษาพุทธพจน์ที่ตรัสในเรื่องนี้ เริ่มตั้งแต่ดูความแตกต่างระหว่าง ชั้น ๕ กับอุปาทานชั้น ๕ (เคยแสดงในบทว่าด้วยชั้น ๕) ขอยกมาดูอีกครั้งหนึ่ง ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงชั้น ๕ และอุปาทาน-
ชั้น ๕ เธอทั้งหลายจงฟัง”

“ขั้นที่ ๕ เป็นไหน? รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...
วิญญาณ อันใดอันหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต
ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม
ละเอียดก็ตาม ทรมาก็ตาม ประณีตก็ตาม ไกลหรือใกล้ก็
ตาม...เหล่านี้ เรียกว่า ขั้นที่ ๕”

“อุปาทานขั้นที่ ๕ เป็นไหน? รูป...เวทนา...สัญญา...
สังขาร...วิญญาณ อันใดอันหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต
ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม
ละเอียดก็ตาม ทรมาก็ตาม ประณีตก็ตาม ไกลหรือใกล้ก็ตาม
ที่ประกอบด้วยธาตุ (สสาร) เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน
(อุปาทานียะ)... เหล่านี้ เรียกว่า อุปาทานขั้นที่ ๕”²⁸

ถ้าสังเกตจะเห็นว่า เวลาพระพุทธเจ้าทรงแสดงไตรลักษณ์ จะตรัส
เป็นประจำว่า ขั้นที่ ๕ เป็นอนิจจา เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เพราะเป็นเรื่อง
ความจริงของสภาวะตามธรรมดาในธรรมชาติ ว่ารูป เวทนา สัญญา
สังขาร และวิญญาณ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ตรัสว่าอุปาทาน
ขั้นที่ ๕ เป็นอนิจจา เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เพราะรวมอยู่แล้วในขั้นที่ ๕ ที่
ตรัสนั้น ไม่ต้องตรัสต่างหาก เพียงแต่ว่า ใครไปยึดขั้นที่ ๕ ที่ไม่เที่ยง เป็น
ทุกข์ เป็นอนัตตานั้นเข้า ก็กลายเป็นอุปาทานขั้นที่ ๕ เกิดเป็นทุกข์ขึ้นมา

ตัวอย่างที่ตรัสถึงขั้นที่ ๕ ตามหลักไตรลักษณ์

“ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง (อนิจจัง) เวทนาไม่เที่ยง
สัญญาไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง วิญญาณไม่
เที่ยง;...

²⁸ ถัง.๑๗/๙๕-๙๖/๕๘-๖๐

“ภิกษุทั้งหลาย รูป ปัจจัยบีบคั้นคงสภาพอยู่ไม่ได้ (ทุกข) เวทนา...สัญญา...สังขารทั้งหลาย...วิญญาณ ปัจจัยบีบคั้นคงสภาพอยู่ไม่ได้;...

“ภิกษุทั้งหลาย รูป ไม่เป็นตัวตน (อนัตตา) เวทนา ...สัญญา...สังขารทั้งหลาย...วิญญาณ ไม่เป็นตัวตน; อริยสาวกผู้ได้เรี่ยวรู้ เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายติดแม้ในรูป...แม้ในเวทนา...แม้ในสัญญา...แม้ในสังขารทั้งหลาย...แม้ในวิญญาณ, เมื่อหายติด (นิพพิทา) ย่อมคลายออก (วิราคะ), เพราะคลายออก ย่อมหลุดพ้น; เมื่อหลุดพ้น ย่อมมีญาณว่า หลุดพ้นแล้ว; ย่อมรู้ชัดว่า สิ้นกำเริด จมมรรคาชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) เสร็จกรณีย์ ไม่มีกิจอื่นอีกเพื่อภาวะเช่นนี้”²⁹

พอรู้เข้าใจเบญจขันธ์ หรือบรรดาสังขาร ตามหลักไตรลักษณ์ อย่างนี้ เห็นความจริงชัดแล้ว ก็ไม่เกิดเป็นอุปาทานชั้นขึ้นมานา หรือเลิกเป็นอุปาทานชั้น แต่ตรงกันข้าม กลายเป็นหลุดพ้นอิสระ หมดปัญหา สว่าง สดใสเบิกบาน ไม่เกิดมีทุกข์อีกต่อไป

ผู้ที่เคยสวดหรือฟังพระสูตรมุนิธรรมจักร ที่ทรงแสดงอริยสัจ ๔ แก่เบญจวัคคีย์ คงจำได้หรือนี้ก็ออกกว่า พระพุทธเจ้าตรัสความหมายของอริยสัจข้อที่ ๑ คือทุกข์ ก่อนข้งยาว และเราก็ถือกันเป็นหลักทำนองคำจำกัดความของทุกข์อริยสัจนั้นว่า

ภิกษุทั้งหลาย กิเลสคือทุกข์อริยสัจ: ความเกิด ก็เป็นทุกข์ ความแก่ ก็เป็นทุกข์ ความเจ็บ ก็เป็นทุกข์

²⁹ เทน ส.ช.๑๗/๓๙-๔๑/๒๗

ความตาย ก็เป็นทุกข์ ความประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก
ก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์
ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้ แม้ชัณนั้น ก็เป็นทุกข์, โดยย่อ
อุปาทานชั้นที่ ๕ เป็นทุกข์³⁰

ข้อพึงสังเกตให้ชัดก็คือ คำสรุปความหมายตอนลงท้ายที่ว่า “โดย
ย่อ อุปาทานชั้นที่ ๕ เป็นทุกข์” (สังขิตเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา)
ตรงนี้เป็นสาระสำคัญ คือ ที่ว่านั้นก็ทุกข์ นี่ก็ทุกข์นั้น รวมความแล้ว ก็อยู่
แค่ที่ว่า อุปาทานชั้นที่ ๕ เป็นทุกข์

แล้วก็ให้สังเกตต่อไปอีกว่า พระธรรมจักรที่ทรงแสดงแก่เบญจ
วัคคีย์นี้ เป็นปฐมเทศนา ไม่เคยมีใครได้ฟังมาก่อน พูดย่างๆ ว่า ผู้ฟังไม่มี
พื้นมาเลยที่จะรู้จักแม้แต่คำว่าทุกข์ในความหมายของพระพุทธศาสนา ที่นี้
จะขอให้เทียบกับพระสูตรที่ทรงแสดงอริยสัจในเวลาต่อมา

ครั้งหนึ่ง เมื่อประทับที่เมืองสาวัตถี (แสดงว่านานหลังจากปฐม
เทศนา) พระพุทธเจ้าตรัสอริยสัจครบทั้งหมดแก่พระภิกษุสงฆ์ (แสดงว่า
ผู้ฟังมีพื้น) จะยกมาให้ดูว่า พระองค์ตรัสความหมายของทุกข์ ตรงไปที่
อุปาทานชั้นที่ ๕ อย่างเดียว ไม่มีอย่างอื่นเลย ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกข-
นิโรธ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา แก่เธอทั้งหลาย เธอ
ทั้งหลายจงฟัง.

ภิกษุทั้งหลาย ก็ทุกข์เป็นไฉน? ทุกขนั้น พึงกล่าวว่า
คืออุปาทานชั้นที่ ๕. อุปาทานชั้นที่ ๕ เป็นไฉน? คือ

30 ถ.ม.๑๙/๑๖๖๕/๕๒๘

รูปอุปาทานชั้นที่ ๑ เวทนาอุปาทานชั้นที่ ๑ สัญญา
อุปาทานชั้นที่ ๑ สังขารอุปาทานชั้นที่ ๑ วิญญาณ
อุปาทานชั้นที่ ๑, ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกข์.

ภิกษุทั้งหลาย ก็ทุกข์สมุทัยเป็นไฉน? คือ ตัณหา
อันทำให้มีภพใหม่ ประกอบด้วยนั้นทิวาคะ ครุ่นใคร่ใฝ่หา
ในอารมณ์นั้นๆ ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา
วิภวตัณหา ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกขสมุทัย.

ภิกษุทั้งหลาย ก็ทุกข์นิโรธเป็นไฉน? คือ ความจาง
คลายดับไปไม่เหลือ แห่งตัณหานั่นแล ความสละ ความ
ไถ่ถอนเสียได้ ความหลุดพ้น ความไม่ติดค้าง ภิกษุ
ทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธ.

ภิกษุทั้งหลาย ก็ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาเป็นไฉน?
คือ อริยมรรค ประกอบด้วยองค์ ๘ นี้ กล่าวคือ
สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ. ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า
ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา³¹

เมื่อเทียบตามพุทธพจน์นี้แล้ว ทำให้มองได้ว่า ที่ตรัสในปฐม
เทศนา เป็นต้น ว่านั่นก็เป็นทุกข์ นี่ก็เป็นทุกข์ มากหลายอย่างนั้น เป็นการ
ยกสภาพต่างๆ ที่คนทั่วไปรู้เข้าใจพูดจาทักกันว่านั่นๆ คือทุกข์ เอามานำ
ความเข้าใจก่อน แล้วจึงมาถึงตัวสาระของความหมายที่แท้จริง คือ
อุปาทานชั้นที่ ๕ ซึ่งถ้าพูดขึ้นมาเรื่อยๆ ทันที คนทั่วไปซึ่งไม่มีพื้นความรู้
จะไม่เข้าใจเลย

³¹ ส.ช.๑๗/๒๗๙/๑๙๓; ส.ม.๑๙/๑๖๗๘/๕๓๔ (แห่งนี้ มีคำว่าอริยสัจต่อท้ายทุกข้อ);
ส.ม.๑๙/๑๖๘๕/๕๓๕ ว่า ทุกขอริยสัจ ฟังกล่าวว่า คือ อายตนะภายใน ๖

เพราะฉะนั้น จึงเป็นไปได้ว่า ในกรณีอื่นๆ หรือในการทรงแสดงธรรมครั้งอื่น บางครั้ง พระพุทธเจ้า อาจทรงยกตัวอย่างทุกข์หรือปัญหาของมนุษย์อย่างอื่นๆ มาแสดงว่าเป็นทุกข์ หรือสำหรับคนทั่วไป ไม่ว่าเขาจะพูดถึงนึกถึงทุกข์นึกถึงปัญหาอะไรของคน ก็ว่ากันไป สุดท้ายจะนึกขึ้นมาแต่ในที่สุดก็มาถึงตัวจริง ที่ทรงชี้ว่าทั้งหมดทั้งปวงนั้น ก็อยู่ที่อุปาทานันธ์ ๕ อันนี้เอง

ทั้งนี้ คงจะเป็นอย่างที่ตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ในข้อที่เราบัญญัติว่า นี่เป็นทุกข์ขริย-
สัจจัน มีอัคระนบปริมาณมิได้ มีพยัญชนะนบปริมาณ
มิได้ มีคำชี้แจงแสดงเขีนบปริมาณมิได้ ว่า ทุกขขริยสัจจัน
คือแม้ดังนี้ๆ ฯลฯ ในข้อที่เราบัญญัติว่า นี่เป็นทุกข์-
นิโรธคามินีปฏิปทาขริยสัจจัน มีอัคระนบปริมาณมิได้
มีพยัญชนะนบปริมาณมิได้ มีคำชี้แจงแสดงเขีนบปริมาณ
มิได้ ว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาขริยสัจจัน คือแม้ดังนี้ๆ

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะฉะนั้นแล เธอทั้งหลายพึงทำ
ความเพียร เพื่อรู้ตามเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ ฯลฯ นี่ทุกข์-
นิโรธคามินีปฏิปทา”³²

พุทธพจน์นี้ เท่ากับย้ำเตือนให้มองกว้างออกไปว่า ดังที่รู้กันอยู่
แล้ว หลักธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสสอน ก็รวมลงได้ในอริยสัจ ๔ นี้ แม้
บางครั้ง คำสอนนั้นจะไม่ได้ออกชื่ออริยสัจชัดเจนออกมา แต่ก็เห็นได้ว่าอยู่ใน
อริยสัจนั่นเอง อย่างพุทธพจน์ตอนหนึ่งที่จะคัดมาให้ดูจากจุฬทุกขกัณฑ์
สูตรต่อไปนี้ แสดงถึงปัญหาโทษภัยความทุกข์ที่เกิดจากกาม ก็คือจาก

³² ส.ม.๑๙/๑๖๘๖/๕๓๙

กามตัณหา พร้อมทั้งการปฏิบัติที่เป็นขั้นตอนหนึ่งของอริยมรรค สู่ผลที่เป็นกุศลในระดับหนึ่งแห่งการก้าวไปสู่ขั้นโรจน์สุดท้าย

ขอคัดมาประกอบความเข้าใจในทุกขอริยสัจ ดังนี้

“ดูกรมหาณาม แม่เรา ก่อนแต่สัมผัสโผติ เมื่อยังไม่ตรัสรู้ เป็นโผติสัตว์อยู่ ก็มองเห็นเป็นอย่างดี ด้วยสัมผัสมาปัญญา ตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า กามให้ความหวานชื่นน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนี้ยิ่งนัก ดังนี้ แต่เรายังมิได้ประสบปีติและความสุข นอกเหนือจากกาม นอกเหนือออกุศลธรรม หรือประสบกุศลธรรมอื่นที่สงบซึ่งยิ่งกว่านั้น เราก็ยังประวิญญานมิได้ก่อนว่าเป็นผู้ไม่วกเวียนมาหากาม แต่เมื่อใด เรามองเห็นเป็นอย่างดี ด้วยสัมผัสมาปัญญา ตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า กามให้ความหวานชื่นน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนี้ยิ่งนัก ดังนี้ และเราก็ได้ประสบปีติและความสุข นอกเหนือจากกาม นอกเหนือออกุศลธรรม กับทั้งได้ประสบกุศลธรรมอื่นที่สงบซึ่งยิ่งกว่านั้นอีก เมื่อนั้น เราจึงประวิญญานได้ว่า เป็นผู้ไม่วกเวียนมาหากาม

“ดูกรมหาณาม ก็อะไรเล่าเป็นคุณ (ความหวานชื่น ข้อดี) ของกามทั้งหลาย? ดูกรมหาณาม กามคุณ ๕ ประการนี้ ๕ ประการเป็นไฉน? คือ รูปที่พึงรู้ด้วยตา ชันนাপรารตนา น้ำไคร้ น้ำพอใจ ชวนรัก ชวนไคร้ น้ำดีดีใจ, เสียงที่พึงรู้ด้วยหู ... กลิ่นที่พึงรู้ด้วยจมูก ... รสที่พึงรู้ด้วยลิ้น ... โผฏฐัพพะที่พึงรู้ด้วยกาย ชันนাপรารตนา น้ำไคร้ น้ำพอใจ ชวนรัก ชวนไคร้ น้ำดีดีใจ;

ดูกรรมหานาม เหล่านี้แล คือกามคุณ ๕ ประการ, ความสุข ความโมสมนัสโต อาศัยกามคุณ ๕ เหล่านี้เกิดขึ้น นี่คือคุณของกามทั้งหลาย

“ดูกรรมหานาม ก็อะไรเล่าเป็นโทษ (ข้อเสีย จุดอ่อน) ของกามทั้งหลาย? กุลบุตรในโลกนี้ เลี้ยงชีวิตด้วยศิลป-สถานะใด จะด้วยการนับคะแนนก็ดี ด้วยวิชาคำนวณก็ดี ด้วยวิชาประเมินก็ดี ด้วยกลกรรมก็ดี ด้วยการค้าขายก็ดี ด้วยการเลี้ยงโคก็ดี ด้วยวิชาแม่นยำก็ดี ด้วยการเป็นราชบุรุษก็ดี ด้วยศิลปะอย่างหนึ่งอย่างใดก็ดี ต้องหน้าสู้ หน้าว ต้องหน้าสู้ร้อน ถูกล้มผิดแต่เหลือบ ยุบ ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานรบกวน หิวกระหายเจียนตาย ดูกรรมหานาม แม้ก็เป็นโทษของกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่เห็นชัดกับตัว มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นตัวบังคับ เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั่นเอง

“ดูกรรมหานาม ถ้าเมื่อกุลบุตรนั้น ทั้งที่ขยัน เอาการเอางาน พยายามอยู่อย่างนี้ โภคะเหล่านั้นก็ไม่สำเร็จผล เขาย่อมเศร้าโศก พุ่มพ่าย พิโรธ ตีอก คร่ำครวญ ถึงความพินาศเลือนลางว่า ความขยันของเราสูญเปล่า เสียแล้วหนอ ความพยายามของเราไม่ออกผลเลยหนอ ดูกรรมหานาม แม้ก็เป็นโทษของกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่เห็นชัดกับตัว ... เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั่นเอง

“ดูกรรมหานาม ถ้าเมื่อกุลบุตรนั้นขยัน เอาการเอางาน พยายามอยู่อย่างนี้ โภคะเหล่านั้นสำเร็จผล การคอย

รักษาโรคเหล่านั้นก็เป็นตัวบังคับ ให้เขากลับเสวยความทุกข์ยากไม่สบายใจว่า ทำอย่างไร ราชาทิ้งหลายจะไม่พึงรีบเอาโรคของเราไปเสีย พวกโจรจะไม่มาปล้น ไฟจะไม่ไหม้ น้ำจะไม่พัดพาเขาไป ทายาทอปริยจะไม่เอาไปผจญเสีย

“เมื่ออุกฤษฏ์นั้น คอยรักษาคุ้มครองอยู่อย่างนี้ ราชาทิ้งหลายรีบเอาโรคเหล่านั้นไปเสียก็ดี โจรมาปล้นเอาไปเสียก็ดี ไฟไหม้เสียก็ดี น้ำพัดพาไปเสียก็ดี ทายาทอปริยเอาไปผจญเสียก็ดี เขาข่มเศรวิโคก พุ่มพาย พิไรว้า ตีอก คร่ำครวญ ถึงความพินาศเพี้ยนเลือนหลงว่า สิ่งที่เราเคยมี เป็นของเรา เราก็ไม่มี ไม่เป็นของเราเสียแล้ว ตูกรมหานาม แม่นี้ ก็เป็นโทษของกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่เห็นชัดกับตัว ... เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั่นเอง

“ตูกรมหานาม อีกประการหนึ่ง เพราะกามเป็นเหตุ เพราะกามเป็นต้นเค้า เพราะกามเป็นตัวบังคับ เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล แม้ราชาทิ้งหลายก็วิวาทกับพวกราชา แม้พวกกษัตริย์ก็วิวาทกับพวกกษัตริย์ แม้พวกพราหมณ์ก็วิวาทกับพวกพราหมณ์ แม้พวกคฤหบดีก็วิวาทกับพวกคฤหบดี แม้มารดาที่วิวาทกับบุตร แม้บุตรที่วิวาทกับมารดา แม้บิดาที่วิวาทกับบุตร แม้บุตรที่วิวาทกับบิดา แม้พี่ชายน้องชายก็วิวาทกับพี่ชายน้องชาย แม้พี่สาวน้องสาวก็วิวาทกับพี่สาวน้องสาว แม้พี่ชายน้องชายก็วิวาทกับพี่สาวน้องสาว แม้เพื่อนก็วิวาทกับเพื่อน คนเหล่านั้นพากันเข้าทะเลาะแ่งแย่งวิวาทกันในที่นั้นๆ ทำร้ายซึ่งกันและกันด้วยฝ่ามือบ้าง ด้วยก้อนดิน

บ้าง ด้วยท่อนไม้บ้าง ด้วยศาสตราบ้าง ถึงความตายไป
ตรงที่นั่นบ้าง ถึงทุกซบปางตายบ้าง ตูกรมหานาม แม่นี่ก็
เป็นโทษของกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่เห็นชัดกับตัว...

“ตูกรมหานาม อีกประการหนึ่ง เพราะกามเป็นเหตุ ...
เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล ผู้ชนต่างถือตาบและ
โล่ ผูกสอดแล่งธนู วิ่งเข้าสู่สงคราม ทั้ง ๒ ฝ่าย เข้า
โรมรันฟันแทง เมื่อถูกศรทั้งหลายถูกยิงไปบ้าง เมื่อหอก
ทั้งหลายถูกพุ่งไปบ้าง เมื่อตาบทั้งหลายถูกกวัดแกว่งอยู่
บ้าง ผู้ชนเหล่านั้น บ้างถูกลูกศรเสียบ บ้างถูกหอกแทง
บ้างถูกตาบตัดศีรษะ พวกกันถึงตายไปตรงนั้นบ้าง ถึงทุกซบ
ปางตายบ้าง ตูกรมหานาม แม่นี่ ก็เป็นโทษของกาม
ทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่เห็นชัดกับตัว ... เกิดเพราะเหตุ
แห่งกามทั้งหลายนั่นเอง

“ตูกรมหานาม อีกประการหนึ่ง เพราะกามเป็นเหตุ ...
เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล ผู้ชนถือตาบและโล่
ผูกสอดแล่งธนู ตูกันเข้าไปสู่เชิงกำแพงที่ฉาบด้วยเอือก
ตมร้อน เมื่อถูกศรถูกยิงไปบ้าง เมื่อหอกถูกพุ่งไปบ้าง
เมื่อตาบถูกกวัดแกว่งบ้าง ชนเหล่านั้น บ้างถูกลูกศร
เสียบ บ้างถูกหอกแทง บ้างถูกรวดด้วยไค้มัยร้อน บ้างถูก
ลับด้วยคราด บ้างถูกตัดศีรษะด้วยตาบ พวกกันถึงตายไป
ตรงนั้นบ้าง ถึงทุกซบปางตายบ้าง ตูกรมหานาม แม่นี่ ก็
เป็นโทษของกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่เห็นชัดกับตัว
... เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั่นเอง”³³

³³ ม.ญ.๑๒/๒๑๑/๑๘๐

(ค) ปัญหาของมนุษย์ ที่มาในชื่อของทุกข์มากมาย

เท่าที่ได้บรรยายมา ถ้าเข้าใจความหมายของทุกข์ในอริยสัจ และแยกออกได้ชัดจากทุกข์ในไตรลักษณ์ พร้อมทั้งมองเห็นความเกี่ยวโยงกันระหว่างทุกข์ในหมวดธรรม ๒ ชุดนี้แล้ว ก็ถือเป็นอันสมวัตถุประสงค์

ระหว่างที่บรรยายนั้น ได้ยกทุกข์ชื่อต่างๆ หรือทุกข์ในลักษณะอาการต่างๆ มาให้ดูเป็นตัวอย่าง และได้ขอให้เข้าใจว่า ทุกข์ต่างๆ มากมายนั้น ไม่เพียงถือเป็นเรื่องเคร่งครัดนัก แต่มองได้ว่าเป็นการที่ท่ายนยขึ้นมากล่าวเพื่อนำความเข้าใจ ให้ง่ายและชัด เป็นเรื่องที่ต่างกันไปได้ตามถิ่นฐานกาลสมัย พุดง่ายๆ ก็คือแสดงตัวอย่างเรื่องราวที่เป็นปัญหาของมนุษย์ (ใครในสมัยนี้ ถ้าสนใจ ก็อาจจะรวบรวมปัญหาหรือทุกข์ของมนุษย์ในสมัยปัจจุบันมาทำเป็นบัญชีไว้) ดังที่ท้ายสุด พระพุทธเจ้าก็ทรงสรุปไว้ให้แล้ว ที่ว่า “โดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ คือทุกข์”

เมื่อได้ความเข้าใจอย่างนี้แล้ว จะแสดงชื่อทุกข์ที่ท่านจำแนกแจกแจงไว้ในที่ต่างๆ ให้เห็นตัวอย่างต่อไป

ทุกข์ที่ท่านจำแนกไว้ ส่วนใหญ่เป็นทุกข์ในอริยสัจ เพราะเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับคน เป็นปัญหาที่จะต้องแก้ไข เป็นสิ่งควรคำนึงเพื่อปลดเปลื้องเสียด้วยการปฏิบัติ ส่วนทุกข์ที่ครอบคลุมความทั้งหมดอย่างในไตรลักษณ์ ท่านแสดงไว้แต่พอเป็นหลัก เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจเท่าทันตามความเป็นจริง

ในที่นี้ จะยกมาแสดงเฉพาะชุดสำคัญๆ หรือที่ท่านกล่าวถึงกันบ่อยๆ ดังนี้

ชุดที่ ๑ ทุกข์ ๑๒^{๓๔} เป็นชุดไขความสำหรับแสดงความหมายของ
ทุกข์ในอริยสัจ ๔ มีดังนี้

- ๑) **ชาติ** ความเกิดเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ต่างๆ
อเนกประการ ท่านแบ่งชอยออกเป็น
 - ก. คัพภิกโกกัณติมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการเกิดอยู่ในครรภ์
อยู่ในที่อันแสนจะคับแคบอึดอัด มีดื้อต่อ แออัดด้วยสิ่งที่
น่ารังเกียจ ดุจหนอนในของเน่าหรือในน้ำคร่ำ
 - ข. คัพภปริหรณมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการบริหารครรภ์
มารดาจะขยับเขยื้อนเคลื่อนไหว ลูกนั่งเดินวิ่งแรงหรือ
เบา กินดื่มของร้อนเย็นเปรี้ยวเผ็ด เป็นต้น มีผลกระทบ
ต่อเด็กในครรภ์ทั้งสิ้น
 - ค. คัพภวิปัตติมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการวิบัติของครรภ์
เช่น ท้องนอกมดลูก เด็กตายในครรภ์ ต้องผ่าตัดออกเป็นต้น
 - ง. วิชายนมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการคลอด ทั้งถูกกระทุ้ง
กระแทกพลิกหัน ทั้งถูกกดถูกบีบถูกอัดกว่าจะผ่านช่อง
อันแสนแคบออกมาได้ เจ็บปวดแสนสาหัส
 - จ. พหิณิกขมนมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการออกมาภายนอก
เด็กแรกคลอดมีร่างกายและผิวหนังเหี่ยวย่นดองแดงแปล้ไหม้
ถูกสัมผัสจับต้องเช็ดล้างแสนเจ็บแสบ

³⁴ เช่น ที.ม.๑๐/๒๙๔/๓๔๐; ส.ม.๑๙/๑๖๖๕/๕๒๘; วิสุทฺธิ.๓/๘๒-๙๓; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓/
๑๗๙-๑๘๗ (ข้อย่อยของชาติทุกข์ คือ ๑) ก.-ช. มาในอรรถกถา)

- ฉ. อัตตูปัททกมมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากทำตัวเอง เช่น ฆ่าตัวตายบ้าง ประพฤติชั่วบาปเพ้อเจ้อประมาทจนบั่นทอนบั่นโทรมตัวเองแล้วไม่กินข้าว หรือทำร้ายตัวเองบ้าง เป็นต้น
- ช. อุปัททกมมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากคนอื่นทำให้ เช่น ถูกฆ่า ถูกจองจำ ถูกทำร้าย เป็นต้น

- ๒) ชรา ความแก่ ทำให้อวัยวะทั้งหลายย่อหย่อนอ่อนแอ อินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น เป็นต้น ทำหน้าที่บกพร่อง ผิดเพี้ยน กำลังวังชาเสื่อมถอย หมดความแคล่วคล่องว่องไว ผิวพรรณไม่่งดงามผ่องใส หน้เหี่ยวยุบ ความจำเลอะเลือน เผลอโผล่ เสื่อมอำนาจและความเป็นเสรีทั้งภายนอกและภายใน เกิดทุกข์กายและทุกข์ใจได้มาก
- ๓) มรณะ ความตาย ยามจะสิ้นชีพ เคยทำชั่วไว้ ก็เห็นนิमितของบาปกรรม มีคนหรือของรักก็ต้องพลัดพรากจากไป ส่วนประกอบในร่างกายก็พากันหยุดทำหน้าที่ ทุกข์ทางกายก็อาจมีมาก จะทำอะไรจะแก้ไขอะไรก็ทำไม่ได้แก้ไขไม่ได้
- ๔) โสกะ ความเศร้าโศก ได้แก่ความแหว่งใจ เช่น เมื่อสูญเสียญาติ เป็นต้น
- ๕) ปริเทวะ ความคร่ำครวญหรือรำไร ได้แก่ บ่นเพ้อไปต่างๆ เช่น เมื่อสูญเสียญาติ เป็นต้น

- ๖) ทุกข์ ความทุกข์กาย ได้แก่ เจ็บปวด เช่น กายบาดเจ็บ ถูกบีบคั้น เป็นโรค เป็นต้น³⁵
- ๗) โทมนัส ความทุกข์ใจ ได้แก่ เจ็บปวดร้าวใจ ที่ทำให้ร้องไห้ ตีอกชกหัว ลงดิน เชือดตัวเอง กินยาพิษ ผูกคอตาย เป็นต้น
- ๘) อุปายาส ความคับแค้นหรือสิ้นหวัง ได้แก่ เรา่ร้อนทอดถอนใจ ในเมื่อความโศกเศร้าเพิ่มทวี เป็นต้น
- ๙) อัปปียัลมปิโยค การประสบคนหรือสิ่งซึ่งไม่เป็นที่รัก เช่น ต้องพบต้องเกี่ยวข้องกับคนที่ไม่ชอบหรือชิงชัง เป็นต้น
- ๑๐) ปิยวิปิโยค การพลัดพรากจากคนหรือสิ่งอันเป็นที่รัก เช่น จากญาติ จากคนรัก สูญเสียทรัพย์สิน
- ๑๑) อิจจิตาลาก การไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา คือปรารถนาสิ่งใดแล้ว ไม่ได้สมหวัง
- ๑๒) อุปาทานขันธ ขันธทั้งห้าซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน กล่าวคือ ทุกข์ที่กล่าวมาทั้งหมดนั้นเป็นทุกข์ของอุปาทานขันธทั้ง ๕ เมื่อว่าโดยสรุปหรือโดยรวบยอด ก็คือ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์

³⁵ พึงสังเกตว่า ในทุกข์ชุดนี้ ไม่มีพยาธิ ซึ่งตามปกติจะต่อจากขรา ที่เป็นเช่นนั้น ท่านอธิบายว่า เพราะพยานั้นเป็นทุกข์ที่ไม่แน่นอนตายตัว คือหลายคนมี แต่บางคนก็อาจจะไม่มี และอีกประการหนึ่ง พยานั้นจัดเข้าในข้อทุกข์กายนี้แล้ว (วิสุทธิฎีกา ๓/๑๗๙) อย่างไรก็ดี ในบาลีบางแห่งก็พบว่ามียาธิอยู่ในทุกข์ชุดนี้ด้วย ในกรณีเช่นนั้น ขอให้ดูอธิบายใน วินย.ฎีกา ๔/๖๕.

ชุดที่ ๒ ทุข ๒³⁶ เป็นเพียงการสรุปทุขชนิดต่างๆ ในแนวหนึ่ง
ได้แก่

- ๑) ปฏิจันนทุข ทุขปิดบัง หรือทุขซ่อนเร้น ไม่ปรากฏ
ออกมาให้เห็นชัดๆ เช่น ปวดหู ปวดฟัน ใจเร่าร้อนเพราะไฟ
ราคะและไฟโทสะ เป็นต้น
- ๒) อัปปฏิจันนทุข ทุขที่ไม่ปิดบังหรือทุขเปิดเผย เช่น ถูก
หนามตำ ถูกเสียน ถูกมีดฟัน เป็นต้น

ชุดที่ ๓ ทุข ๒³⁷ เป็นเพียงการสรุปทุขชนิดต่างๆ อีกแนวหนึ่ง
ได้แก่

- ๒) ปริยายทุข ทุขโดยปริยาย หรือทุขโดยอ้อม ได้แก่ ทุข
ทุกอย่างที่กล่าวถึงข้างต้น นอกจากทุกขเวทนา
- ๓) นิปปริยายทุข ทุขโดยนิปริยาย หรือทุขโดยตรง ได้แก่
ความรู้สึกทุข ที่เรียกว่าทุกขทุข หรือทุกขเวทนา นั้นเอง

ในคัมภีร์มหานิทเทส และจุฬินิทเทส บางแห่งแสดงชื่อทุขไว้อีก
เป็นอันมาก³⁸ มีทั้งที่ซ้ำกับที่แสดงไว้แล้วข้างต้น และที่แปลกออกไป ขอ
ยกมาจัดเป็นกลุ่มๆ ให้ง่าย ดังนี้

- ก) ชาตทุข ฆราทุข พยาธิทุข มรณทุข โสภ-ปริเทว-ทุกข-
โถมันัสส-อุปายาสทุข

³⁶ วิสุทฺธิ.๓/๘๓-๘๔; วิภังค.อ.๑๒๐; ปญจ.อ.๓๓๖; วินย.ฎีกา ๔/๖๓; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓/
๑๘๑

¹⁵¹ วิสุทฺธิ.๓/๘๓-๘๔; วิภังค.อ.๑๒๐; ปญจ.อ.๓๓๖; วินย.ฎีกา ๔/๖๓; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓/
๑๘๑

¹⁵² พุ.ม.๒๔/๒๓/๑๙; ๕๑/๕๒; พุ.จุ.๓๐/๖๘/๑๓; ๑๔๙/๗๔; ๖๔๐/๓๐๖

- ข) เนรียกทุกข์ ตีรัจฉานโยนิกทุกข์ ปิตติวิสยิกทุกข์ มานุสส
ทุกข์ (ทุกข์ของสัตว์นรก ทุกข์ของสัตว์ตีรัจฉาน ทุกข์ของ
สัตว์ในแดนเปรต ทุกข์ของมนุษย์)
- ค) คัพโภกกันติมูลกทุกข์ (ทุกข์เกิดจากการลงเกิดในครรภ์)
คัพภะฐิติมูลกทุกข์ (ทุกข์เกิดจากการอยู่ในครรภ์) คัพภะฐ
ฐานมูลกทุกข์ (ทุกข์เกิดจากการออกจากครรภ์) ชาตัสสอุป
พันธิกทุกข์ (ทุกข์ติดพันตัวของผู้ที่เกิดแล้ว) ชาตัสสปราย
ยกทุกข์ (ทุกข์เนื่องจากต้องขึ้นต่อผู้อื่นของผู้ที่เกิดแล้ว) อัตต
ุปัฏกมทุกข์ (ทุกข์ที่ตัวทำแกตัวเอง) ปฐูปัฏกมทุกข์ (ทุกข์จาก
คนอื่นทำให้)
- ง) ทุกขทุกข์ สังขารทุกข์ วิปริณามทุกข์
- จ) โรคต่างๆ เช่น โรคตา โรคหู เป็นต้น รวม ๓๕ ชื่อ
- ฉ) อาพาธ คือ ความเจ็บไข้ที่เกิดจากสมุฏฐาน ๘ อย่าง คือ ดี
เสมหะ ลม สมุฏฐานต่างๆ ประชุมกัน อุดูแปรปรวน บริหาร
ร่างกายไม่สม่ำเสมอ ถูกเขาทำ เช่น ฆ่าและจองจำ เป็นต้น
และผลกระทบ
- ช) หนาว ร้อน หิว กระจาย อัจฉาระ ปัสสาวะ ทุกข์จากสัมผัส
แห่งเหลือบยุงลมแดดและสัตว์เลื้อยคลาน
- ฎ) ทุกข์เพราะความตายของมารดา ความตายของบิดา ความ
ตายของพี่น้องชาย ความตายของพี่น้องหญิง ความตายของ
บุตร ความตายของธิดา
- ฏ) ทุกข์เพราะความสูญเสียญาติ ความสูญเสียโศกะ ความ
สูญเสียด้วยโรค ความสูญเสียศีล ความสูญเสียทัญญู

ในมหาพุทธชัฏขันธสูตร และจุฬพุทธชัฏขันธสูตร³⁹ พระพุทธเจ้าตรัสถึงทุกขชั้น คือกองทุกข์ต่างๆ มากมาย ซึ่งเป็นปัญหาแก่นมนุษย์สืบเนื่องมาจากกาม โดยสรุป ทุกขชั้น หรือกองทุกข์เหล่านั้น ได้แก่

- ก) ความลำบากตรากตรำเดือดร้อน ตลอดกระทั่งสูญเสียชีวิตเนื่องมาจากประกอบการทำงานหาเลี้ยงชีพ
- ข) ความเศร้าโศกเสียใจ ในเมื่อเพียรพยายามในการอาชีพแล้ว โภคะไม่สำเร็จผล
- ค) แม้เมื่อโภคะสำเร็จผลแล้ว ก็เกิดความทุกข์ยากลำบากใจ ในการที่ต้องคอยอารักขาโภคทรัพย์
- ง) ความเศร้าโศกเสียใจ เมื่อสูญเสียโภคทรัพย์นั้นไป อารักขาไว้ไม่สำเร็จ เช่น ถูกโจรปล้น ไฟไหม้
- จ) การทะเลาะวิวาทแก่งแย่ง ทำร้ายกัน ถึงตายบ้าง ถึงทุกข์ปางตายบ้าง ระหว่างราชากับราชาบ้าง คฤหบดีกับคฤหบดีบ้าง แม้กระทั่งระหว่างมารดาบิดากับบุตร พี่กับน้อง และเพื่อนกับเพื่อน
- ฉ) การทำสงครามประหัตประหารกันระหว่างหมู่ชน ๒ ฝ่าย ในสมรภูมิ ซึ่งต่างพากันล้มตายและได้รับความทุกข์แสนสาหัส เพราะถูกอาวุธหรือเนื่องมาจากการต่อสู้กันนั้น
- ช) การทำสงครามที่ฝ่ายหนึ่งรุกรานโจมตีบ้านเมืองของอีกฝ่ายหนึ่ง และจากการต่อสู้กันก็ต้องบาดเจ็บ ล้มตาย ได้รับความทุกข์เป็นอันมาก

³⁹ ม.ญ.๑๒/๑๙๘/๑๖๙; ๒๑๓/๑๘๑

ญ) การทำทุจริตก่ออาชญากรรมต่างๆ เช่น ปล้นทรัพย์ ทำความผิดทางเพศ เป็นต้น แล้วถูกจับกุมลงโทษต่างๆ ถึงตายบ้าง ไม่ถึงตายบ้าง

ฎ) การประกอบกรรมทุจริตทางกาย วาจา ใจ ครั้นตายแล้วก็ไปได้รับทุกข์ในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก

ในพระบาลีและอรรถกถา ยังกล่าวถึงทุกข์ชื่ออื่นๆ กระจายกันอยู่แห่งละเล็กแห่งน้อยอีกหลายแห่ง บางแห่งมีเพียงคำบรรยายอาการของความทุกข์ (เหมือนอย่างในมหาทุกขัฏฐกัณฐสูตร และจุฬทุกขัฏฐกัณฐสูตรข้างบนนี้) โดยไม่เรียกชื่อทุกข์ไว้โดยเฉพาะ บางแห่งก็ระบุชื่อทุกข์เฉพาะอย่างลงไป เช่น สังสารทุกข์⁴⁰ อบายทุกข์ วัฏฏมุลกทุกข์ อาหารปริเยณฺฐิทุกข์⁴¹ เป็นต้น⁴²

⁴⁰ เช่น วิสุทฺธิ.๓/๑๒๖; วิมฺว.อ.๑๘๘,๑๙๓; บางแห่งในจุฬนิตเทส เช่น ๓๐/๖๘/๑๔ ฉบับอักษรไทย มี สังสารทุกข์ แต่ความจริงเป็นปาฐะที่คลาดเคลื่อน ที่ถูกต้องเป็นสังขารทุกข์

⁴¹ ทุกข์ ๓ ชื่อหลังนี้ กล่าวถึงบ่อยๆ ในสังเวควัตถุ (เรื่องน่าสังเวช หรือสิ่งที่เป็นที่ตั้งแห่งความสังเวช) ๘ ประการ (เช่น วิสุทฺธิ.๑/๑๗๑; ที.อ.๒/๒๕๓; ม.อ.๑/๔๐๘; ส.อ.๓/๒๕๐; ฯลฯ); อาหารปริเยณฺฐิทุกข์ (ทุกข์ในการแสวงหาอาหาร หรือทุกข์เกิดจากการหา กิน) ก็ตรงกับเนื้อความในข้อ ก) ข้างบนนี้ ส่วนทุกข์ชื่ออื่นๆ ก็รวมอยู่แล้วในคำบรรยายข้างต้น ไม่โดยตรงก็โดยอ้อม

⁴² ในหนังสือธรรมวิจารณ์ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๒๐ พ.ศ.๒๕๐๑) หน้า ๑๓-๑๗ ทรงประมวลทุกข์ชื่อต่างๆ จากหลายแหล่งมารวมไว้ ๑๐ อย่าง บางอย่างทรงตั้งชื่อเรียกใหม่ให้เป็นพวกๆ กัน มีดังนี้ ๑. สภาวะทุกข์ หรือทุกข์ประจำสังขาร คือชาติ ชรา มรณะ ๒. ปกิณณกทุกข์ หรือทุกข์จร คือโสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส (รวมทั้ง อับปิย-

อย่างไรก็ดี เรื่องทุกข์นี้ เราสามารถพรรณนาแสดงรายชื่อขยายรายการออกไปได้อีกเป็นอันมาก เพราะปัญหาของมนุษย์มีมากมาย ทั้งทุกข์ที่เป็นสามัญแก่ชีวิตโดยทั่วไป และทุกข์ที่แปลกกันออกไปตามสภาพแวดล้อมของยุคสมัย ถิ่นฐาน และสถานการณ์ แต่ไม่จำเป็นที่จะต้องบรรยายในที่นี้ให้เยิ่นเย้อเนิ่นนาน ข้อสำคัญอยู่ที่จะต้องรู้ความมุ่งหมาย

การที่ท่านแสดงชื่อทุกข์ต่างๆ ไว้มากมายนั้น ก็เพื่อให้เรารู้จักมันตามสภาพ คือตามที่เป็นจริง (ปริยญาภิกิจ) เพื่อปฏิบัติต่อทุกข์นั้นๆ อย่างถูกต้อง ด้วยการยอมรับรู้รู้สึ้นสิ่งที่มียู่ ซึ่งตนจะต้องเกี่ยวข้อง ไม่ใช่เลี้ยงหนีอำพรางปิดตาหลอกตัวเอง หรือแม้กระทั่งปลอบใจตนประดุจดังว่าทุกข์เหล่านั้นไม่มีอยู่ หรือตนเองหลีกหนีไปได้แล้ว และกลายเป็นสร้างปมปัญหา เสริมทุกข์ให้หนักหนาซับซ้อนและรุนแรงยิ่งขึ้น แต่เข้าเผชิญหน้า ทำความรู้จัก แล้วเอาชนะ อยู่เหนือมัน ทำตนให้ปลอดพ้นได้จากทุกข์เหล่านั้น ปฏิบัติต่อทุกข์โดยทางที่จะทำให้ทุกข์ไม่อาจเกิดขึ้นได้ตั้งแต่อย่างชั่วคราว จนถึงโดยถาวร

สัมปโยค ปิยวิปโยค และอจิจิตาลาภ) ๓. นิพัตถทุกข์ คือ ทุกข์เนื่องนิตย หรือทุกข์เจ้าเรือน ได้แก่หนาว ร้อน หิว กระหาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ ๔. พยาธิทุกข์ หรือทุกข์เวทนา ๕. สันตปาทุกข์ ทุกข์คือความเศร้า หรือทุกข์ร้อน ได้แก่ความกระวนกระวายใจเพราะไฟกิเลส ๖. วิปากทุกข์ หรือผลกรรม ได้แก่วิปัสสาร การถูกลงอาชญา การตกอบาย ๗. สหคตทุกข์ ทุกข์ไปด้วยกันหรือทุกข์กำกับกัน คือทุกข์ที่พ่วงมากับโลกธรรมที่เป็นอริยฐาน ๘. ได้ลาภแล้วทุกข์เพราะระวังรักษา ๙. ขาหารปวิญญูทุกข์ คือทุกข์ในการหา กิน ได้แก่ อาชีวทุกข์ คือ ทุกข์เนื่องด้วยการหาเลี้ยงชีวิต ๑๐. วิวาทมูลกทุกข์ คือทุกข์มีวิวาทเป็นมูล เช่น กลัวแพ้ว หวั่นหวาดในการบกกัน ผู้ดีดีกัน ๑๐. ทุกขขันธ หรือทุกข์รวมยอด คือ โดยย่อ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์

๓. อนัตตตา และอนัตตลักษณะ

ก) ขอบเขตความหมาย

ขอทวนความก่อนว่า อนัตตตา คือความเป็นอนัตตา มีขอบเขตกว้างขวางครอบคลุมมากกว่าความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์ ขอบเขตนั้นกว้างแคบกว่ากันแค่ไหน เห็นได้ชัดเจนทันทีในพุทธพจน์ที่แสดงหลักนั่นเอง คือ

๑. สัพเพ สงขารา อนิจจา - สังขาร ทั้งปวง ไม่เที่ยง
๒. สัพเพ สงขารา ทุกขา - สังขาร ทั้งปวง เป็นทุกข์
๓. สัพเพ ธมมา อนตตา - **ธรรม** ทั้งปวง เป็นอนัตตา

พุทธพจน์แสดงหลักธรรมนิยาม อันบ่งบอกถึงไตรลักษณ์นี้ ชี้ชัดว่า เฉพาะสังขารเท่านั้นที่เป็นอนิจจังและเป็นทุกข์ทั้งหมดทั้งสิ้น คือ ยังมีธรรมบางอย่างที่ไม่เป็นอนิจจังและไม่เป็นทุกข์ ได้แก่ธรรมที่ไม่เป็นสังขาร แต่ธรรมทุกอย่าง รวมทั้งธรรมที่ไม่เป็นสังขารนั้นด้วย เป็นอนัตตา คือล้วนมิใช่อดีตตา ไม่มีอดีตตา ไม่เป็นอดีตตา หมดทั้งสิ้น ไม่ยกเว้นสิ่งใดทั้งนั้น ไม่มีอะไรมีอดีตตา ไม่มีอะไรเป็นอดีตตาเลย

คำว่า “ธรรม” ครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่าง ไม่มีอะไรอยู่นอกเหนือคำว่า “ธรรม” ไม่ว่าสิ่งใดๆ ใช้คำว่าธรรมเรียกได้ทั้งหมด

เมื่อธรรม ครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่าง ธรรม จึงจำแนกออกไปได้ไม่มีที่สิ้นสุด แต่อาจจัดประมวลได้เป็นกลุ่มเป็นประเภท

การจัดกลุ่มหรือประเภทที่เข้ากับเรื่องในที่นี้ คือ **ธรรม** ทั้งปวง จำแนกเป็น ๒ จำพวก ได้แก่ สังขตธรรม และอสังขตธรรม

สังฆตธรรม คือ ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง หรือสภาวะที่เกิดจากปัจจัยหนุนเนื่องกันขึ้นมา เรียกว่า “สังขาร” ได้แก่ รูปธรรมและนามธรรมทั่วไป ที่จัดเข้าในขั้น ๕

อสังฆตธรรม คือ ธรรมที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง หรือสภาวะที่มีไช้เกิดจากปัจจัยหนุนเนื่องกันขึ้นมา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “วิสังขาร” ได้แก่ สภาวะอันพ้นจากขั้นทั้ง ๕ คือนิพพาน

โดยนัยนี้ จึงแสดงหลักธรรมนิยามแบบขยายความได้ ดังนี้

๑. สังขาร คือ สังฆตธรรม (ขั้น ๕) ทั้งปวง ไม่เที่ยง
๒. สังขาร คือ สังฆตธรรม (ขั้น ๕) ทั้งปวง เป็นทุกข์
๓. **ธรรม** คือ สังฆตธรรม และอสังฆตธรรม ทั้งปวง ไม่มีไม่เป็นอัตตา

พึงสังเกตไว้ให้ตระหนักชัดว่า พระพุทธเจ้าตรัสตามลำดับใน ๒ ข้อแรก ทั้งข้อไม่เที่ยง และข้อเป็นทุกข์ เหมือนกันว่า “สังขาร ทั้งปวง” แต่พอถึงข้อ ๓ ที่เป็นอนัตตา ทรงเปลี่ยนเป็น “**ธรรม** ทั้งปวง”

เมื่อมองตรงตามพุทธพจน์นี้ พุทธประสงค์ หรือพุทธานุบายเกี่ยวกับขอบเขตแห่งความหมายของอนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา ก็ชัดเจนอยู่ในตัวแล้ว ว่าข้อไหนแค่นี้ ไม่จำเป็นต้องอธิบายเพิ่มเติม

ข) ความหมายพื้นฐาน

อนัตตา จะแปลว่า ไม่เป็นอัตตา หรือไม่มีอัตตา คือ ไม่เป็นตัวตน หรือไม่มีตัวตน ก็ได้ ที่ว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ก็หมายความว่า ทุกสิ่งทุกอย่าง เป็นสภาวะที่มีอยู่ เป็นอยู่หรือเป็นไปของมัน เป็นธรรมชาติอย่างนั้นๆ เอง ไม่เป็นไม่มีตัวตนที่จะครอบครองบังคับอะไรให้เป็นหรือให้ไม่เป็นอย่างนั้นอย่างนั้นตามที่ปรารถนา

ในเมื่ออนัตตตาทปฏิสระความเป็นอนัตตา ถ้าจะเข้าใจความเป็นอนัตตา ก็ต้องเข้าใจความหมายของอรรถาณันั้นก่อน

อรรถา (เรียกอย่างสันสกฤตว่า อาตมัน) คือ ตัวตนอันแท้จริงที่เป็นแก่นเป็นแกนหรือซึมแทรกซ้อนแฝงหรือโอบคลุมสิ่งนั้นๆ อันเที่ยงแท้ถาวร เป็นตัวอยู่ตัวยืนตัวคงที่ ซึ่งสิ่งอยู่ สถิตอยู่ เป็นเจ้าของ เป็นผู้ครอบครอง เป็นตัวผู้ทำการ เป็นตัวผู้เสวยความรู้สึกต่างๆ อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ทั้งหลาย รวมทั้งอยู่เบื้องหลังชีวิตนี้ ซึ่งมีอำนาจในตัวสามารถบงการหรือบังคับบัญชาสิ่งนั้นๆ ให้เป็นไปตามต้องการ หรือตามปรารถนา

ในลัทธิศาสนาบางพวก สอนซ้อนลึกลงไปอีกว่า เบื้องหลังโลกแห่งปรากฏการณ์ทั้งหมด และเหนืออรรถาหรืออาตมันของสัตว์และสิ่งทั้งหลายทั้งปวงนี้ มีอรรถาสูงสุดที่มีอำนาจเหนือทุกสิ่งทุกอย่าง ซึ่งเป็นตัวผู้สร้างและกำหนดจัดสรรบันดาลบงการทุกสิ่งทุกอย่าง หรือเป็นแหล่งที่มาและที่กลับเข้าไปรวมสุดท้ายของสรรพสิ่งสรรพชีพ ดังที่ในศาสนาฮินดูเรียกว่า พรหมัน หรือปรมาตมัน

สาระสำคัญของหลักอนัตตตาท ก็คือการปฏิเสธความมีอยู่ของอรรถาที่ว่ามานี้ โดยสอนให้รู้ว่า อรรถาณันั้นเป็นเพียงภาพที่เกิดจากการยึดถือของมนุษย์ปุถุชน ที่ไม่มองเห็นสภาวะธรรมคือสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น แต่มนุษย์ปุถุชนนั้นได้สร้าง(ภาพ)อรรถาหรือตัวตนขึ้นมาซ้อนไว้บนสภาวะธรรมและ(ภาพ)อรรถาหรือตัวตนนั่นเอง ก็บิดบังเขาไม่ให้มองเห็นสภาวะธรรม

ความรู้เข้าใจอนัตตตาท จะไถ่ถอนความยึดถือนั้น และสลาย(ภาพ)อรรถาหรือตัวตนที่ซ้อนบดบังสภาวะธรรมลงไป ทำให้รู้เห็นสภาวะธรรมคือสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น

หลักอนัตตตาทเป็นเรื่องของความรู้เข้าใจมองเห็นด้วยปัญญาตามที่

สิ่งทั้งหลายมันเป็นของมันว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงนั้นเป็นสภาวะธรรม ซึ่งมีอยู่เป็นอยู่และเป็นไปตามสภาวะ หรือตามธรรมดาของมันๆ ไม่มีอัตตา หรือตัวตนอะไรเป็นแก่นเป็นแกนหรือสิ่งซ้อนแฝงโอบคุมกุมไว้ ที่จะป็นเจ้าของครอบครองครอบงำบางการบัญชา ไม่ขึ้นต่ออำนาจของใคร ไม่ว่าอยู่ข้างใน หรือจากข้างนอก

จะเห็นว่า ความหมายพื้นฐานแห่งความเป็นอนัตตาของธรรมทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็นสังขตธรรม หรือ อสังขตธรรม ไม่ว่าสังขาร หรือวิสังขาร ก็ง่าย ๆ สั้น ๆ เหมือนกันหมดว่า สิ่งทั้งปวงนั้น ล้วนเป็นสภาวะธรรม ซึ่งมีอยู่เป็นอยู่ตามภาวะของมัน และเป็นอยู่หรือเป็นไปตามธรรมดาของมันๆ ถ้ามีอัตตาเป็นแก่นเป็นแกนแฝงซ้อนหรือโอบคุม สภาวะธรรมก็เป็นอยู่เป็นไปตามภาวะที่เป็นอย่างนั้นๆ ตามธรรมดาของมันไม่ได้ แต่ในความเป็นจริง สภาวะธรรมก็มีอยู่เป็นอยู่ของมันอย่างนั้นๆ จึงชัดเจนแน่แท้ว่า อัตตาไม่มีจริง

แต่ในตอนนี้อธิบายขยายความหมายออกไป จุดที่แยกกัน หรือทำให้มีรายละเอียดของคำอธิบายต่างกัน ก็คือ สภาวะของสังขตธรรม กับ สภาวะของอสังขตธรรม หรือธรรมดาของสังขาร กับธรรมดาของวิสังขาร ที่เป็นคนละอย่างต่างกันไป

ถ้าเป็นอสังขตธรรม หรือวิสังขาร คือนิพพาน ก็ชัดเจนอยู่แล้วว่า นิพพานนั้นเป็นธรรมชาติอันดำรงอยู่ตามสภาวะของมัน มีอยู่ ตามธรรมดาของสภาวะที่ไม่เกิดจากปัจจัย เป็นนิสสตัตตะนิชชีวะ มิใช่สัตว์บุคคลตัวตน เราเขา ไม่เป็นของใคร ไม่ขึ้นต่อใคร ไม่มีใครกำกับบังคับควบคุม ไม่มีตัวทำการที่จะดลบันดาลอะไรแก่ใครๆ

ส่วนสังขตธรรม คือสังขารทั้งหลาย อันได้แก่ขันธ์ ๕ ก็ชัดเจนแล้วเช่นเดียวกัน คือ ทุกอย่างนั้น ดำรงอยู่ตามสภาวะของมัน มีอยู่เป็นอยู่

เป็นไปตามธรรมดาของมัน แต่เป็นธรรมดาของสังขตธรรม ซึ่งตรงข้ามกับ
 ธรรมดาของ อสังขตธรรม กล่าวคือ มีอยู่ ตามธรรมดาของสังขตธรรม ที่
 เป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน ซึ่งก็ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของใคร ไม่
 มีตัวตนอะไรสิ่งซื่อนอยู่อาศัยที่จะเป็นตัวทำการในการเสพสวຍ สิ่งบังคับ
 หรือมีอำนาจบังคับบัญชาให้ชนธ ๕ นั้น ไม่ว่าทั้งหมด หรือแต่ละอย่าง ให้
 เป็นไปตามความต้องการของตน โดยเป็นอิสระจากการทำตามหรือทำที่
 เหตุปัจจัย

ความหมายพื้นฐานที่ท่านอธิบายอนัตตตา/ความเป็นอนัตตา/ความ
 ไม่เป็นไม่มีตัวตนนี้ โดยทั่วไปใช้คำสั้นๆ เพียงว่า “อวสวัตตานุเจณ” หรือ
 “อวสวัตตนิโต” (“อวสวัตติโต” บ้างก็มี) คือ (ที่ว่าเป็นอนัตตา ก็เพราะว่า
 หรือด้วยความหมายว่า) ไม่เป็นไปในอำนาจ คือไม่อยู่ใต้อำนาจ ใครจะ
 เรียกหรือสั่งบังคับให้เป็นไปอย่างนั้นอย่างนี้ตามความปรารถนาของตน
 ไม่ได้ (ลำนวนเก่าว่า ไม่อาจได้ตามปรารถนาของตน)

ความหมายพื้นฐานของอนัตตตา เป็นดังที่ว่ำนนี้

ค) ความหมายที่ไม่ต้องอธิบาย

ก่อนจะอธิบายต่อไป พึงทำความเข้าใจก่อนว่า พระพุทธศาสนา
 พูดถึงเรื่องตัวตนหรืออัตตาเพียงในระดับสมมติเท่านั้น คือเป็นสมมติ
 สัจจะ ไม่ถือว่าเป็นของมีจริงแท้ ดังจะเห็นได้ชัดเจนตามหลักที่มีพุทธพจน์
 แสดงไว้ว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นศาสดาที่ไม่ยกเรื่องอัตตาขึ้นตั้งเป็น
 หลัก คือไม่ถือว่าเป็นอัตตาจริงเลย ดังนี้

“ตฺถุกรเสนิยะ ศาสดานีไถ ทังเณปัจฺจบัน ก็ไม่บัญญัติ
 ัตตตา โดยความเป็นของจริง โดยความเป็นของแท้ และใน
 เบื้องหน้า ก็ไม่บัญญัติัตตตา โดยความเป็นของจริง โดย

ความเป็นของแท้ นี้เรียกว่าศาสตาสผู้ล้มมาล้มพุทธะ”⁴³

โดยนัยนี้ พระพุทธศาสนาจึงไม่ได้ปรารถนาที่จะพิจารณา และไม่ได้ยกเป็นข้อที่จะพิจารณาว่า อัตตามีหรือไม่ หรืออะไรๆ เป็นอัตตาหรือไม่ เรียกว่าไม่ต้องพูดถึงเรื่องอัตตา (ในแง่หรือในระดับปรมัตถสัจจะ) กันเลย พร้อมนั้นก็มิพุทธพจน์ล้าทับอีกด้วยว่า

“บุคคลผู้มีความเห็นถูกต้องสมบูรณ์ (ทิฐิฐีสัมบูรณ์ คือ พระโสดาบัน) เป็นผู้ไม่อาจเป็นไปได้ ที่จะยึดถือธรรมใดๆ ว่าเป็นอัตตา”⁴⁴

เมื่อบรรลุดรรรมสูงสุด คือเป็นพระอรหันต์แล้ว ก็ไม่มีเรื่องที่จะมานึกถึงอัตตาอีกเลย ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงพระอรหันต์ว่าเป็น อตตตณฺหิ/อตตตณฺหะ⁴⁵ แปลว่า “ผู้ละอัตตา” หรือทิ้งอัตตาแล้ว คือละการถืออัตตา หรือเลิกเห็นว่าเป็นหรือมีตัวตนแล้ว

บางแห่งก็ตรัสแบบอธิบายว่า พระอรหันต์นั้น อตตํ ปหาย อนฺนุ-
ปาทียาโน⁴⁶ แปลว่า ละอัตตาแล้ว ไม่ยึดติดถือมั่นอะไรๆ

เพื่อให้เป็นข้อสรุปที่อ้างอิงกันได้สะดวก ในพระไตรปิฎกก็ได้แสดงเป็นคำวินิจฉัยไว้ว่า

“สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง สังขตธรรมทั้งปวง เป็น
ทุกข์และเป็นอนัตตา นิพพานและบัญญัติ เป็นอนัตตา
วินิจจยมีอยู่ดังนี้”⁴⁷

⁴³ อภ.ก.๓๗/๑๘๘/๘๒; อภ.ป.๓๖/๑๐๓/๑๗๙

⁴⁴ อภ.ฉก.๒๒/๓๖๔/๔๘๙

⁴⁵ พ.สุ.๒๕/๔๑๑/๔๘๙

⁴⁶ พ.สุ.๒๕/๔๑๒/๔๙๑

⁴⁷ วินย.๘/๘๒๖/๒๒๔

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าอัตตาจะไม่มีจริง แต่การยึดติดถืออัตตาก็มีอยู่ และมันก็เป็นสิ่งที่คนทั่วไปยึดติดถือมั่นกันอย่างยิ่ง พระพุทธศาสนาจึงมุ่งมา ปฏิเสธอัตตาที่เขายึดกันอยู่ คือมุ่งให้คนละเลิกการยึดติดถือมั่นที่เขาจมวนกันอยู่นั้น

พูดง่ายๆ ว่า ในพระพุทธศาสนา อัตตาไม่ได้เป็นสาระหรือเป็นเรื่องที่ใส่ใจหรือนึกถึงหรือคำนึงว่ามีอยู่จริงเลย แต่พระพุทธศาสนาสนใจไปที่การยึดติดถือมั่นในอัตตา หรืออัตตาที่มีอยู่ในความยึดติดถือมั่นของคนทั้งหลายนั้น อันจะต้องสลัดถอนทิ้งไปเสีย

พระพุทธศาสนาจึงมีแต่สอนให้คนละเลิกการยึดติดถือมั่นในอัตตานี้ และเมื่อถอนละความยึดติดนั้นได้แล้ว ก็จบเรื่อง หมดภาระ ไม่มีอะไรที่จะต้องพูดถึงอัตตาอีก

รวมความว่า เมื่อรู้สังขารหรือขันธ ๕ ว่าเป็นอนัตตาแล้ว ก็จบเรื่องอัตตา-อนัตตา ผู้บรรลุธรรมถึงอสังขตธรรมแล้ว ก็ไม่คิดถึงและไม่พูดถึงอะไรอีกว่าเป็นอัตตา และอสังขตธรรมคือนิพพานก็ไม่มีใครต้องมาอธิบายว่าเป็นอนัตตาอย่างไรอีก

การที่ไม่ต้องอธิบายเรื่องนิพพานเป็นอนัตตา/ไม่เป็นอัตตา สรุปได้ว่า มีเหตุผล ดังนี้

- ก) สิ่งที่คนทั้งหลายยึดถือกันอยู่และสามารถยึดถือได้ ว่าเป็นอัตตา ก็คือและแค่สังขาร หรือขันธ ๕
- ข) บุคคลคือคนทั่วไป รู้จัก เข้าใจ คิดนึกถึงอะไรๆ ได้ในขอบเขตของขันธ ๕ แม้เมื่อพูดถึงนิพพาน นิพพานที่เขาพูดถึงนึกถึง ก็ไม่ใช่निพพานจริง แต่เป็นเรื่องของขันธ ๕ นั้นเอง ส่วนอริยชนก็รู้เข้าใจถึงนิพพานเองแล้ว และหมดความถือความเห็นว่าเป็น

อรรถาไปแล้ว จึงไม่พูดและไม่ต้องพูดถึงเรื่องนี้อีก ถ้าพูด ก็มีแต่บอกว่าพระอรหันต์เป็นผู้ละหมดอรรถาแล้ว (อรรถัตถุขหะ) ไม่ถืออะไรเป็นอรรถาเลย

- ค) งานที่ผู้สอนจะต้องทำในเรื่องอรรถานั้น ก็คือและแค่ให้คนรู้แล้วละความเห็นผิดที่ทำให้เขายึดติดเอาสังขาร หรือขันธ ๕ เป็นอรรถา
- ง) เมื่อรู้แล้ว ละความเห็นผิด เลิกยึดติดเอาขันธ ๕ เป็นอรรถาแล้ว ก็ไม่ไขว่คว้าหายึดอะไรเป็นอรรถาอีก เพราะได้ประจักษ์แจ้งอสังขตธรรมคือนิพพาน ที่พ้นจากขันธ ๕ และพ้นจากการยึดถืออรรถาพร้อมไปด้วยกัน

(ผู้มีปัญญารู้แจ้งนิพพาน มองเห็นอสังขตธรรมคือนิพพานนั้นตามสภาวะของมันเอง อันไม่มีตัวตนอะไรที่โหมมาสวมมาซ้อนมาครอบมาครอง เรียกว่าเห็นความเป็นอนัตตาของอสังขตธรรมเองแล้ว ก็ไม่ต้องมาพูดมาอธิบายอะไรกันอีก พูดอีกอย่างหนึ่งว่า เมื่อพ้นความเป็นปุถุชนไปแล้ว เป็นอริยบุคคลตั้งแต่โสดาบันขึ้นไป ได้เห็นประจักษ์ความจริงแล้ว ทั้งความยึดติดและความสงสัยไขว่คว้าหาอรรถาก็หมดสิ้นไปแล้ว การที่จะต้องพูดถึงความเป็นอนัตตาของอสังขตธรรม ก็ยุติไปเอง หรือพูดสั้นๆว่า ไม่มีเรื่องอรรถาอะไร ที่จะขึ้นไปสู่การยึดถือ การสงสัย หรือการถกเถียงอย่างใดๆ ของอริยชน)

เมื่อเป็นเช่นนี้ ในคำอธิบายสามัญเกี่ยวกับอนัตตา ท่านจึงมุ่งไปที่สังขตธรรมคือเบญจขันธ์ ซึ่งเป็นเรื่องปกติธรรมดา เพราะเกี่ยวข้องกับคนทั่วไป หมายความว่ามนุษย์ปุถุชนก็คิดนึกพูดกันอยู่แค่นั้น

ง) ความหมายที่อธิบายทั่วไป

ดังได้กล่าวแล้วว่า คำอธิบายสามัญของอนัตตาท่านมุ่งไปที่สังขตธรรม เพราะเป็นการพูดกับมนุษย์ปุถุชนทั้งหลาย ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคนทั่วไป ที่ยังต้องฝึกต้องศึกษาต้องเรียนต้องสอนกันอยู่

ยิ่งกว่านั้น ขอย้ำว่า สิ่งที่มีมนุษย์ปุถุชน หรือคนทั่วไป รวมทั้งนักทฤษฎีและเจ้าลัทธิทั้งหลาย จะมาคิดนึกพูดจาเอาเป็นอัตตากันได้ ก็มีแค่เรื่องของสังขาร คือสิ่งที่อยู่ในขันธ ๕ ทั้งนั้น และเท่านั้น ดังนั้น การชี้ความเป็นอนัตตาก็เจาะเพียง และจบพอ ที่เรื่องขันธ ๕ นั้น

ทั้งนี้สอดคล้องกับพุทธดำรัสที่ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย สมณะทั้งหลาย กัปปิ พราหมณ์ทั้งหลาย กัปปิ เกลาหนึ่งเกล้าใด ก็ตาม ที่มองเห็นอัตตา/ตัวตน แบบต่าง ๆ หลากหลายเป็นอนเอก ย่อมมองเห็นอุปาทานขันธี่เหล่านั้นทั้งหมด หรือไม่ก็มองเห็นขันธี่ใดขันธี่หนึ่ง ในบรรดาอุปาทานขันธี่เหล่านั้น (ว่าเป็นอัตตา) กล่าวคือ:-

“ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนในโลกนี้ ผู้มิได้เรียนสดับ ... ย่อมมองเห็นรูปว่าเป็นอัตตาบ้าง ย่อมมองเห็นอัตตามีรูปบ้าง ย่อมมองเห็นรูปในอัตตาบ้าง ย่อมมองเห็นอัตตาในรูปบ้าง ย่อมมองเห็นเวทนา ... สัญญา ... สังขารทั้งหลาย ... วิญญูณ (ทำนองเดียวกัน) โดยนัยดังกล่าวนี้ การมองเห็นนี้แล ก็กลายเป็นความปักใจยึดถือของเขาว่า “ตัวเรามี/ตัวเราเป็น”⁴⁸

⁴⁸ ส.ช.๑๗/๙๔/๕๗

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า (การยึดถือ) อดตามิแค่ที่มีชั้น ๕ และมีเพราะไปยึดมั่นชั้น ๕ นั้นไว้ ตามพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่ออะไรมีอยู่ เพราะอาศัยอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงเกิดทวิฐฐิขึ้นว่า นั่นของเรา, เราเป็นนั่น, นั่นเป็นอัตตา/ตัวตนของเรา ...

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อรูป ... เมื่อเวทนา ... เมื่อสัญญา ... เมื่อสังขาร ... เมื่อวิญญาณมีอยู่ เพราะอาศัย (รูป ... เวทนา ... สัญญา ... สังขาร ...) วิญญาณ เพราะยึดมั่น (รูป ... เวทนา ... สัญญา ... สังขาร ...) วิญญาณ จึงเกิดทวิฐฐิขึ้นว่า นั่นของเรา, เราเป็นนั่น, นั่นเป็นอัตตา/ตัวตนของเรา”⁴⁹

ถึงตอนนี้ จึงมาดูคำอธิบายเกี่ยวกับความเป็นอนัตตาของชั้น ๕ แบบต่างๆ ไป ที่ท่านขยายความออกไปในแง่ต่างๆ

แม้ว่าในคำอธิบายต่างๆ ไปนี้ ท่านแสดงความหมายกันไว้หลายนัย แต่เราอาจจะเริ่มต้นด้วยคัมภีร์ปฐีสัมภิตามัคค์ที่แสดงอรรถของอนัตตาไว้อย่างเดียวว่า “ชื่อว่าเป็น อนัตตา โดยความหมายว่าไม่มีสาระ (อสารกฺกุญฺเณ)”⁵⁰

ที่ว่าไม่มีสาระ ก็คือ ไม่มีแก่นสาร ไม่มีแก่น หรือไม่มีแกน หมายความว่า ไม่มีสิ่งซึ่งเป็นตัวแท้ที่ยืนยงคงตัวอยู่ตลอดไป ดังคำอธิบายว่า “โดยความหมายว่าไม่มีสาระ หมายความว่าไม่มีสาระคือตัวตน (อัตต-สละ = ตัวตนที่เป็นแก่น หรือตัวตนที่เป็นแกน) ที่คาดคิดกันเอาว่าเป็น

⁴⁹ ส.ช.๑๗/๔๑๙/๒๕๐

⁵⁰ ขุ.ปฎิ.๓๑/๗๙/๕๓; ๑๐๐/๗๗; ๖๗๕/๕๘๔; อ้างใน วิสุทธิ.๓/๒๓๕

อาตมัน (อัตตา = ตัวตน) เป็นผู้สิงอยู่หรือครองอยู่ (นิวาसी) เป็นผู้สร้าง หรือผู้สร้างสรรค์บันดาล (การกะ) เป็นผู้เสวย (เวทกะ) เป็นผู้มีอำนาจในตัว (สยงวสี) เพราะว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์ (คงตัวอยู่ไม่ได้) มันไม่สามารถห้ามความไม่เที่ยง หรือความบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป แม้ของตัวมันเองได้ แล้วความเป็นผู้สร้างผู้บันดาล เป็นต้นของมัน จะมีมาจากที่ไหน เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็ถ้ารูปนี้จักได้เป็นอัตตาแล้วไซ้ รูปนี้ก็มิพึงเป็นไปเพื่ออาพาธ (มีความบีบคั้นขัดแย้งขัดแย้งต่าง ๆ) ดังนี้เป็นอาทิ⁵¹

จะสังเกตเห็นว่า ความหมายที่ว่าไม่มีสาระคือตัวตนนี้ ท่านกล่าวไว้โดยสัมพันธ์กับความหมายว่า ดลบันดาลไม่ได้หรือไม่มีอำนาจในตัว ทั้งนี้เพราะถ้ามีตัวตนคงที่ยั่งยืนอยู่เป็นแก่นเป็นแก่นจริงแล้ว ก็ย่อมขึ้นย่อมผันความเปลี่ยนแปลงได้ ไม่ต้องเป็นไปตามความเปลี่ยนแปลงนั้น ยิ่งถ้าเป็นผู้ครอบครอง ก็ย่อมต้องมีอำนาจบังคับสิ่งที่ถูกครอบครองให้เป็นไปอย่างไรก็ได้ตามปรารถนา แต่ตามความเป็นจริง หาเป็นเช่นนั้นไม่ ความไม่เป็นตัวตนและความไม่มีตัวตนลืออยู่ครอง จึงมีความหมายเด่นในแง่ที่ว่าไม่มีอำนาจบังคับ ไม่เป็นไปในอำนาจ ขัดแย้งต่อความปรารถนา

พึงสังเกตด้วยว่า ตามคำอธิบายนี้ แม้แต่พระพรหม พระผู้เป็นเจ้า หรือเทพเจ้าสูงสุดใดๆ ก็ตาม ที่ถือว่าเป็นผู้สร้างผู้บันดาล ทั้งหมดทั้งปวงล้วนเป็นสังขาร รวมอยู่ในชั้น ๕ ทั้งสิ้น

โดยนัยนี้ คัมภีร์รุ่นอรรถกถาจึงนิยมแสดงความหมายของอนัตตตาว่า “ชื่อว่าอนัตตา โดยความหมายว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ (อวิสวตฺตณฺณฺเจน

⁵¹ วิสุทธิ.๓/๒๓๕-๖

หรือ อวสวตุนโตะ = เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ)”⁵² และอธิบายในทำนองว่า “ไม่มีใครมีอำนาจบังคับ (ตามใจปรารถนาโดยไม่ทำตามเหตุปัจจัย) ต่อสังขารทั้งหลายว่า สังขารที่เกิดขึ้นแล้ว จงอย่าถึงความทรงอยู่ ที่ถึงความทรงอยู่แล้ว อย่าชรา ที่ถึงชราแล้ว จงอย่าแตกดับ จงอย่าบอบโถมด้วยการเกิดขึ้นและการเสื่อมสลาย”⁵³ ตลอดจนอ้างพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “บุคคลย่อมไม่ได้ (ตามปรารถนา) ในรูป (และในชั้นอื่น ๆ) ว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้ รูปของเราจะได้เป็นอย่างนี้”⁵⁴

ขยายความว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่ปรากฏเป็นต่างๆ นั้น เมื่อวิเคราะห์ตามสภาวะถึงที่สุดแล้ว หาใช่มีตัวแท้ตัวจริงที่คงตัวยั่งยืนอยู่ยงดังที่เรียกชื่อกันว่าอย่างนั้นอย่างนี้ไม่ แต่เป็นเพียงกระบวนการธรรม (ธรรมปวัตติ) คือกระบวนการแห่งสังขารธรรมทั้งหลาย หรือกระบวนการแห่งรูปธรรมและนามธรรม (ขันธปวัตติ) ที่เกิดจากองค์ประกอบต่างๆ มาประชุมหรือประมวลกันเข้า และองค์ประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่างๆ ล้วนมีการเกิดขึ้น และความเสื่อมสลาย เป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์สืบเนื่องสงทอดเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กัน ทั้งภายในกระบวนการที่กำหนดแยกว่าเป็นกระบวนการหนึ่งๆ และระหว่างกระบวนการต่างกระบวนการทั้งหลาย ในสภาวะเช่นนี้ มีสิ่งที่ควรกำหนดเป็นข้อเด่นอยู่ ๔ ประการ คือ

๑. ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของสิ่งนั้นยืนตัวเป็นแก่นเป็นแกนอยู่
๒. สภาพที่ปรากฏนั้น เกิดจากองค์ประกอบต่างๆ มาประชุมกัน
ปรุงแต่งขึ้น

⁵² วิสุทฺธิ.๓/๒๖๐, ๒๗๖

⁵³ วิสุทฺธิ.๓/๒๔๖-๗; วินย.ฎีกา ๔/๗๔

⁵⁴ วิจารณ์.อ.๖๓-๖๔; วินย.ฎีกา ๔/๘๐ อ้างพุทธพจน์ในอนัตตลักขณสูตร, ส.ข.๑๗/๑๒๗/๘๒

๓. องค์ประกอบเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้วเสื่อมสลายอยู่ตลอดเวลา และสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กัน ประมวลขึ้นเป็นกระบวนการ
๔. ถ้ากำหนดแยกออกเป็นกระบวนการย่อยๆ มากหลาย ก็มีความสัมพันธ์เป็นปัจจัยต่อกัน ระหว่างต่างกระบวนการด้วย

กระบวนการที่องค์ประกอบต่างๆ ซึ่งเกิดสลายและสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันประมวลขึ้นนี้ ดำเนินไปเรื่อยๆ ปรากฏภาพและกลายไปต่างๆ ทั้งนี้จะปรากฏภาพและกลายไปอย่างไร ก็สุดแต่องค์ประกอบและความ เป็นเหตุปัจจัยแก่กันนั้นนั่นเอง เป็นเรื่องที่สำเร็จเสร็จสิ้นครบถ้วนใน กระบวนการ โดยไม่มีตัวตอนอะไรอื่นอีกที่จะเข้ามาแทรกแซงหรือทำให้ เป็นไปอย่างอื่นได้ หมายความว่า ไม่มีตัวตนต่างหากจากกระบวนการนั้น ไม่ว่าจะในความหมายว่า เป็นตัวแกนภายในที่ยืนยงคงที่ผืนความเป็นไป ตามเหตุปัจจัย สามารถทำให้เป็นไปโดยลำพังตามปรารถนาของตนได้ หรือในความหมายว่าเป็นตัวการภายนอกที่สามารถสร้างสรรค์ลดบันดาล ให้เป็นไปอย่างอื่น โดยไม่ต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย

เมื่อองค์ประกอบต่างๆ ประชุมกันเข้า และสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันปรากฏเป็นภาพรวมอย่างหนึ่งๆ ขึ้น มนุษย์มักตั้งชื่อเรียกภาพรวมนั้น เช่นว่า คน ม้า แมว มด รถ ร้าน บ้าน นาฬิกา ปากกา นาย ก. เด็กหญิง ข. เป็นต้น แต่ชื่อเหล่านั้นเป็นเพียงคำเรียกขานที่สมมติกันขึ้นใช้ เพื่อให้ เกิดความสะดวกในการสื่อสารสำหรับความเป็นอยู่ในชีวิตประจำวันของ มนุษย์เท่านั้น มันหาใช่เป็นสภาวะที่มีอยู่แท้จริงไม่ คือ มันไม่มีตัวตนอยู่ จริงต่างหากจากส่วนประกอบที่มารวมกันเข้านั้น ถ้าแยกส่วนประกอบ ทั้งหลายออกจากกัน ก็จะมีเพียงส่วนประกอบแต่ละหน่วยที่มีชื่อเรียก

เฉพาะอย่างๆ ของมันอยู่แล้ว หาตัวตนของภาพรวมที่ตั้งชื่อให้มันไม่พบ จะชี้ตัวลงไปที่ไหนก็ไม่มี

ชื่อที่ตั้งให้แก่ภาพรวมนั้น เป็นตัวตนสมมติ ที่สร้างขึ้นซ้อนสภาวะที่เป็นจริง ซ้อนอยู่ลอยๆ ไม่มีความสัมพันธ์โดยตรง ไม่มีอำนาจ ไม่มีผลกระทบกระเทือนต่อกระบวนการที่กำลังเป็นไปอยู่นั้นเลย นอกจากโดยความยึดถือ (ซึ่งก็เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งอยู่ในกระบวนการเอง) ในเมื่อเป็นเพียงของสมมติ และเป็นของซ้อนอยู่ลอยๆ ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่มันจะไม่มีอำนาจหรือไม่มีทางที่จะไปบังคับกระบวนการหรือองค์ประกอบใดๆ ในกระบวนการให้เป็นไปอย่างหนึ่งอย่างใดได้ กระบวนการ หรือกระบวนการแห่งสังขารธรรม ก็เป็นไปของมันตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนา ไม่ขึ้นต่อตัวตนที่ซ้อนลอยนั้น

ที่ว่าไม่เป็นไปตามความปรารถนา ก็เพราะเมื่อว่าตามความเป็นจริงแล้ว ความปรารถนานั้นก็ทำให้เป็นความปรารถนาของตัวตนไม่ แต่เป็นเพียงองค์ประกอบอย่างหนึ่งอยู่ในกระบวนการ และเป็นองค์ประกอบที่ไม่ใช้ตัวให้สำเร็จกิจ มันจะให้สำเร็จผลได้ก็ต่อเมื่อมันเป็นตัวผลักดันให้เกิดปัจจัยขึ้นต่อไป คือการลงมือทำหรือปฏิบัติการ ซึ่งก็คือเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยนั่นเอง

การที่จะมีตัวตนซ้อนลอย เป็นตัวตนจริงๆ อยู่ต่างหาก ย่อมเป็นไปได้ เพราะถ้าเป็นไปได้ ความเป็นไปตามเหตุปัจจัยก็ย่อมเป็นไปได้ ไม่ได้ เพราะตัวคงที่ ซึ่งไม่เป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้น ขวางขึ้นกระเสือก พวไห้องค์ประกอบต่างๆ เรรวนไปหมด ไม่เป็นกระบวนการ ยิ่งกว่านั้นตัวตนซ้อนนั้น ก็กลายเป็นตัวการพิเศษ ซึ่งอาจจะขัดขวางแทรกแซงและบิดผันธรรมชาติทั้งหลายให้เป็นไปอย่างอื่นจากความเป็นไปตามเหตุปัจจัยอีก

ด้วย แต่ความเป็นไปที่จริงแท้ก็คือ สังขารธรรมทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ดังนั้น ตัวตนต่างหากจากกระบวนการ จึงไม่มีอยู่จริง ไม่ว่าจะภายในหรือภายนอกกระบวนการนั้นก็ตาม จะมีได้ก็แต่ตัวตนสมมติที่จะพึงรู้จักใช้ประโยชน์อย่างรู้เท่าทัน ถ้ามีเช่นนั้น หากไม่มีปัญญาเข้าใจ มันก็คือตัวแปลกปลอมที่คอยบีบคั้นบังคับและหลอกคนให้หลงก่อโทษทุกข์ภัยหลากหลายนานา

เมื่อส่วนประกอบทั้งหลายรวมกันเข้า ปรากฏรูปเป็นอย่างไรอย่างหนึ่ง ก็มีการบัญญัติเรียกชื่อเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ อันยอมร่วมกันโดยสมมติ เมื่อองค์ประกอบทั้งหลายพร้อมอยู่ ปัจจัยต่างๆ คำจูนหล่อเลี้ยงอำนวย ก็คงรูปร่างหรือคงสภาพอยู่สมตามที่สมมติเป็นตัวตนอย่างนั้น แต่เมื่อใดองค์ประกอบทั้งหลายแยกพราวจากกัน หรือปัจจัยแวดล้อมไม่เกื้อกูลสภาพตัวตนนั้นก็หายไป เหมือนดังเมื่ออุณหภูมิสูงขึ้นถึงระดับหนึ่ง น้ำแข็งก็ละลาย ตัวตนที่เชื่อว่าน้ำแข็งหายไป เหลืออยู่แต่น้ำเหลว เมื่อความร้อนเพิ่มขึ้นถึงระดับหนึ่งโดยสัมพันธ์กับความกดอากาศ น้ำเหลวก็ระเหยกลายเป็นไอน้ำ สภาพตัวตนของน้ำเหลวก็สิ้นไป หรือเมื่อกระดาดถูกเผาไฟไหม้หมดแล้ว เหลือแต่ฝุ่นเถ้าไฟ ก็หาตัวตนที่จะเรียกว่ากระดาดไม่ได้อีกต่อไป

ความหมายของอนัตตตาที่ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากองค์ประกอบต่างๆ มาประชุมกันเข้า สัมพันธ์กันเป็นไปตามเหตุปัจจัย ว่างเปล่าจากตัวตนที่เป็นแก่นอันยืนยงคงตัว ปราศจากตัวการที่สร้างสรรค์บันดาลนี้ เป็นความหมายพื้นฐานที่อาจจะอ้างความในคัมภีร์มาช่วยเสริมความเข้าใจได้หลายแห่ง เช่น พระบาลีว่า

“อาศัยเครื่องไม้ เถาเชือก ดินฉาบ และหญ้า่มง มีช่องว่างแหวดล้อม ย่อมเรียกกันว่าเป็นเรือน ฉันทิ อาศัยกระดูก เส้นเอ็น เนื้อ หนัง มีช่องว่างแหวดล้อม ย่อมเรียกกันว่าเป็นตัวคน (รูป) ฉันทัน”⁵⁵

มารถามพระวชิราภิกษุณีว่า

“สัตว์นี้ (ตัวบุคคลนี้) ใครสร้าง ผู้สร้างสัตว์อยู่ที่ไหน สัตว์เกิดที่ไหน สัตว์ดับที่ไหน?”

พระวชิราภิกษุณีตอบว่า

“นี่แะมาร ท่านเชื่อหรือว่าเป็นสัตว์ (เป็นตัวบุคคล) ท่านมีความเห็น (อย่างนั้น) หรือ? นี่คือกองแห่งสังขาร ล้วนๆ จะหาตัวสัตว์ในนี้ไม่ได้เลย เพราะประชุม ส่วนประกอบเข้าด้วยกัน ย่อมมีศัพท์เรียกว่ารต ฉันทิ เมือขันธ์ (กองแห่งรูปธรรมและนามธรรม)ทั้งหลายมีอยู่ ก็มีสมมติเรียกว่าสัตว์ ฉันทัน แท้จริงทุกซ์ (สภาพไม่คงตัว) เท่านั้นเกิดมี และทุกซ์ที่ตั้งอยู่และเสื่อมสลายไป นอกจากทุกซ์ (สภาพไม่คงตัว) ไม่มีอะไรเกิด นอกจากทุกซ์ ไม่มีอะไรดับ”⁵⁶

พระเสลาภิกษุณีตอบว่า

“ร่างนี้ ไม่มีใครสร้าง ตัวนี้ไม่มีใครบันดาล, อาศัยเหตุมันก็เกิดมี, เพราะเหตุสลายมันก็ดับ, เม็ดพืชอย่างใดอย่างหนึ่งที่เขาหว่านในนา อาศัยรสในแผ่นดินและยางในเมล็ด

⁵⁵ ม.ม. ๑๒/๓๔๖/๓๕๘

⁵⁶ ถ.ส. ๑๕/๕๕๓/๑๔๘

พืชทั้งสองอย่างนี้ ก็ย่อมงอกงามขึ้นได้ ฉันทโต ฉันทนั้น
เหมือนกัน ประดาชั้นนี้ ชาติทั้งหลาย และอายตนะทั้ง
๖ เหล่านี้ อาศัยเหตุย่อมเกิดมี เพราะเหตุสลาย ก็ย่อม
ดับไป⁵⁷

ช้างม้าเหล่าทหารและยานรบทั้งหลายรวมๆ เข้าด้วยกัน ก็เรียกว่า
กองทัพ ตึกรามบ้านเรือนผู้คนและกิจการต่างๆ มากหลายชุมนุมกันอยู่ ก็
เรียกว่าเมือง มือกับนิ้วรวมเข้าด้วยกันในท่าหนึ่ง เขาเรียกว่ากำปั้น หรือ
หมัด กำปั้นหรือหมัดไม่มีอยู่จริง มีแต่มือและนิ้ว มือและนิ้ว เมื่อแยก
ส่วนประกอบย่อยๆ ออกไป ก็ไม่มีเช่นเดียวกัน วิเคราะห์กระจายส่วน
ออกไปได้โดยลำดับ จนหาตัวตนอะไรเป็นขึ้นเป็นอันไม่ได้ พระสูตร
ทั้งหลายมากมาย แสดงแต่เรื่องนามรูป หรือนามธรรมและรูปธรรม ไม่
กล่าวถึงสัตว์หรือบุคคลเลย⁵⁸

เมื่อว่าโดยสรุป พระอรรถกถาจารย์ประมวลความหมายของ
อนัตตาแสดงไว้เป็นหมวด รวม ๔ นัย ซึ่งแม้ว่าท่านมักใช้อธิบายสังขต
ธรรม หรือชั้น ๕ ที่คนทั่วไปเกี่ยวข้อง แต่ก็อธิบายอสังขตธรรมได้เช่นกัน
คือ⁵⁹

๑. **สญญโต** เพราะเป็นสภาพว่าง คือ เป็นแต่สภาวะธรรมซึ่งมี
ภาวะของมันตามที่เป็นอย่างนั้นๆ เอง ปราศจากตัวตนที่เป็น
แก่นเป็นแกน (อัตตสาระ = สาระ คือ ตัวตน) หรือว่างจาก

⁵⁷ ส.ส.๑๕/๕๕๑/๑๔๗

⁵⁸ ดู วิสุทธิ.๓/๒๑๔-๕

⁵⁹ วิสุทธิ.๓/๒๔๗; ม.อ.๒/๑๕๑; วิภังค.อ.๖๓; และดูประกอบที่ วินย.ฎีกา ๔/๗๙-๘๐;
วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๔๘๐

ความเป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขาที่แท้จริง ไม่มีตัวผู้ลึงสู้อยู่ครอง ไม่มีตัวผู้สร้างสรรค์บันดาล ไม่มีตัวผู้ส่วย นอกจากโดยการสมมติ พูดง่ายๆ ว่า ว่างเปล่าจากความเป็นสัตว์บุคคล ตัวตน เรา เขา จากความเป็นนั้นเป็นนี้ ที่ยึดถือกันไปหรือกำหนดหมายกันขึ้น

๒. **อสุสามิกโต** เพราะเป็นสภาพไร้เจ้าของ คือไม่มีใครเป็นเจ้าของ ไม่เป็นของของใครหรือของตัวตนใดๆ ไม่มีตัวตนที่จะเป็นเจ้าของครอบครองสภาวะธรรมทั้งหลาย ซึ่งมีภาวะอันเป็นของมันอย่างนั้นๆ ตามที่เป็นสังขตะหรืออสังขตะอยู่แล้ว

๓. **อวสตุตตนโต** เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ คือ โดยธรรมดาที่เป็นสภาวะธรรมซึ่งมีภาวะตามที่เป็นของมันอย่างนั้นๆ มันจึงไม่อยู่ในอำนาจของใคร ไม่ขึ้นต่อผู้ใด ไม่มีตัวตนที่ไหนจะมีอำนาจสั่งบังคับมันได้ ใครจะเรียกร้องหรือปรารถนาให้มันเป็นอย่างใดๆ ไม่ได้ ใช้ศัพท์อีกอย่างหนึ่งว่า **อนิสฺสรโต** แปลว่า เพราะไม่มีใครเป็นเจ้าของใหญ่ ไม่มีตัวตนอะไรที่ไหนจะมาเป็นใหญ่ ที่จะบงการหรือใช้อำนาจบังคับมันได้ บางแห่งใช้ว่า **อกามการียโต** แปลว่า เพราะเป็นสภาพที่ไม่อาจทำได้ตามความอยาก คือ จะให้เป็นไปตามความอยากความปรารถนามิได้ หรือจะเอาใจอยากเข้าว่าไม่ได้ รวมความว่า ไม่มีตัวตนอะไรจะมาเป็นใหญ่เหนือมัน มันไม่อยู่ในอำนาจของใคร ใครจะสั่งบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ ไม่ได้ขึ้นต่ออำนาจหรือความปรารถนาของใคร

ถ้าเป็นอสังขตธรรม ก็มีอยู่เป็นอยู่ตามสภาวะที่ไม่ขึ้นต่อปัจจัยอยู่อย่างนั้น (ไม่มีอัตราที่ไหนไปครอบครองมี

อำนาจเหนือมันได้อีก) ถ้าเป็นสังขตธรรม มันก็เป็นไปตาม เหตุปัจจัยของมัน ใครจะไปสั่งบังคับมันให้เป็นไปตามปรารถนาตามใจอยากไม่ได้ เช่น มันเกิดขึ้นแล้ว จะสั่งว่าอย่าตั้งอยู่ มันตั้งอยู่แล้ว จะสั่งว่าอย่าโหม มันโหมแล้ว จะสั่งว่าอย่าสลาย ไม่ได้ทั้งนั้น เมื่อมันขึ้นต่อเหตุปัจจัยของมัน จึงมีแต่ว่า ถ้าต้องการจะให้มันเป็นอย่างไร ก็ต้องทำการอันเป็นเหตุปัจจัยที่จะให้มันเป็นไปของมันที่จะเป็นอย่างนั้น คือต้องทำเหตุทำปัจจัยเอา หรือต้องทำให้เป็นเหตุเป็นปัจจัยขึ้นมา

๔. **อตตปฏิภเวโต** เพราะแย้งต่ออตตตา คือ โดยสภาวะของ มันเองก็ปฏิเสธอตตตาอยู่ในตัว หมายความว่า โดยธรรมดาที่เป็นสภาวะธรรมซึ่งมีภาวะตามที่เป็นของมันอย่างนั้นๆ ถ้ามีอตตตา ก็ย่อมขัดแย้งกัน ทำให้ภาวะของสภาวะธรรมไม่เป็นอยู่เป็นไปตามที่มันเป็นของมันอย่างนั้นๆ จึงเป็นไปไม่ได้ที่จะมีอตตตา

ในเรื่องนี้ สำหรับคนทั่วไป ก็ดูง่ายๆ (และเพื่อปฏิบัติให้ได้ประโยชน์ด้วย) โดยดูที่สังขตธรรม ซึ่งเป็นกระบวนการที่องค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์กันดำเนินไปโดยความเป็นไปตามเหตุปัจจัย อันเป็นการปฏิเสธอยู่ในตัวว่า ไม่มีตัวตนต่างหากซ้อนอยู่ที่จะมาแทรกแซงบงการ หรือแม้แต่วางขึ้นความเป็นไปตามเหตุปัจจัย และตัวตนต่างหาก เช่นนั้นมิได้ เพราะถ้ามี ก็ไม่อาจมีความเป็นไปตามเหตุปัจจัย แต่จะกลับกลายเป็นว่าต้องเป็นไปตามความบังคับบงการของตัวตนนั้น

อีกอย่างหนึ่ง กระบวนธรรมที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้น มีความสำเร็จเสร็จสิ้นสมบูรณ์พร้อมในตัวอยู่แล้ว ไม่จำเป็นต้องและไม่อาจจะมีตัวการอย่างอื่นที่จะเข้ามาแทรกแซงสั่งการอีกได้

มีความหมายอีก ๒ อย่าง ซึ่งแม้จะรวมอยู่ในความหมาย ๔ ข้อต้นแล้ว แต่เห็นว่ามีค่าสำคัญเป็นพิเศษ ควรนับเป็นข้อต่างหากไว้ เพราะเป็นลักษณะที่ให้เสริมคำอธิบายได้ดี สำหรับสังขตธรรม ซึ่งมีความเป็นกระบวนธรรม อันจะเห็นเด่นชัดเมื่อวิเคราะห์กระบวนธรรมออกไป จึงขอนำมาเพิ่มเติมไว้ด้วย คือ

๕. **สุทธสงฆารปยุชโต** หรือ **สุทธธมมปยุชโต** เพราะเป็นกองแห่งสังฆารทั้งหลายล้วนๆ หรือเป็นกองแห่งธรรมทั้งหลาย (รูปธรรมและ/หรือนามธรรม) ล้วนๆ หรือ **อุงคสมภารโต** เพราะเป็นการประกอบกันขึ้นของส่วนย่อยต่างๆ คือเกิดจากส่วนประกอบย่อยๆ ทั้งหลายมาประชุมหรือประมวลกันขึ้น ไม่เป็นตัวตนขึ้นอันที่สมบูรณ์ในตัว ที่จะยังยืนคงตัวอยู่ได้ ไม่มีสัตว์บุคคลตัวตนที่แท้จริงนอกเหนือจากส่วนประกอบเหล่านั้น (ความหมายข้อนี้แน่นอนอยู่แล้วในความหมายข้อที่ ๑. ข้างต้น)

๖. **ยถาปัจจัยปวัตติโต** เพราะความเป็นไปตามเหตุปัจจัย คือองค์ประกอบทั้งหลายที่ประมวลหรือประชุมกันเข้านั้น ต่างสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กัน เรียกรวมนๆ ว่า กระบวนธรรมนั้น เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของใคร และไม่อาจมีตัวตน ไม่ว่าจะเป็นตัวแกนภายใน หรือตัวการ

ภายนอก ที่จะวางขึ้นหรือบงการบังคับมันได้ (ความหมาย
ข้อนี้ แทรกอยู่ทั่วไปในความหมายทั้ง ๔ ข้อข้างต้น
โดยเฉพาะข้อที่ ๓. และ ๔.)

รวมความว่า สิ่งทั้งหลายมีอยู่เป็นอยู่ตามภาวะของมัน ถ้าเป็น
สิ่งชตะ ก็เป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน เหตุปัจจัยมี (ที่จะให้เป็นอย่างนั้น)
มันก็เกิด (เป็นอย่างนั้น) เหตุปัจจัย (ที่จะให้เป็นอย่างนั้น) หมด มันก็ดับ
(จากสภาพอย่างนั้น) มันหาพึ่งเสียงใครอ่อนวอนขอร้องหรือปรารถนาไม่
มันไม่เป็นตัว ไม่เป็นอะไร (อย่างที่ว่ากัน) หรือเป็นของใครทั้งนั้น

ความหมายของอนัตตาเท่าที่กล่าวมาในตอนนี เน้นในแง่ที่เป็น
ลักษณะของสังขารหรือสังขตธรรม ซึ่งคนทั่วไปเกี่ยวข้องและควรจะรู้
เข้าใจ ดังได้ชี้แจงไว้ข้างต้นแล้ว

จุดสำคัญที่มีความเข้าใจไขว้เขวและหลงผิดกันมาก ก็คือ
ความรู้สึกว่า มีตัวผู้คิด ต่างหากจากความคิด (= ผู้คิดความคิด) มีผู้จงใจ
หรือเจตนา ต่างหากจากเจตนา มีผู้เสพเสวยเวทนา ต่างหากจากเวทนา
ตลอดจนมีตัวผู้ทำกรรม ต่างหากจากกรรม หรือต่างหากจากการกระทำ

แม้แต่นักปรัชญาใหญ่ๆ มากมาย ก็พากันติดอยู่ในกับดักของ
ความหลงผิดอันนี้ จึงไม่สามารถเข้าถึงความจริงที่ล้วนๆ บริสุทธิ์ปราศจาก
การเคลือบคลุมของความรู้สึกที่เป็นอัตตวิสัย ดังเช่น นักปรัชญาชาว
ฝรั่งเศสผู้มีชื่อเสียงมากท่านหนึ่ง พิจารณาไตรตรองเป็นนักหนาเกี่ยวกับ
ความสงสัย ครุ่นคิดไปมาแล้ว ถึงข้อสรุปว่า “ฉันคิด เพราะฉะนั้น ฉันจึง
มี”⁶⁰

⁶⁰ “Cogito, ergo sum” (วาตะของ René Descartes, 1596-1650)

ความรู้สึกในตัวตน คืออัตตาหรืออาตมัน ที่แยกออกมาอย่างนี้เป็นความรู้สึกสามัญของปุถุชนโดยทั่วไป เป็นความรู้สึกที่นึกน่าสมจริง และคล้ายจะสมเหตุสมผลโดยสามัญสำนึก แต่เมื่อสืบสาวลึกลงไปให้ตลอดสาย จะมีความขัดแย้งในตัวเอง

คำถามทำนองนี้ได้มีผู้ยกขึ้นพูลถามพระพุทธเจ้ามาแล้วตั้งแต่ครั้งพุทธกาล เช่นว่า “ใครหนอผัสสะ (ใครรับรู้)? ใครเสวยเวทนา? ใครอยาก? ใครยึด?” พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า คำถามเช่นนั้นใช้ไม่ได้ เป็นคำถามที่ตั้งขึ้นตามความรู้สึก ไม่สอดคล้องกับสภาวะ เข้ากับสภาพความเป็นจริงที่แท้ไม่ได้ ถ้าจะให้ถูก ต้องถามว่า อะไรเป็นปัจจัยให้มีการรับรู้? อะไรเป็นปัจจัยให้มีเวทนา? อะไรเป็นปัจจัยให้มีการอยาก การยึด?⁶¹

อธิบายว่า การคิดก็ดี ความจงใจเจตนาที่ดี การอยากการปรารถนาที่ดี การเสวยเวทนาที่ดี เป็นองค์ประกอบอยู่ในกระบวนการแห่งรูปธรรมและนามธรรม ฉะนั้น ความรู้สึกถึงตัวผู้คิด หรือตัวผู้เจตนา เป็นต้น ก็เป็นองค์ประกอบอยู่ในกระบวนการธรรมนั้น ฉะนั้น และองค์ประกอบเหล่านั้นก็สัมพันธ์โดยอาการเป็นเหตุเป็นปัจจัยสืบทอดต่อกัน มีแต่การคิดและความรู้สึกถึงตัวผู้คิด (คือความหลงผิดว่ามีตัวผู้คิด ไม่ใช่มีตัวผู้คิดเอง) เป็นต้น ที่เกิดสืบทอดกันอยู่ในกระบวนการธรรมเดียวกัน

ว่าที่จริง ความรู้สึกว่ามีตัวผู้คิด ก็เป็นอาการคิดอย่างหนึ่ง พูดอย่างง่าย ๆ ว่า เป็นขณะหนึ่งในกระบวนการคิด การที่เกิดความหลงผิด (คิดผิด) รู้สึกว่ามีตัวผู้คิด ก็เพราะไม่รู้จักแยกองค์ประกอบต่างๆ ที่สัมพันธ์สืบทอดกันอยู่ในกระบวนการธรรม และไม่สามารถกำหนดแยกความเป็นไปในแต่ละขณะๆ

⁶¹ ส.น.๑๖/๓๓-๓๖/๑๖-๑๗ (ดู หนังสือนี้ หน้า ๑๙๖)

ในขณะที่กำลังคิด ย่อมไม่มีความรู้สึกถึงตัวผู้คิด และในขณะที่กำลังรู้สึกถึงตัวผู้คิด ก็ไม่มีการคิด กล่าวคือ ในขณะที่กำลังคิดเรื่องที่พิจารณา ย่อมไม่มีการคิดถึงตัวผู้คิด และในขณะที่กำลังคิดถึงตัวผู้คิด ก็ย่อมไม่มีการคิดเรื่องที่กำลังพิจารณา

แท้จริงแล้ว การคิดเรื่องก็ดี ความรู้สึกถึงตัวผู้คิดหรือความคิดว่ามีตัวผู้คิดก็ดี ต่างก็เป็นความคิดต่างขณะกัน ที่อยู่ในกระบวนการธรรมดาเดียวกัน ส่วนตัวผู้คิด ก็เป็นเพียง(ภาพ)ความคิดปรุงแต่ง ที่กลับมาเป็นอารมณ์ (ส่วนประกอบอย่างหนึ่ง) ของความคิดอีกขณะหนึ่งเท่านั้นเอง

ความเข้าใจเขวหรือหลงผิดที่กล่าวมานี้ เกิดจากการพิจารณาโดยไม่แยกคาย (อโยนิโสมนสิการ) เข้าหลักทฤษฎี ๖ อย่างใดอย่างหนึ่ง ในพุทธพจน์ที่ว่า

“เมื่อปุณฺณนั้น มนสิการโตยไม่แยกคายอย่างนี้ ทิฏฐิ อย่างใดอย่างหนึ่งในทิฏฐิ ๖ อย่าง ย่อมเกิดขึ้น คือ เขาย่อมเกิดทิฏฐิ (ยึดถือ) เขาเป็นจริงเป็นแท้ว่า เรามี ชัดตา... เราไม่มีชัดตา... เรากำหนดรู้ชัดตาด้วยชัดตา... เรากำหนดรู้สภาวะที่มีใสชัดตาด้วยชัดตา... เรากำหนดรู้ชัดตาด้วยสภาวะที่มีใสชัดตา, หรือมิฉะนั้น ก็จะมีทิฏฐิ ดังนี้ว่า ชัดตาของเราแน่แท้ที่เป็นตัวบงการ เป็นผู้สววย ประสพวิบากแห่งกรรมที่ดีและชั่ว ณ ที่นั้นๆ”⁶²

ที่กล่าวไว้ข้างต้นว่า ชื่อที่ตั้งให้แก่ภาพรวม เป็นตัวตนสมมติที่ซ้อนอยู่ลอยๆ ไม่มีความสัมพันธ์หรือมีผลกระทบกระเทือนต่อกระบวนการ

⁶² ม.ม.๑๒/๑๒/๑๔

ธรรมเลย นอกจากโดยความยึดถือนั้น ขอขยายความเสริมเข้าอีกว่า ถึงแม้ตัวตนจะไม่มีอยู่จริงก็ตาม แต่ความยึดถือในตัวตนนั้นก็ก่อให้เกิดปัญหาได้ เพราะความยึดถือนั้น เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งในกระบวนการธรรม เมื่อเป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่ง มันก็เป็นปัจจัยแก่องค์ประกอบอย่างอื่น และทำให้เกิดผลกระทบแก่กระบวนการธรรมได้

เนื่องจากความยึดถือตัวตนนั้น เป็นปัจจัยฝ่ายอกุศล คือไม่เกื้อกูล เพราะเกิดจากอวิชชาความไม่รู้ตามเป็นจริง และเกิดขึ้นโดยอาการแทรกแซงเข้ามาขวางขึ้นกระเส คือ ทั้งที่ไม่แก้ไขเหตุปัจจัย ก็จะไม่ยอมให้เป็นไปตามเหตุปัจจัย จึงก่อให้เกิดผลทางร้าย ในด้านหนึ่ง ก็ก่อให้เกิดความขัดแย้งภายในกระบวนการธรรม จนออกผลเป็นความรู้สึกบีบคั้นที่เรียกว่าทุกข์เวทนา

ดังนั้น ผู้ไม่รู้เท่าทันตามเป็นจริง หลงยึดติดในสมมติ ถิ่นมั่นตัวตนที่สมมติขึ้นเป็นจริงจัง ก็จะถูกความยึดติดถิ่นมั่นนั้นแหละบีบคั้นกระทบกระแทกเอา ทำให้ได้รับความรู้สึกทุกข์เป็นอันมาก

ส่วนผู้รู้เท่าทันสมมติ ไม่ยึดติดถิ่นมั่นในตัวตนนั้น ก็มองเห็นแต่กระบวนการที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย เขาสมมติเรียกขานกระบวนการนั้นกันอย่างไร ก็รู้เข้าใจเรียกขานไปตามนั้น แต่เมื่อต้องการอย่างไร ก็แก้ไขและทำการไปตามเหตุปัจจัย ไม่หลงให้ความอยากความยึดมาเป็นเครื่องบีบคั้นตัว ก็ไม่ต้องได้รับความทุกข์จากความยึดติดถิ่นมั่นนั้น เรียกว่า รู้จักใช้สมมติให้เป็นประโยชน์ โดยทำการได้สำเร็จด้วยปัญญาที่ยั่งยืนถึงความจริงแห่งเหตุปัจจัย และทั้งอีกด้านหนึ่งก็ไม่ต้องประสบโทษทุกข์ภัยจากความยึดติดในสมตินั้นด้วย

ความยึดถือในตัวตนจะก่อผลทางร้าย หนุนให้เกิดองค์ประกอบฝ่ายอกุศลที่เรียกว่ากิเลส ขึ้นในกระบวนธรรมตามติดมาอีกหลายอย่าง โดยเฉพาะ **ตัณหา** คือความเห็นแก่ตัว ทะยานอยากแสหาเครื่องบำรุงบำเรอปรนเปรอตน **มานะ** คือความถือตัว สำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่ ไม่แสวงอำนาจมาเชิดชูตน และ **ทิฏฐิ** คือ ความยึดติดในความเห็นของตน ถือรู้เห็นเอาความเห็นของตนเป็นความจริง หรือถือมันให้ความจริงจะต้องเป็นอย่างที่ตนเห็น ซึ่งล้วนเป็นปัจจัยก่อให้เกิดความบีบคั้นขัดแย้งขยายเพิ่มพูนและกว้างขวางออกไปทั้งภายในและภายนอก

ผู้ไม่รู้เท่าทันสมมติ หลงยึดติดถือมั่นตัวตนเป็นจริงจัง จะปล่อยให้กิเลสเหล่านี้เป็นตัวบงการบัญชาการดำเนินชีวิตและพฤติกรรมของตน ทำให้ความทุกข์แพร่หลายและเพิ่มทวีทั้งแก่ตนเองและแก่ผู้อื่นที่เกี่ยวข้อง ส่วนผู้รู้เท่าทันสมมติ ไม่หลงยึดติดถือมั่นในตัวตนนั้น ย่อมปลอดพ้นจากอำนาจบงการของกิเลสเหล่านี้ ไม่ยึดถือด้วยความหลงว่า นี่ของฉัน ฉันเป็นนี่ นี่เป็นตัวของฉัน ครองชีวิตอยู่ด้วยปัญญา ที่รู้เท่าทันสมมติ และให้ทำการตามเหตุปัจจัย เป็นฐานที่ตั้งและที่แพร่ขยายแห่งความปลอดภัยไร้ทุกข์ทั้งแก่ตนเองและแก่ผู้อื่น

ความหลงผิดอีกอย่างหนึ่งที่มักชักพาคนให้เข้าไปติด ก็คือ การเล่นจากสุดโต่งแห่งความคิดเห็นด้านหนึ่ง ไปยังสุดโต่งอีกด้านหนึ่ง กล่าวคือ คนพวกหนึ่งยึดติดถือมั่นในตัวตนว่าเป็นของจริงแท้คงที่ถาวร สัตว์ บุคคล เป็นตัวตนอย่างนั้น ซึ่งมีจริง มิใช่สิ่งสมมติ สัตว์ บุคคล มีตัวจริงตัวแท้ที่ยั่งยืนคงอยู่ตลอดไป ไม่ว่าคนจะตาย ชีวิตจะสิ้นสุด ตัวสัตว์ ตัวบุคคล ตัวตน ดวงชีวะ อาตมัน หรืออัตตา (soul) นี้ ก็ยังคงอยู่อย่างเดิม ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่สูญสลายไปด้วย บ้างก็ว่าอัตตาดำเนินไปเวียนว่าย

ตายเกิด บ้างก็ว่าอัตตาตัวนี้รออยู่เพื่อไปสู่นรกหรือสวรรค์นิรันดร์สุดแต่คำตัดสินของเทพสูงสุด ความเห็นของคนพวกนี้ เรียกว่า **ลัทธิสัสตทิกิ** หรือ **ลัทธิสัสตวาท** แปลว่า ความเห็นว่าเที่ยง คือเห็นว่า ลัทธิบุคคลตัวตนหรืออัตตา เที่ยงเที่ยงยืนตลอดไป

ส่วนคนอื่นพวกหนึ่งก็เห็นว่ามิตัวตนเช่นนั้นอยู่ คือยึดถือลัทธิบุคคล เป็นตัวแท้ตัวจริง แต่ลัทธิ บุคคลนั้นไม่เที่ยงแท้ถาวร สูญสลายไปได้ เมื่อคนตาย ชีวิตจบสิ้น ลัทธิบุคคล ก็ขาดสูญ ตัวตนก็หมดไป ความเห็นของคนพวกนี้ เรียกว่า **อุจเฉททิกิ** หรือ **อุจเฉทวาท** แปลว่า ความเห็นว่าขาดสูญ คือเห็นว่า ลัทธิบุคคล ตัวตนหรืออัตตา ไม่เที่ยงแท้ถาวร ดำรงอยู่ชั่วคราวแล้วก็สูญสิ้นไป

แม้แต่ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนา ถ้าเข้าใจไม่ชัดเจนถ่องแท้ ก็อาจตกไปในทิกิ ๒ อย่างนี้อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะผู้ที่ศึกษาหลักกรรมในแง่สังสารวัฏ (เวียนตายเวียนเกิด) ถ้าเข้าใจพลาด ก็อาจกลายเป็นลัทธิสัสตทิกิ คือเห็นว่าเที่ยง ผู้ที่ศึกษาหลักอนัตตา ถ้าเข้าใจพลาด ก็อาจกลายเป็นอุจเฉททิกิ คือเห็นว่าขาดสูญ

จุดพลาดที่เหมือนกันของทิกิสุดโต่งทั้งสองอย่าง ก็คือ ความเห็นว่า หรือยึดถือว่า มีลัทธิ บุคคล ที่เป็นตัวแท้ตัวจริง แต่พวกหนึ่งยึดถือว่าลัทธิ บุคคล ตัวตนนั้น คงตัวอยู่ยั่งยืนตลอดไป ส่วนอีกพวกหนึ่งเห็นไปว่า ลัทธิ บุคคล ตัวตนที่มีอยู่นั้นมาถึงจุดหนึ่งตอนหนึ่ง โดยเฉพาะเมื่อกายแตกสลาย ชีวิตนี้สิ้นสุด ลัทธิ บุคคล ตัวตน หรืออัตตา ก็ถูกตัดขาดสูญสิ้นไปด้วย

นอกจากนี้ ยังมีอีกพวกหนึ่งที่เห็นเลยเถิดไปอีกทางหนึ่งว่า ความไม่มีตัวตนก็คือ ไม่มีอะไรเลย ความไม่มีลัทธิ บุคคล ก็คือไม่มีผู้รับผล

เมื่อไม่มีใครรับผล การกระทำใดๆ ก็ไม่มีผล ทำก็ไม่เป็นอันทำ ไม่มีความรับผิดชอบต่อกรรม หรือพูดง่ายๆ ว่ากรรมไม่มีนั่นเอง

ความเห็นและความยึดถือแนวนี้ ถ้าแยกละเอียดออกไปก็มี ๓ ทิฏฐิ คือ พวกหนึ่งเห็นว่า ทำก็ไม่เป็นอันทำ หรือว่าการกระทำไม่มีผล เรียกชื่อว่า **อภิกิริยทิฏฐิ** หรือ **อภิกิริยวาท** พวกหนึ่งเห็นว่า สิ่งทั้งหลายเป็นไปอย่างเลื่อนลอย สุดแต่ความบังเอิญ ไม่มีเหตุปัจจัย พูดง่ายๆ ว่าเห็นว่าไม่มีเหตุ เรียกชื่อว่า **อเหตุกทิฏฐิ** หรือ **อเหตุกวาท** และพวกหนึ่งเห็นว่า หรือถือว่า ไม่มีอะไรเลย ไม่มีสภาวะที่จะกำหนดเอาเป็นหลักเป็นสาระได้ เรียกชื่อว่า **นัตถิกทิฏฐิ** หรือ **นัตถิกวาท**

ในเมื่อสิ่งทั้งหลายเป็นกระบวนการ เกิดจากส่วนประกอบต่างๆ ประมวลกันขึ้น และเป็นไปตามเหตุปัจจัย ก็ย่อมไม่มีทั้งตัวตนที่จะเที่ยงแท้ยั่งยืน และทั้งตัวตนที่จะดับสิ้นขาดสูญ คือ แม้แต่ในขณะที่เป็นอยู่นี้ ก็ไม่มีสัตว์บุคคลตัวตนอยู่แล้ว จะเอาตัวตนที่โหนมายั่งยืน จะเอาตัวตนที่โหนมาขาดสูญ เป็นอันปฏิเสธทั้งลัสสสตทิฏฐิ และอุจเฉททิฏฐิ

ในเมื่อกระบวนการดำเนินไปอยู่ โดยองค์ประกอบทั้งหลาย สัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยแก่กัน เป็นไปตามเหตุปัจจัย จะว่าไม่มีอะไรได้ อย่างไร และจะว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปอย่างเลื่อนลอยตามความบังเอิญ ไม่มีเหตุปัจจัยได้อย่างไร เป็นอันปฏิเสธทั้งนัตถิกทิฏฐิและอเหตุกทิฏฐิ

ในเมื่อกระบวนการดำเนินไปตามเหตุปัจจัย แปรเปลี่ยนไปตามเหตุและผลที่เกิดขึ้นในกระบวนการนั้น การกระทำทุกอย่างที่เกิดขึ้นเป็นเหตุอยู่ในกระบวนการนั้น จึงย่อมจะต้องมีผล ไม่มีทางสูญเปล่า และเป็น การมีผลโดยไม่ต้องมีผู้รับผล คือผลเกิดขึ้นในกระบวนการเอง (เช่น สุข เวทนา ทุกขเวทนา และความแปรเปลี่ยนหรือเสริมย้ำคุณสมบัติของจิตใจ

หรือบุคลิกภาพ เป็นต้น จะเรียกอย่างก็สมมติก็ว่ากระบวนการนั้นแหละ เป็นผู้รับผล) ซึ่งเป็นการเกิดผลที่แน่นอนยิ่งกว่าการมีตัวตนเป็นผู้รับผลเสียอีก (เพราะถ้ามีตัวตนที่เที่ยงแท้คงตัว ตัวตนนั้นอาจปฏิเสธไม่ยอมรับผลก็ได้) ในเมื่อความเป็นไปตามเหตุปัจจัยมีอยู่ เหตุและผลเกิดขึ้นในกระบวนการ กระบวนการก็แปรเปลี่ยนไป จะว่าทำไม่เป็นอันทำหรือการกระทำไม่มีผลได้อย่างไร เป็นอันปฏิเสธอกิริยาทวิภูติ หรืออกิริยาท

ข้อความต่อไปนี้ จากคัมภีร์วิสุทธิมรรค อาจช่วยเสริมความที่กล่าวมาข้างต้นนี้ได้ จึงขอยกคำแปลมาแสดงไว้ ณ ที่นี้

“ว่าโดยความจริงแท้ (สัจจะ) ในโลกนี้มีแต่นามและรูป (นามธรรมและรูปธรรม) ก็แล ในนามและรูปนั้น สัตว์หรือคน ก็หาไม่มี นามและรูปนี้ว่างเปล่า ฤๅ (ปัจจัย) ปฏฐังแต่ขึ้น เหมื่อนดังเครื่องยนต์ เป็นกองแห่งทุกข์ (สิ่งไม่คงตัว) เช่นกับหญ้าและฟืน”⁶³

“ทุกข์นั้นแหละมีอยู่ แต่ผู้ทุกข์หาไม่มี, การกระทำมีอยู่ แต่ผู้ทำไม่มี, นิพพานมีอยู่ แต่คนผู้นิพพานไม่มี, ทางก็มีอยู่ แต่ผู้เดินทางไม่มี”⁶⁴

“ผู้ทำกรรมก็ไม่มี ผู้ส่วยผลก็ไม่มี มีแต่กรรมทั้งหลาย ล้วนๆ เป็นไป (กระบวนการ), อย่างนี้เป็นความเห็นที่ถูกต้อง เมื่อกรรมและวิบาก (ผลของกรรม) พร้อมทั้งเหตุ เป็นไปอยู่อย่างนี้ ต้น ปลาย ก็ไม่เป็นที่รู้ได้

⁶³ วิสุทธิ.๓/๒๑๖

⁶⁴ วิสุทธิ.๓/๑๐๑

เหมือนดังก่อนหรือหลังแห่งเมล็ดพืชกับต้นไม้ เป็นต้น แม้ในอนาคต เมื่อสังสาระยังมีอยู่ ก็ยังมองไม่เห็นการที่จะไม่เป็นไป (ของกรรมและวิบาก)”

“พวกเดียรถีย์ไม่รู้ความชัสนี้ จึงไม่เป็นอิสระ (อสยวลี = ไม่มีอำนาจในตน หรือไม่เป็นตัวของตนเอง ต้องขึ้นต่อผู้อื่น ด้วยการยึดถือผิด) ยึดเอาลัทธิสัญญา (ความสำคัญหมายว่าเป็นลัทธิบุคคล) แล้ว มีความเห็นไปว่า เทียงแท้ยั่งยืน (เป็นสัสสตะ) บ้าง ว่าชาติสูญ (เป็นอุจเฉทะ) บ้าง พวกนักถือทิฐิ ๖๒ อย่าง ชัดแย้งกันและกัน, พวกเขากลมดด้วยเครื่องพณณาการคือทิฐิ ถูกกระแสต้นหาพัดพาไป, เมื่อล่องลอยไปตามกระแสต้นหา ก็พ้นจากทุกขไม่ได้ ส่วนภิกษุพุทธสาวก รู้กระจ่างความที่ว่มาอย่างนี้ ย่อมเข้าใจรูปรูปร่าง (แทงตลอด) ถึงปัจจัยที่ลึกซึ้งละเอียดและว่าง

“กรรมไม่มีในวิบาก วิบากก็ไม่มีในกรรม ทั้งสองอย่างว่างจากกันและกัน, แต่ปราศจากกรรม ผลก็ไม่มี เหมือนดั่งว่า ไฟมิใช่อยู่ในแสงแดด มิใช่อยู่ในแว่นแก้ว (อย่างเลนส์นูน) มิใช่อยู่ในมูลโคแห้ง (ที่ใช่เป็นเชื้อเพลิง) แต่ก็มิใช่อยู่ภายนอกจากวัตถุทั้งสามนั้น หากเกิดจากการประกอบพร้อมเข้าด้วยกัน ฉะนั้น, วิบากก็หาไม่ได้ที่ภายในกรรม แต่ภายนอกกรรม ก็หาไม่ได้ ส่วนกรรมเล่า ก็ไม่มีในวิบากนั้น กรรมว่างจากผล ผลก็ไม่มีในกรรม แต่

ผลก็อาศัยกรรมนั้นแหละ เกิดขึ้นจากกรรมนั้น ฉะนั้น
แท้จริง ในกระบวนการแห่งสังสารนี้ เทพก็ตาม พรหมก็
ตาม ผู้สร้างสังสาระ หามีไม่ มีแต่กรรมทั้งหลายล้วนๆ
เป็นไป ด้วยอาศัยการประชุมพร้อมแห่งเหตุเป็นปัจจัย⁶⁵

“ธรรมชาตินี้ มีเหตุ เกิดขึ้นพร้อมพร้อมแล้วอย่างนี้
เป็นทุกข์ ไม่เที่ยง คลอนแคลน เป็นของชั่วคราว ไม่
ยั่งยืน. ธรรมทั้งหลาย ก็เกิดจากธรรมทั้งหลาย โดยเป็น
เหตุกัน, ในกระบวนการความเป็นไปนี้ จึงไม่มีทั้งตัวตน
(อัตตา) ไม่มีทั้งตัวอื่น

“ธรรมทั้งหลายยังธรรมทั้งหลายให้เกิดขึ้น โดยความ
ประกอบพร้อมแห่งเหตุปัจจัย, พระพุทธเจ้าทรงแสดง
ธรรมเพื่อความดับแห่งเหตุทั้งหลาย. เมื่อเหตุทั้งหลาย
ระงับไป วงจร (วัฏฏะ) ขาด ก็ไม่หมุนต่อไป, ชีวิต
ประเสริฐ (พรหมจรรย์) ย่อมมีเพื่อการทำความจบสิ้น
ทุกข์อย่างนี้. เมื่อหาตัวสัตว์ไม่ได้ จึงไม่มีทั้งชาติสัญญา ไม่
มีทั้งเที่ยงแท้ยั่งยืน”⁶⁶

กล่าวโดยสรุป หลักอนัตตาช่วยให้เกิดความกระจ่างแจ้ง ซึ่งเป็น
เครื่องยืนยันและมีความสัมพันธ์สอดคล้องกับหลักการต่อไปนี้ คือ

- ก. ปฏิเสธทั้งลัทธิที่ถือว่าเที่ยง (สัสสत्वाท) และลัทธิที่ถือว่าขาด
สูญ (อุจเจทวาท)

⁶⁵ วิสุทธิ.๓/๒๒๖-๗

⁶⁶ วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๓๘๓

- ข. ปฏิเสธลัทธิที่ถือว่ามีเทพสูงสุดผู้สร้างสรรพสิ่งบนดลโลก กำหนดโชคชะตาชีวิตของมนุษย์ (อิวรอนิรมิตวาท)
- ค. เป็นเครื่องสนับสนุนหลักกรรมตามความหมายของพุทธธรรม พร้อมกันนั้นก็ปฏิเสธลัทธิที่ถือว่าการกระทำไม่มีผลทำไม่เป็นอันทำ (อกริยวาท) ปฏิเสธลัทธิกรรมเก่า (ปุพเพกตวาท เช่น ลัทธินิครนถ์) ปฏิเสธลัทธิกรรมแบบมีอาตมัน หรือลัทธิกรรมแบบมีวรรณะ (เช่น ลัทธิฮินดู) ปฏิเสธลัทธิเสี่ยงโชคที่ถือว่า ทุกอย่างเป็นไปอย่างเลื่อนลอยสุดแต่ความบังเอิญ ไม่มีเหตุปัจจัย (อเหตุวาท) และปฏิเสธลัทธิที่ถือว่า ไม่มีอะไรเลย (นัตถิกวาท)
- ง. แสดงลักษณะแห่งบรมธรรม (ธรรมสูงสุด คือจุดหมายสุดท้าย) ของพระพุทธศาสนา ซึ่งต่างจากจุดหมายของลัทธิศาสนาจำพวกอาตมวาท (ลัทธิที่ถือว่า มีอาตมันหรืออัตตา เช่น ศาสนาฮินดู เป็นต้น)

ลักษณะทั้งสาม คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ที่ได้บรรยายมานี้ เป็นภาวะที่สัมพันธ์เนื่องอยู่ด้วยกัน เป็นอาการสามด้าน หรือสามอย่าง ของเรื่องเดียวกัน เป็นเหตุเป็นผลของกันและกัน ดังพุทธพจน์ที่ตรัสบ่อยๆ ว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์, สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา (ยถา จัง ตํ ทุกขํ, ยํ ทุกขํ ตตฺถ อนัตตา)” และมักมีข้อความที่ตรัสต่อไปอีกด้วยว่า “สิ่งใดเป็นอนัตตา, สิ่งนั้นพึงเห็นด้วยสัมมาปัญญา ตามที่มันเป็นว่า “นั่นไม่ใช่ของเรา, มิใช่เราเป็นนั่น, นั่นไม่เป็นตัวตนของเรา”⁶⁷ หรือที่ตรัสในรูป

⁶⁷ เช่น ส.สพ.๑๘/๑/๑

คำถามคำตอบในที่หลายแห่งว่า “รูป ฯลฯ เทียง หรือไม่เทียง?” เมื่อได้รับคำถามทูลตอบว่าไม่เทียง ก็ตรัสต่อไปว่า “สิ่งใดไม่เทียง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือเป็นสุข?” เมื่อได้รับคำถามทูลตอบว่า เป็นทุกข์ ก็ตรัสต่อไปว่า “ก็สิ่งใดไม่เทียง เป็นทุกข์ มีความปรวนแปรไปได้เป็นธรรมดา, ควรหรือที่จะมองเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา, เราเป็นนั่น, นั่นเป็นตัวตนของเรา?”⁶⁸

ความเนื่องอยู่ด้วยกัน ความสัมพันธ์สืบต่อกัน ความเป็นต่างด้านของเรื่องเดียวกัน และความเป็นเหตุเป็นผลแก่กัน ของลักษณะทั้งสามนี้อาจกล่าวให้สั้นที่สุดได้ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากองค์ประกอบต่างๆ ประมวลกันเข้า องค์ประกอบเหล่านั้นสัมพันธ์กันโดยอาการที่ต่างก็เกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วดับสลาย เป็นปัจจัยส่งต่อสืบทอดกัน ผันแปรเรื่อยไป รวมเรียกว่าเป็นกระบวนการที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ในสภาพนี้

๑. ภาวะที่องค์ประกอบทั้งหลายเกิดสลายๆ องค์ประกอบทุกอย่าง หรือกระบวนการทั้งหมด *ไม่คงที่* = อนิจจตา
๒. ภาวะที่องค์ประกอบทั้งหลายหรือกระบวนการทั้งหมดถูกบีบคั้นด้วยการเกิดสลายๆ ต้องผันแปรไป ทนอยู่ในสภาพเดิมมิได้ *ไม่คงตัว* = ทุกขตา
๓. ภาวะที่เกิดจากองค์ประกอบทั้งหลายประมวลกันขึ้น ไม่มีตัวแก่นถาวรที่จะบังการ ต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย *ไม่เป็นตัว* = อนัตตตา

ถ้ามองดูลักษณะทั้งสามอย่างนี้พร้อมไปด้วยกัน ก็จะมองเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่สมมติเรียกเป็นตัวตนอันหนึ่งๆ นั้น เป็นที่รวมของ

⁶⁸ เช่น ส.ช.๑๗/๑๒๘/๘๓

องค์ประกอบต่างๆ มากมาย ที่มาแออัดยัดเยียดกันอยู่ และองค์ประกอบเหล่านั้นทุกอย่าง ล้วนกำลังเกิดดับ แตกสลาย ไม่คงที่ และต่างก็จะแยกพรากกระจัดกระจายกันออกไป เต็มไปด้วยความบีบคั้นกดดันขัดแย้งกัน อันทำให้ผันแปรสภาพไป ไม่คงตัว ต้องอาศัยความสัมพันธ์ตามเหตุปัจจัย เป็นเครื่องควบคุมความเป็นไปให้คงรูปเป็นกระแส เป็นกระบวนการอันหนึ่งอยู่ ไม่เป็นตัวใดๆ ล้วนเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของใคร

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าอันใดไม่เที่ยง อันนั้นย่อมเป็นทุกข์ อันใดเป็นทุกข์ อันนั้นย่อมเป็นอนัตตา ก็จริง แต่อันใดเป็นอนัตตา อันนั้นไม่จำเป็นต้องไม่เที่ยง ไม่จำเป็นต้องเป็นทุกข์เสมอไป กล่าวคือ สังขารหรือสังขตธรรมทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารหรือสังขตธรรมทั้งปวงนั้น ย่อมเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา แต่ธรรมทั้งปวง คือทั้งสังขตธรรม และอสังขตธรรม หรือทั้งสังขาร และวิสังขาร แม้จะเป็นอนัตตา แต่ก็จำเป็นต้องไม่เที่ยงและเป็นทุกข์เสมอไป คือ ส่วนที่เที่ยงและไม่เป็นทุกข์ ก็มี

หมายความว่า อสังขตธรรม หรือวิสังขาร (คือ นิพพาน) แม้จะเป็นอนัตตา แต่ก็พ้นจากความไม่เที่ยงและพ้นจากความเป็นทุกข์

โดยนัยนี้ คำอธิบายเกี่ยวกับลักษณะทั้งสามเท่าที่แสดงมาในตอนนี้ ซึ่งมีความหมายเนื่องเป็นอันเดียวกัน เป็นทางด้านของเรื่องเดียวกัน จึงมุ่งสำหรับสังขารหรือสังขตธรรม ตามความที่กล่าวนำหน้าไว้ ส่วนความเป็นอนัตตาของวิสังขารหรืออสังขตธรรม พึงเข้าใจตามนัยที่ได้อธิบายก่อนแล้วข้างต้น

๔. อัตตา – อนัตตา และ อัตตา – นิรัตตา

ในสูตรนิบาต มีพุทธพจน์หลายแห่งตรัสถึงพระอรหันต์ คือผู้บรรลุดุจหมายแห่งชีวิตประเสริฐแล้ว หรือท่านผู้ปฏิบัติถูกต้องแล้วว่า เป็นผู้ที่ไม่^{๖๙}มีทั้งอัตตาและนิรัตตา หรือทั้ง อตตํ และ นิรัตตํ^{๗๐} แปลเป็นไทยง่าย ๆ ว่า ไม่มีทั้งอัตตาและไร้อัตตา หรือ ไม่มีทั้งตัวและไร้ตัว

คัมภีร์มหานิทเทสอธิบาย “อตตา” หรือ “อตตํ” ว่าได้แก่ อตตทิกุญฺญ คือความเห็นว่าเป็นตัวตน หรือ สัสสตทิกุญฺญ คือความเห็นว่ามีตัวตนที่) เทียงแท้งยืนคงอยู่ตลอดไป และ “นิรัตตา” หรือ “นิรัตตํ” ว่าได้แก่อุจเฉททิกุญฺญ คือ ความเห็น (ตัวตน) ขาดสูญ อีกนัยหนึ่งอธิบาย “อตตา” หรือ “อตตํ” ว่าได้แก่ สิ่งที่ยึดไว้หรือสิ่งที่ยึดถือ และ “นิรัตตา” หรือ “นิรัตตํ” ว่าได้แก่ สิ่งที่จะต้องละหรือปล่อย

ถือเอาใจความว่า พระอรหันต์ ท่านผู้ปฏิบัติถูกต้อง หรือท่านผู้มีปัญญาเข้าใจถูกต้องแล้ว ย่อมไม่มีทั้งความยึดถือตัวตนและทั้งความยึดถือว่าไม่มีตัวตน (ตัวตนขาดสูญ) ไม่มีทั้งสิ่งที่ยึดถือเอาไว้ และทั้งสิ่งที่จะต้องละต้องปล่อยหรือต้องสลัดทิ้ง

คัมภีร์มหานิทเทสอธิบายต่อไปอีกว่า ผู้ใดมีสิ่งที่ยึดถือไว้ ผู้นั้นก็มีสิ่งที่จะต้องปล่อยละ ผู้ใดมีสิ่งที่จะต้องปล่อยละ ผู้นั้นก็มีสิ่งที่ยึดถือไว้ พระอรหันต์ล่วงพ้นการยึดถือและการปล่อยละไปแล้ว^{๗๐}

^{๖๙} พระไตรปิฎกบาลีอักษรไทย ฉบับสยามรัฐ เป็น อตตา และ นิรัตตํ บ้าง เป็น อตตํ และ นิรัตตํ บ้าง ดู พ.ศ.๒๕/๔๑๐/๔๘๘; ๔๑๗/๕๐๑; ๔๒๑/๕๑๔; และดูประกอบ ๒๕/๔๑๑/๔๘๘; ๔๑๒/๔๙๑; ๔๓๕/๕๔๕) แต่ฉบับอื่นๆ เท่าที่พบเป็น อตตา และ นิรัตตา ทั้งนั้น

^{๗๐} ดู พ.ม.๒๙/๑๐๗/๙๗; ๔๒๗/๒๙๗; ๗๒๑/๔๒๖ และดูประกอบ พ.ม.๒๙/๑๒๒/๑๐๗; ๑๖๔/๑๒๙; พ.จุ.๓๐/๔๐๒/๑๔๓

ความเข้าใจในพุทธพจน์และอรรถาธิบายข้างต้นนี้ จะช่วยให้เข้าใจความหมายของหลักอนัตตาครบถ้วนสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ธรรมดาว่า ปุถุชนย่อมมีความยึดถือในตัวตนอย่างเหนียวแน่นอย่างหาบ่า ก็ถือเอารูป คือร่างกาย เป็นตัวตน เมื่อคิดลึกลงไป เห็นว่าร่างกายเป็นตัวตนไม่ได้ เพราะมีความเปลี่ยนแปลงให้เห็นได้ชัดๆ ไต้งๆ ก็เลื่อนไปยึดเอาจิตหรือคุณสมบัติบางอย่างของจิต เช่น ความรู้สึก ความจำ ปัญญา การรับรู้ เป็นต้น ว่าเป็นตัวตน ถ้าใช้ศัพท์ทางธรรมก็ว่า ยึดเอาขันธโดชนันท์หนึ่งเป็นอัตตา บางทีก็ยึดถือรวมๆ กลุ่มๆ ทั้งกายและใจ คือขันธ ๕ ทั้งหมด ว่าเป็นตัวตน

บ้างคิดแบบลึกลงไปอีกว่า ทั้งกายและใจ หรือขันธหมดทั้ง ๕ เป็นตัวตนไม่ได้ แต่มีตัวตนอยู่ต่างหาก เป็นอัตตาหรืออาตมันต์ตัวแท้จริง เป็นแก่นเป็นแกนของชีวิต ซ้อนอยู่ภายในขันธ ๕ หรืออยู่นอกเหนือจากขันธ ๕ แต่เป็นตัวครอบครองควบคุมอยู่อีกชั้นหนึ่ง

เจ้าลัทธิและนักปราชญ์เจ้าปัญญาผู้สามารถทั้งหลาย พากันคิดค้นเรื่องตัวตนนี้โดยโยงเข้ากับการค้นหาสภาวะแท้ที่มีอยู่จริงในขั้นสุดท้าย หรือตัวลัทธิธรรม หรือบรมธรรม บางท่านก็ประกาศว่าตนได้เข้าถึงสภาวะที่แท้จริงนั้นแล้ว อันเป็นตัวแท้ตัวจริง เป็นอัตตาหรืออาตมันต์สูงสุด อย่างที่บัญญัติเรียกว่า ปรมัตถมันบัง พรหมมันบัง พระผู้เป็นเจ้าบ้าง

ต้องยอมรับว่า เจ้าลัทธิและนักปราชญ์เหล่านั้นเป็นเจ้าความคิดอย่างสูง มีความรู้ความสามารถมาก อย่างที่ท่านเรียกว่าเป็นสมณพราหมณ์ผู้ประเสริฐ หรือเป็นเจ้าทฤษฎีชั้นพรหม และสภาวะที่ท่านเหล่านั้นกล่าวถึง ก็ประณีตลึกลงอย่างยิ่ง แต่ตราบดีที่สภาวะนั้นยังมีความเป็นตัวตนติดอยู่ หรือยังเป็นเรื่องของตัวตน ก็ทิ้งทราบบ้างไม่ใช่

สภาวะที่จริงแท้ ไม่ใช่ปรมัตถธรรม ไม่ใช่บรมธรรม เพราะยังถูกเคลือบคลุม และยังพัวพันด้วยความยึดถือ

สภาวะจริงแท้นั้นมีอยู่ มิใช่เป็นความสูญสิ้นไม่มีอะไรเลย แต่ก็มิใช่เป็นสภาวะที่จะเข้าถึงหรือประจักษ์ได้ด้วยความรู้ที่ถูกกั้นบังให้พวามัวหรือบิตเบียนโดยภาพเก่าๆ ที่ผิดพลาด และด้วยจิตที่ถูกจัดตั้งไว้โดยความยึดติดในภาพเก่าที่ผิดพลาดนั้น การที่สมณพราหมณ์ผู้ประเสริฐหรือเจ้าลัทธิชั้นพรหมจำนวนมาก ไม่สามารถรู้แจ้งแทงตลอดถึงสภาวะที่จริงขั้นสุดท้าย ก็เพราะว่า แม้ว่าสมณพราหมณ์หรือเจ้าลัทธิเจ้าทฤษฎีเหล่านั้นจะรู้ชัดแล้วว่า ตัวตนระดับกายใจชนิดที่เคยยึดถือมาก่อน ไม่ใช่เป็นสภาวะที่จริงแท้ และไม่ยอมรับแม้กระทั่งขั้น ๕ แต่ท่านเหล่านั้นก็ยังนำเอาเครื่องพรางตาตัวเอง ๒ อย่างของปุถุชนติดตัวไปด้วยตลอดเวลาในการค้นหาสภาวะที่แท้จริงขั้นสุดท้าย กล่าวคือ

- ๑) **บัญญัติ (concept) แห่งอัตตา** คือ มโนภาพของตัวตนที่เป็นคราบติดมาตั้งแต่ครั้งยึดติดในตัวตนหยาบระดับร่างกาย แม้มโนภาพนี้จะละเอียดประณีตขึ้นมากเพียงใด มันก็เป็นภาพอันเดียวกันหรือเทือกเถาเดียวกันอยู่นั่นเอง และเป็นภาพแห่งความหลงผิด ซึ่งเมื่อเขาไปเกี่ยวข้องกับสภาวะใดๆ เขาก็จะเอาบัญญัติหรือมโนภาพอันนี้ไปป้ายหรือฉาบทาสภาวะนั้น ทำให้มีสิ่งกั้นบัง เกิดความพวามัวหรือบิตเบียน และทำให้สภาวะที่เขาเข้าใจ ไม่ใช่สภาวะจริงแท้นั่นเองที่ล้วนๆ บริสุทธิ์
- ๒) **ความยึดติดถือมั่น (อุปาทาน)** ซึ่งเขามีมาแต่เดิมตั้งแต่ยึดติดในอัตตาอย่างหยาบๆ ขั้นต้น ซึ่งเป็นความหลงผิดอยู่แล้ว เขาก็ยังพาเอาความยึดติดนี้ไปด้วย และนำไปใช้ในการ

สัมพันธ์เกี่ยวข้องกับสภาวะที่จริงแท้ ความยึดติดในภาพ
ตัวตนนี้จึงกลายเป็นเครื่องฉุดรั้งเอาไว้ ให้ไม่อาจเข้าถึง
สภาวะที่จริงแท้นั้นได้

ถ้าพูดอย่างสั้นๆ ก็คือ สมณพราหมณ์หรือเจ้าทฤษฎีเหล่านั้นยังไม่หลุดพ้นนั่นเอง ยังไม่หลุดพ้นจากบัญญัติหรือภาพที่หลงผิด และยังไม่หลุดพ้นจากความยึดติดถือมั่น ซึ่งว่าที่จริงก็พันกันอยู่เป็นเรื่องเดียวกัน คือ พูตรวมเข้าด้วยกันได้ว่า พวกเขาลงผิดหยิบเอาภาพอัตตาที่ติดมาจากอุปาทานเดิมของตน ไปปิดทับสภาวะหรือกระบวนการที่มีอยู่ตามธรรมชาติเสีย เลยวนเวียนติดตันอยู่ตามเดิม

ความหลุดพ้นนี้ เป็นเงื่อนไขสำคัญที่จะให้เข้าถึงหรือรู้ประจักษ์สภาวะที่จริงแท้ได้ เพราะสภาวะจริงแท้ขั้นสุดท้ายหรือสังขตธรรม มีภาวะตรงข้ามกับสภาวะฝ่ายปรุงแต่งหรือสังขตธรรม เป็นสภาวะที่ถึงเมื่อสภาวะฝ่ายสังขตะสิ้นสุดลง คือเป็นสภาวะที่จะเข้าถึงเมื่อละความยึดถือในอัตตาได้แล้ว

แม้แต่จะพิจารณาในระดับสังขตธรรมคือสังขาร เมื่อพิจารณาตามแนวพุทธธรรมดังได้บรรยายมาแล้วข้างต้นว่า อัตตาหรือตัวตนเป็นสิ่งที่สมมติ สภาวะที่จริงแท้ย่อมเป็นสิ่งตรงข้ามกับสมมติ เป็นคนละเรื่องคนละด้านกัน อัตตามีสำหรับสิ่งสมมติ เมื่อพ้นจากสมมติจึงจะเข้าถึงสภาวะจริงแท้ สภาวะจริงแท้ก็ไม่ใช่เป็นอัตตา พุดังๆ อย่างชาวบ้านว่า ของจริงต้องไม่เป็นอัตตา ถ้ายังเป็นอัตตาก็ไม่ใช่ของจริง หรือพูดอีกสำนวนหนึ่งว่า พอพ้นสมมติ อัตตาก็หมด พอเลิกยึด อัตตาก็หาย

ตัวการสำคัญของความหลงผิด ก็คือบัญญัติหรือภาพของอัตตา กับความยึดติดถือมั่นหรือความยึดถือ ในเมื่ออัตตาหรือตัวตนไม่มีอยู่จริง

เป็นเพียงของสมมติ มันจึงเป็นเพียงสิ่งที่ถูกยึดถือเอาไว้ ฉะนั้น ในสูตรตนิบาตที่อ้างข้างต้น คำว่า “อตฺตา” หรือ “อตฺตํ” จึงแปลได้ ๒ อย่าง คือ แปลว่าตัวตน หรือการยึดถือตัวตนก็ได้ แปลว่า สิ่งที่ยึดถือเอาไว้ก็ได้ หมายความว่า ตัวตน ก็คือสิ่งที่ยึดถือเอาไว้เท่านั้นเอง มิใช่สภาวะที่มีอยู่จริง

อีกประการหนึ่ง ในสูตรตนิบาตที่อ้างถึงนั้นแหละ ท่านกล่าวถึง “อตฺตา” คู่กับ “นิริตฺตา” หรือ “อตฺตํ” คู่กับ “นิริตฺตํ” และบอกว่า พระอรหันต์หรือผู้ปฏิบัติชอบ ไม่มีทั้งอตฺตาหรืออตฺตัง และไม่มีทั้งนิริตฺตาหรือนิริตฺตัง นิริตฺตาหรือนิริตฺตัง ก็แปลได้ ๒ อย่างเช่นเดียวกับอตฺตาหรืออตฺตัง คือแปลว่า (การยึดถือว่า) ไม่มีอตฺตา หรือการถือว่า (อตฺตา) ขาดสูญ ก็ได้ แปลว่า สิ่งที่จะต้องปล่อยละหรือสลัดทิ้งก็ได้ ข้อนี้หมายความว่า เมื่อไม่ยึดถือว่ามีอตฺตาแล้ว เลิกความเห็นผิดยึดถือผิดต่อสิ่งสมมติได้เสร็จแล้วก็แล้วกัน จบเท่านั้น ไม่ต้องไปยึดถืออีกว่า ไม่มีอตฺตา ตัวเองจะเป็นอิสระสบายดีอยู่แล้ว แต่ไปจับยึดสิ่งที่พาให้ผิดเข้า เมื่อเลิกจับเลิกยึดได้แล้ว ก็จบเรื่อง ไม่ต้องไปจับไปยึดอะไรอีก เมื่อไม่มีสิ่งที่ยึดถือเอาไว้ ก็ไม่มีสิ่งที่จะต้องละต้องปล่อย เหมือนดังพุทธพจน์ที่ว่า “สิ่งที่ยึดถือไว้ก็ไม่มี แล้วสิ่งที่ต้องปล่อยละจะมีมาแต่ที่ไหน (นตฺถิ อตฺตา ภูโต นิริตฺตํ วา)”⁷¹

พึงสังเกตด้วยว่า ถ้าจะพูดกันให้ถูกต้องจริงๆ แล้ว แม้แต่คำว่า ความยึดถืออตฺตา ก็ใช้ไม่ได้ ต้องพูดว่า ความยึดถือในภาพของอตฺตา หรือยึดถือบัญญัติแห่งอตฺตา เพราะอตฺตาเป็นเพียงสิ่งสมมติ ไม่มีอยู่จริง ในเมื่ออตฺตาไม่มีอยู่จริง ก็เพียงไม่ยึดถือ (ว่ามี) อตฺตา หรือไม่ยึดถือบัญญัติของอตฺตาเท่านั้น ไม่ต้องละอตฺตา เพราะไม่มีอตฺตาที่จะยึดถือได้

⁷¹ พุ.สุ.๒๕/๔๒๑/๕๑๔; อธิบายใน พุ.ม.๒๙/๗๒๑/๔๒๖

จะไปละอัตตาที่ไหน การถือ (ว่ามี) อัตตา ก็คือการสร้างภาพอีกอันหนึ่ง ขึ้นมาซ้อนสภาพความเป็นจริงที่มีอยู่เป็นไปอยู่ สิ่งที่จะต้องทำ ก็เพียงเลิกสร้างภาพนั้นเท่านั้น ถ้าไม่เลิกสร้างภาพนั้น แม้เลิกยึดอย่างหนึ่งแล้ว ไปจับสิ่งอื่นอะไรก็ตาม ก็เอาภาพหรือคราบของอัตตาไปปะติดหรือป้าย หรือฉาบทาสิ่งนั้น ให้ไม่เห็นตัวจริง หรือเห็นผิดเพี้ยนไป ดังนั้น กิจที่จะต้องทำ ก็คือ ถอนเลิกความยึดติดถือมั่นในภาพอัตตาที่เคยมี แล้วไม่ยึดอะไรใหม่ว่าเป็นอัตตา และทิ้งไม่ตกไปใน นิรัตตา ก็จะมีแต่สภาวะแท้ที่มีอยู่จริง ซึ่งไม่เกี่ยว ไม่เป็นไปตาม ไม่ขึ้นต่อความยึดถือของตน

ในเมื่อตัวตนเป็นสิ่งที่สมมติ เป็นบัญญัติ (concept) เพื่อประโยชน์ในการสื่อสาร ถ้าเราเพียงแต่รู้เท่าทัน ใช้โดยไม่ยึดติด มันก็ไม่มีพิษสง ไม่ก่อให้เกิดโทษความเสียหายอันใด และถ้าเราเคยยึดถือมั่น ก็เพียงแต่เลิกยึดเท่านั้น เมื่อไม่มีการยึดแล้ว ก็เป็นอันจบเรื่อง ไม่ต้องเอาภาพอัตตาไปใส่ให้อะไรอีก ไม่ต้องไปคว้าเอาอะไรมายึดเป็นอัตตาอีก ตลอดจนไม่ต้องไปค้นหาอัตตาที่ไหนอีก

เพราะฉะนั้น ภาระในการสอนของพระพุทธเจ้า จึงมีเพียงแค่ทรงสอนให้เลิกยึดถืออัตตาที่ยึดถืออยู่แล้วเท่านั้น คือให้เลิกยึดถือขั้นที่ ๕ เป็นอัตตา เมื่อเลิกยึดอัตตาแล้ว ก็เป็นอันหมดเรื่องกับอัตตา ต่อนั้นไปก็เป็นเรื่องของ การเข้าถึงสภาวะที่จริงแท้ ซึ่งมีอยู่ แต่ไม่เกี่ยวอะไรกับอัตตา จึงเรียกว่าเป็นอนัตตา เป็นเรื่องพ้นจากการยึดถืออัตตาแล้ว และก็ไม่ต้องไปยึดถือต่อไปอีกว่ามีอัตตาหรือไม่มีอัตตา สิ่งที่ไม่มี เมื่อรู้ว่าไม่มีแล้ว ก็เสร็จเรื่องกัน จากนั้นก็เข้าถึงสิ่งที่มีจริงหรือสภาวะจริงแท้ คืออสังขตธรรม ซึ่งไม่ต้องพูดถึงอัตตาอีกต่อไป

ผลร้ายที่สำคัญอย่างหนึ่งของการยึดติดในอัตตา หรือยึดถือบัญญัติแห่งอัตตา ก็คือ ผู้ยึดถือจะโยงอัตตานี้เข้ากับความหมายว่า เป็นตัวแกนหรือตัวการที่มีอำนาจบังคับบัญชาบันดาลให้เป็นไปต่างๆ เมื่อความคิดในเรื่องอัตตานี้ละเอียดลึกซึ้งขึ้นไปจนถึงสภาวะขั้นสุดท้าย ก็จะทำให้สร้างความคิดให้มีอัตตาหรืออาตมันใหญ่อันเป็นสากล ที่เป็นผู้สร้างผู้บันดาลทุกสิ่งทุกอย่าง จินตนาการให้มีพระผู้สร้างเข้ามาซ้อนแทรกแซงกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยโดยไม่จำเป็น

ที่ว่าไม่จำเป็น ก็เพราะสภาวะธรรมทั้งหลายก็มีอยู่ได้เอง กระบวนธรรมก็สัมพันธ์กันเกิดความเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันอยู่เอง โดยไม่ต้องมีผู้สร้างผู้บันดาล ถ้าจะต้องมีผู้สร้างก่อนเป็นเบื้องแรกจึงจะมีสิ่งทั้งหลายได้ จึงต้องมีพระเจ้าเป็นผู้สร้างสภาวะธรรม ถ้าเช่นนั้นก็ให้สภาวะธรรมทั้งหลายนั้นแหละเป็นสิ่งที่มียูก่อนเป็นเบื้องแรกแทนพระเจ้าเสียเลย (เพราะสภาวะธรรมก็ปรุงแต่งกันตามเหตุปัจจัย เรียกว่าง่าย ๆ ว่าสร้างกันและกันเองได้อยู่แล้ว) จะได้ตัดปัญหา ไม่ต้องไปขุนวายตอบคำถามย้อนต่อไปอีกว่า อะไรมียูก่อนแล้วพระเจ้าจึงมีขึ้นได้ หรือว่าใครสร้างพระเจ้า คือใครให้กำเนิดพระเจ้า หรือว่าพระเจ้ามาจากไหน

ถ้าจะว่า การที่สภาวะธรรมทั้งหลายหรือกระบวนธรรมต่างๆ จะเป็นไปตามเหตุปัจจัย ก็ต้องมีผู้บันดาลให้เป็นไป คือมีพระเจ้าอยู่เบื้องหลัง ข้อนี้ก็เกินจำเป็น และไม่สมจริงอีก เพราะถ้ามีพระเจ้าเป็นผู้บันดาลจริง ก็จะกลายเป็นว่ามีระบบซ้อนกันอยู่ ๒ ชั้น คือ พระเจ้าชั้นหนึ่ง กับกระบวนธรรมอีกชั้นหนึ่ง กระบวนธรรมจะเป็นไปอย่างไร ก็ต้องรอการบันดาลจากพระเจ้า แต่กระบวนธรรมจะเป็นไปตามการบันดาลของพระเจ้ายิ่งไม่สะดวก เพราะมันจะต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยภายใน

ระบบของมันเองอยู่แล้ว คือองค์ประกอบต่างๆ เกิดดับ ก็สัมพันธ์เป็นปัจจัยส่งผลต่อบีบอดแก่กันในกระบวนการ การบันดาลของพระเจ้าเลยจะกลายเป็นการแทรกแซงขัดขวางและขัดแย้งกับความเป็นไปของกระบวนการเสื่อมมากกว่า

ยิ่งกว่านั้น ถ้าพระเจ้าบันดาล พระเจ้ามีอารมณ์เปลี่ยนแปลงได้ ก็ให้สภาวะธรรมเป็นไปตามพระประสงค์เดี๋ยวก็ให้เป็นไปอย่างโน้น เดี๋ยวก็ให้เป็นไปอย่างนี้ กระบวนการก็ยิ่งไม่มีทางเป็นไปตามเหตุปัจจัย ก็ยังปั่นป่วนวุ่นวายมาก แต่ความจริงก็ไม่ใช่เช่นนั้น กระบวนการก็คงเป็นไปของมันตามเหตุปัจจัย

ถ้าจะว่า ที่กระบวนการเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้นก็เพราะเป็นกฎ และพระเจ้าเป็นผู้สร้างหรือวางกฎนั้นไว้ ถ้าเช่นนั้น กฎก็ต้องไม่แน่นอน อาจเปลี่ยนแปลงเมื่อไรก็ได้ ไม่อาจวางใจได้ เพราะมีผู้วางกฎ และผู้วางกฎก็ยังอยู่ต่างหากจากกฎ อีกทั้งมีความประสงค์ของตนที่เปลี่ยนแปลงได้ เพิ่มลดดัดแปลงได้ แต่ตามความเป็นจริง กฎก็ไม่เคยเปลี่ยนแปลง

ในทางกลับกัน ตามความเป็นจริงนั้น ก็ไม่จำเป็น และไม่อาจจะ มีผู้สร้างกฎด้วยซ้ำ เพราะสภาวะธรรมทั้งหลายจะต้องเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่ง และมันก็ได้เป็นมาอย่างที่มีมันเป็นอย่างนี้ คือเป็นไปตามเหตุปัจจัย โดยที่มันก็เป็นเช่นนั้นเอง (ตถตา) เพราะมันไม่เป็นและไม่อาจจะเป็นอย่างอื่น (อวิตถตา) กฎเป็นเพียงบัญญัติ (concept) ซึ่งเกิดจากการที่ สภาวะธรรมทั้งหลายมันเป็นไปอย่างนั้นต่างหาก

อนึ่ง การไม่มีพระเจ้าผู้สร้างผู้บันดาล และการที่กระบวนการเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันเองนั้น ยังตัดปัญหาไปได้อีกอย่างหนึ่ง คือ สภาวะแท้จริงขั้นสุดท้าย หรืออสังขตธรรม ก็มีอยู่ตามสภาวะของมัน โดย

ไม่ต้องมายุ่งเกี่ยวเป็นผู้สร้างผู้บันดาลสิ่งต่างๆ ไม่ต้องมาแทรกแซงขัดขวางหรือขัดแย้งกับกระบวนการธรรมฝ่ายสังขตะ (ในแง่นี้จะเห็นว่า นิพพานไม่มีทางเป็นพระเจ้า หรือ God ได้เลย ไม่ว่าบางท่านจะพยายามเพียงใดก็ตามที่จะเทียบให้เป็นอย่างเดียวกัน นอกจากจะยอมปรับความหมายของ God เสียใหม่)⁷²

เมื่อว่าโดยสามัญวิสัย ย่อมเป็นธรรมดาที่มนุษย์ทั่วไปจะต้องคิดว่ามีตัวตน มีพระผู้สร้างผู้บันดาลโลกและชีวิต เพราะตามที่มองเห็นด้วยสายตา การที่อะไรจะเกิดขึ้น จะเป็นไปอย่างไร ก็ต้องมีผู้สร้างหรือผู้ทำ ส่วนการที่จะมองเห็นเหตุปัจจัยซึ่งเป็นไปอยู่เบื้องหลังภาพของผู้สร้างผู้ทำนั้น เป็นเรื่องลึกซึ้งเห็นได้ยาก ดังนั้น ในสมัยโบราณ แม้แต่ฟ้าร้อง ลมพัด น้ำท่วม แผ่นดินไหว ก็จึงเข้าใจกันไปว่ามีเทวดาประจำอยู่เป็นผู้ทำทั้งนั้น ด้วยเหตุนี้ จึงมีเรื่องแปลก ที่สมณพราหมณ์ผู้ประเสริฐหรือเจ้าลัทธิชั้นพรหม จะพากันมาติดอยู่ในความคิดเรื่องอัตตาหรืออาตมัน และพระผู้สร้างผู้บันดาล ท่านผู้ใดมีปัญญามาก ก็ทำความคิดในเรื่องนี้ให้ละเอียด

⁷² ว่าที่จริง ทั้งคำว่าพระเจ้า และคำว่า God ต่างก็จัดอยู่ในจำพวกคำที่มีขอบเขตความหมายไม่ลงตัว คำว่าพระเจ้านั้น แต่เดิมเป็นคำที่ชาวพุทธใช้เรียกพระพุทธเจ้า (พระผู้เป็นเจ้า ก็เป็นคำเรียกพระภิกษุ) ต่อมา เมื่อชาวคริสต์ใช้คำนั้นเรียกเทพสูงสุดของตนแล้ว ชาวพุทธก็ปล่อยจนลืมนัยความหมายที่ตนเคยใช้เดิม ส่วนคำว่า God ชาวคริสต์ใช้เรียกเทพสูงสุดที่ตนนับถือว่าเป็นผู้สร้างโลก มีลักษณะเป็นตัวบุคคล แต่นักปรัชญาบางคนแปรขยายความหมายของ God ออกไปเป็นสภาวะนามธรรม ซึ่งไม่จำเป็นต้องเกี่ยวกับการสร้างโลก นักปราชญ์คริสต์สมัยใหม่บางท่านก็อธิบายความหมายของ God ใหม่อย่างเป็นนามธรรม ไม่เป็นตัวบุคคล แต่สถาบันศาสนาคริสต์ไม่ยอมรับ (ถ้าไม่ถึงกับถือหรือประณามว่านอกคอก); Hans Küng [ใน *Does God Exist? An Answer for Today*, trans. Edward Quinn (London: Collins, 1980), pp.594-602] เมื่อพยายามเปรียบเทียบ God กับ นิพพาน ก็ตระหนักดีถึงความแตกต่างในแง่ที่นิพพานไม่เกี่ยวกับการสร้างสรรคบันดาลโลก

ซับซ้อนกว้างขวางมาก แต่โดยสสารก็พากันมานเวียนติดอยู่ที่จุดเดียวกัน
นี้

การที่พระพุทธเจ้า ซึ่งก็น่าจะติดอยู่ในวงความคิดนั้น แล้วขยาย
บัญญัติให้ละเอียดประณีตยิ่งขึ้นไป แต่กลับทรงค้นพบความเป็นอนัตตา
หลุดพ้นจากความยึดถือตัวตน มาทรงแสดงให้เห็นว่ากระบวนการเป็นไป
ตามเหตุปัจจัยได้อย่างไรโดยไม่ต้องมีผู้สร้างผู้บันดาล และอสังขตธรรม
ซึ่งเป็นสภาวะแท้จริงสูงสุด มีอยู่ได้โดยไม่ต้องเป็นอนัตตา ไม่ต้องเกี่ยวกับการ
การสร้างสรรค์บันดาลอย่างไร ข้อนี้จึงนับเป็นความก้าวหน้าครั้งยิ่งใหญ่
และสำคัญยิ่ง แห่งวิวัฒนาการทางปัญญาในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติ
เป็นการถอนตัวหลุดพ้นจากหลุมดักอันใหญ่โตแสนลึก ที่มหาชนพากันมา
ตกติดอยู่

นักปราชญ์ยิ่งใหญ่ในอดีตก่อนหน้านั้น แม้จะเข้าใจถึงหลักอนิจ
ตา และทุกขตา แต่ก็มาติดอยู่ในความคิดเรื่องอัตตา ความเป็นอนัตตาจึง
เป็นภาวะที่เห็นได้ยากมาก พระพุทธเจ้าเมื่อจะทรงอธิบายความเป็น
อนัตตา ก็มักต้องทรงแสดงโดยใช้อนิจลักษณะและทุกขลักษณะเป็น
เครื่องช่วยชี้แนะ ข้อที่ว่าอนัตตตาเห็นได้ยากจนต้องใช้อนิจตาและ ทุกข
ตาเป็นเครื่องช่วยอธิบายก็ดี การค้นพบอนัตตาเป็นความก้าวหน้าสำคัญ
ของปัญญา และไม่ปรากฏก่อนหรือนอกพระพุทธศาสนาที่ดี เป็นเรื่องที่
พระอรธกถาจารย์ก็ได้ตระหนกอยู่แล้ว ดังจะยกคำกล่าวของท่านมา
แสดงไว้ดังต่อไปนี้⁷³

“แท้จริง พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อจะทรงแสดง
อนัตตลักษณะ ย่อมแสดงด้วยความไม่เที่ยงบ้าง ด้วย

⁷³ วิภังค.อ.๖๓-๖๔; และบางส่วนใน ม.อ.๒/๑๕๑-๒; วินย.ฎีกา ๔/๗๒

ความเป็นทุกข์บ้าง ด้วยทั้งความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์บ้าง

“ในข้อที่ว่านั้น พระองค์ทรงแสดงอนัตตลักษณะ ด้วยความไม่เที่ยง ในพระสูตรนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลใดพึงกล่าวว่า จักขุ (ตลอดถึงกายและใจ) เป็นอัตตา, คำกล่าวของผู้นั้นไม่สม (เพราะว่า) จักขุ (ตลอดถึงกายและใจ) ย่อมปรากฏแม้ความเกิด แม้ความเสื่อม, ผู้มีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปปรากฏนั้น ก็จะต้องลงเนื้อความว่า อัตตาของเราเกิดขึ้นและเสื่อมไป, เพราะฉะนั้น คำที่กล่าวว่าจักขุ (ตลอดถึงกายและใจ) เป็นอัตตานั่น จึงไม่สม. จักขุ (ตลอดถึงกายและใจ) ย่อมเป็นอนัตตานั้น⁷⁴

“พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงอนัตตลักษณะ ด้วยความเป็นทุกข์ ในพระสูตรนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา. ก็ถ้ารูปนี้จักได้เป็นอัตตาแล้วไซ้, รูปนี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ (มีความบีบคั้นขัดข้อง=ทุกข์) และใครๆ ก็พึงได้ (ตามปรารถนา) ในรูปว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้, รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้. แต่เพราะรูปเป็นอนัตตา ฉะนั้น รูปจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ (=ทุกข์) และจึงไม่ได้ (ตามปรารถนา) ในรูปว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้, รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้⁷⁵

⁷⁴ ม.ญ.๑๔/๘๑๘/๕๑๒

⁷⁵ ถัง.๑๗/๑๒๗/๘๒

“พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงอนัตตลักษณะ ด้วยทั้งความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์ ในพระสูตรทั้งหลาย เช่นที่ว่า ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์, สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา, สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นพึงเห็นด้วยสัมมาปัญญา ตามที่มันเป็นอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา, มิใช่เราเป็นนั่น, นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา”⁷⁶

“เพราะเหตุไร จึงทรงแสดงอย่างนี้? เพราะความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์เป็นสภาพปรากฏ (คือมองเห็นได้ง่าย) จริงทีเดียว เมื่ออวัยวะ ชาม ชัน หรือวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง ตกจากมือแตก ชนทั้งหลายย่อมกล่าวว่า “โอ้ อนิจจัง” อย่างนี้ ความไม่เที่ยง จึงชี้ชื่อว่าเป็นของปรากฏ, เมื่อผีและตุ่มเป็นต้นเกิดขึ้นตามร่างกาย หรือถูกตอถูกหนามเป็นต้นทิ่มตำ ชนทั้งหลายย่อมกล่าวว่า “โอย ทุกข์นะ” อย่างนี้ ทุกข์จึงชี้ชื่อว่าเป็นของปรากฏ ส่วนอนัตตลักษณะ ไม่ปรากฏ คือไม่กระฉ่างแจ่ม เข้าใจตลอดได้ยาก แสดงได้ยาก บัญญัติได้ยาก

“อนิจจลักษณะ และทุกข์ลักษณะนั้น พระตถาคตทั้งหลายจะอุบัติหรือไมก็ตาม ก็ย่อมปรากฏ, แต่อนัตตลักษณะ ย่อมไม่ปรากฏ นอกจากพระพุทธเจ้าจะทรงอุบัตินั้น, จะปรากฏก็แต่ในอุบัติกาลของพระพุทธเจ้าเท่านั้น

⁷⁶ เทน ส.ช.๑๗/๔๒/๒๘

“จริงอยู่ ท่านดาบสและปรีชาชนทั้งหลาย ผู้มีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก ตั้งเช่นสร้งศาสดา เป็นต้น ย่อมสามารถกล่าวว่ อนิจจัง ทุกขัง ได้ แต่ไม่สามารถที่จะกล่าวว่ อนัตตา แม้นหากว่ท่านสร้งศาสดาเป็นต้นเหล่านั้น จะพึงสามารถกล่าวว่อนัตตา แก่บริษัทที่ประชุมกันได้แล้ว, บริษัทที่มาประชุมกัน ก็คงจะมีการบรรลุผลได้ แท้จริง การบัญญัติ (ยกขึ้นม่าวางให้ดู) อนัตตลักษณะ มิใช่วิสัยของใครๆ อื่น, หากเป็นวิสัยของพระสัพพัญญูพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น. อนัตตลักษณะนี้เป็นของไม่ปรากฏโดยนัยดังกล่าวฉะนี้”

อัตตา กับ มานะ

ปัจจุบันนี้ ได้มีความสับสนเกิดขึ้นบ้างในการใช้คำศัพท์ที่มีความหมายเกี่ยวกับเรื่องตัวตน และการยึดถือตัวตน ซึ่งเห็นว่าควรจะนำมาชี้แจงเป็นเรื่องเบ็ดเตล็ดแทรกไว้ ณ ที่นี้ด้วย คำที่เป็นปัญหาในกรณีนี้ คือ อัตตา กับ มานะ

“อัตตา” เป็นคำบาลี รูปสันสกฤตเป็น “อาตมัน” แปลว่า ตน ตัว หรือตัวตน พุทธธรรมสอนว่า ตัวตนหรืออัตตานั้น ไม่มีอยู่จริง แต่เป็นสิ่งที่สมมติขึ้นเพื่อสะดวกในการสื่อสาร เพื่อความหมายรู้ร่วมกันของมนุษย์ในความเป็นอยู่ประจำวัน กำหนดตามชื่อที่บัญญัติขึ้น หรือตั้งขึ้น สำหรับเรียกหน่วยรวมหรือภาพรวมหนึ่งๆ

อัตตานี้จะเกิดเป็นปัญหานั้น ก็ต่อเมื่อคนหลงผิดเกิดความยึดถือขึ้นมา ว่ามีตัวตนจริงๆ หรือเป็นตัวตนจริงๆ เรียกว่ารู้ไม่เท่าทันความเป็นจริง หรือหลงสมมติ

ในการแก้ปัญหาเกี่ยวกับอัตตานั้น ฟิงทราบว่า อัตตาไม่ใช่เป็นนิเลส มีสิ่งที่จะต้องละ เพราะอัตตาไม่มีอยู่จริง จึงไม่มีอัตตาที่ใครจะละได้ อัตตามีอยู่แต่เพียงในความยึดถือ สิ่งที่จะต้องทำก็มีเพียงการรู้เท่าทันตาม เป็นจริงว่า ไม่มีอัตตา หรือไม่เป็นอัตตา อย่างที่เรียกว่า รู้ทันสมมติเท่านั้น พูดอีกนัยหนึ่งว่า ละความยึดถือในอัตตา ละความยึดถือว่าเป็นอัตตา หรือ ถอนความหลงผิดในภาพของอัตตา หรือในบัญญัติแห่งอัตตาเสียเท่านั้น เรื่องอัตตาและการปฏิบัติต่ออัตตาในความหมายที่ใช้ทั่วไป มีเพียงเท่านี้

อย่างไรก็ดี ในสูตรตติยมาตที่ได้ยกมาอ้างในข้อก่อน ท่านใช้คำว่า
อัตตา คู่กับ นิรัตตา (หรือ อัตตัง คู่กับ นิรัตตัง) และได้ขยายความหมาย
ของ “อัตตา” ในกรณีนี้ออกไปว่า หมายถึงการยึดถือในอัตตา หรือการ
ยึดถือว่ามีอัตตา และอีกนัยหนึ่งว่า สิ่งที่ยึดถือไว้ คู่กับ “นิรัตตา” ซึ่ง
หมายถึงการยึดถือว่าไม่มีอัตตา หรือการถือว่าอัตตาขาดสูญไป และอีกนัย
หนึ่งว่า สิ่งที่จะต้องปล่อยละ

ความหมายของอัตตาในกรณีนี้ เป็นความหมายแบบขยายตัวเกิน
ศัพท์ คือ มุ่งเน้นที่ **ทิวฐิ** อันได้แก่ความเชื่อถือหรือความยึดถือในอัตตา ที่
เรียกว่า อัตตาทิวฐิ หรือ อัตตานุทิวฐิ ซึ่งก็คือความเชื่อว่ามีตัวตนที่เป็น
แก่นเป็นแกนถาวร ที่เรียกว่า สัสสตทิวฐิ ดังนั้น ในคัมภีร์มหานิทเทศและ
จุฬินิทเทศ ที่อธิบายสูตรตติยาตถกัตตนั้น จึงไขความคำ “อัตตา” หรือ
“อัตตัง” ว่าได้แก่ อัตตาทิวฐิ หรือ สัสสตทิวฐิ ในเมื่ออัตตาในกรณีนี้
หมายถึงตัวทิวฐิ ซึ่งเป็นกิเลส (คือ ทิวฐิต่ออัตตา หรือทิวฐิว่ามีอัตตา) จึง
เป็นสิ่งที่ต้องละ ฉะนั้น ในสูตรตติยาตถกัตตนั้น จึงมีข้อความมาลึกลงถึงการละ

อัสสตาว่า “ผู้ละอัสสตา (อตตญชโห)”^{77.1} บ้าง “ละอัสสตา (คืออัสสตาทิกฺขุ หรืออัสสตาทิกฺขุ) ได้แล้ว (อตตํ ปหาย)”^{184.2} บ้าง

ยังมีการถือเกี่ยวกับตัวตนอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งแตกต่างจากการถืออย่างทิกฺขุ กล่าวคือ ทิกฺขุนั้นเป็นการถือว่ามีตัวตนหรือเป็นตัวตน เห็นสิ่งนั้นสิ่งนี้เป็นตัวตน เห็นว่าตัวตนเป็นของถาวร เป็นต้น ส่วนการถือเกี่ยวกับตัวตนอีกอย่างหนึ่งนั้น เป็นการถือสำคัญ หมายความว่า ถือเทียบเคียงระหว่างตัวเองกับตัวอื่น ถือเอาไว้วัดไว้แข่งกัน ถือสูงต่ำ ถือตัวตนในลักษณะที่จะเอาตัวตนนั้นไปเป็นนั่นเป็นนี่ เช่นว่า ฉันเป็นนี่ ฉันแค่นี้ ฉันสูงกว่า ฉันต่ำกว่า เราด้อยกว่า เราเท่ากับเขา เป็นต้น การถืออย่างนี้มีชื่อเฉพาะเรียกว่า **มานะ** แปลว่า ความถือตัว ความทะนงตน ความสำคัญตนว่าสูง ต่ำ เติ่น ด้อย เท่าเทียม เทียบเขาเทียบเรา ตลอดจนความรู้สึกภูมิใจ พองๆ ถือตัวอยู่ภายใน มานะนี้เป็นกิเลสอย่างหนึ่ง เช่นเดียวกับทิกฺขุ จึงเป็นสิ่งที่ต้องละหรือต้องกำจัดเสีย

ในปัจจุบัน ได้เริ่มมีความนิยมขึ้นบ้างในบางท่านหรือบางหมู่ที่จะใช้ “อัสสตา” ในความหมายของมานะอย่างนี้ เช่นว่า คนนั้นมีอัสสตามาก อัสสตาเขาใหญ่ อย่าเอาอัสสตามาว่ากัน อย่าให้อัสสตาแรงนัก ดังนี้ เป็นต้น

พึงตระหนักว่า การใช้ “อัสสตา” ในความหมายอย่างนี้ เป็นเพียงความนิยมเท่านั้น แต่ไม่ถูก คำที่ถูกต้องสำหรับกรณีนี้คือ “มานะ” ซึ่งเป็นกิเลสตัวการที่ทำให้ไม่ฟังกัน ไม่ลงกัน ไม่ยอมกัน ทำให้แข่งให้อวด ตลอดจนกดขี่กัน

อนึ่ง พึงสังเกตด้วยว่า แม้แต่การถือตัวว่าเท่ากับเขา ก็เป็นมานะ เป็นกิเลส เช่นเดียวกับการถือว่าสูงกว่า เหนือกว่าเขา หรือต่ำกว่า ด้อยกว่าเขา

^{77.1} พุ.สุ.๒๕/๔๑๑/๔๘๙ (ดูประกอบ พุ.ม.๒๙/๑๒๒/๑๐๗)

^{184.2} พุ.สุ.๒๕/๔๑๒/๔๙๑ (ดูประกอบ พุ.ม.๒๙/๑๖๔/๑๒๗)

เพราะตราบใดที่ยังเป็นการถือ ตราบนั่นก็ยังเป็นการเทียบตัว และการกดบีบ หรือเบ่งพองของจิต ซึ่งอาจไม่ตรงเท่ากับความเป็นจริง หรือเอาความจริงมาเป็นฐานก่อความกำเริบกดบีบเบ่งพองจิต จึงยังเป็นภาวะไม่อิสระ ไม่ปลอดโปร่งผ่องใส การที่จะไม่ให้เป็นมานะ ไม่ให้เป็นกิเลส ก็คือการเรียนรู้ตามที่เป็นจริง ไม่ว่าจะรู้ว่าสูง ต่ำ หรือเท่ากันก็ตาม ถ้าเป็นการเข้าถึงความรู้และเป็นเพียงแค่ว่ารู้ ก็ไม่เป็นมานะ ไม่เป็นกิเลส.

ขอสรุปอีกครั้งหนึ่งว่า “อตตตา” และ “มานะ” เป็นคำศัพท์เกี่ยวกับตัวตน และการยึดถือตัวตน ๒ คำ ที่เข้ามาในภาษาไทยแล้ว มีความหมายเพี้ยนไป และสับสนกัน สันนิษฐานได้ว่า ตอนแรก มานะถูกใช้เพี้ยนไปก่อน คือ มานะ แทนที่จะหมายถึงการถือตัวถือตน คนไทยใช้กันไปมา กลายเป็นหมายถึงความพากเพียร เมื่อมานะมีความหมายเพี้ยนเป็นความเพียรไปเสียแล้ว ต่อมา คนไทยจะพูดถึงความยึดถือตัวตน หรือความถือตัวถือตนนั้น ก็ต้องหาคำอื่นมาใช้ เห็นคำว่า “อตตตา” มีความหมายใกล้เคียงกัน ก็เลยเอาคำว่าอตตตามาใช้ในความหมายของมานะ ทำให้ทั้งมานะและอตตตามีความหมายคลาดเคลื่อนไปทั้งสองคำ และแถมยังทำให้สับสนกันเสียอีกด้วย

อย่างไรก็ตาม เรื่องของภาษานี้ เมื่อคนหมู่ใหญ่นิยมใช้กันไปกว้างขวางยาวนานแล้ว ก็แก้ไขได้ยาก มักจะต้องปล่อยไป ยอมให้เป็นความหมายที่ออกไปอีกแห่งหนึ่ง แต่สำหรับผู้ศึกษา เป็นเรื่องที่จะต้องรู้เท่าทัน และใช้ด้วยความระมัดระวังโดยไม่ประมาท เฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อมาศึกษาธรรมจะให้เข้าใจถึงสภาวะ ก็ต้องรู้ให้ถึงความหมายแท้ที่ถูกต้องชัดเจน

ใจความของเรื่องนี้อยู่ที่ว่า **อตตตา** เป็นปัญหาของปัญญา เป็นเรื่องของความรู้ ว่าจริงหรือเท็จ มีจริงหรือไม่ เป็นเรื่องของสภาวะหรือสภาพ ความเป็นจริงที่จะต้องรู้เข้าใจด้วยปัญญา ถ้ารู้ไม่ถึงสภาวะที่แท้ ก็เกิดความเข้าใจผิด เห็นผิดว่ามีตัวมีตน มีอตตตาจริงๆ ก็เป็นทวิลักษณ์ขึ้นมา จึงว่า

เป็นปัญหาของปัญญา คือจะต้องแก้ด้วยปัญญา หน้าที่ของเราที่เพียงแค่ว่าเข้าใจ หรือรู้ความจริง พอเกิดปัญญารู้เข้าใจถูกต้องตามความเป็นจริงว่า อตตานิไม่มีจริง มีแค่สมมติกัน สิ่งทั้งปวงเป็นอนัตตา ไม่มีไม่เป็นอตตานิเท่านั้นเรื่องก็จบ

ส่วนมานะ เป็นปัญหาของจิตใจ เป็นเรื่องของความรู้สึก แต่เป็นความรู้สึกที่ไม่ดี (เรียกว่ากิเลส) เป็นอาการของจิตที่มุ่งจะถือให้ตัวสำคัญ จะยกตัวขึ้น จะกดเขาลง มัวหมอง กัดดัน หนัก เครียด ชัดแย้ง แบ่งแยก เบียดแบ่ง ให้ตัวปอง ให้ตัวพองโต ไม่โล่ง ไม่โปร่ง ไม่เบาสบาย เป็นอาการของจิตที่จะต้องแก้ไขให้ถ่องหน หน้าที่ของเราคือฝึกจิตพัฒนาใจ พยายามเลิกละ กำจัดมันเสีย และหัดเป็นคนสุภาพ อ่อนโยน อ่อนน้อม ถ่อมตน รู้จักให้เกียรติ ให้โอกาส ให้ความสำคัญแก่ผู้อื่น เป็นต้น

พูดให้ง่ายว่า มานะเป็นปัญหาด้านจริยธรรม เพื่อไม่ให้ปล่อยใจไปตามกิเลส ก็สอนว่า *ไม่ควรถือตัวถือตน* ส่วนอตตานิเป็นปัญหาด้านสังขธรรม ที่แก้ไขด้วยการที่ปัญญารู้ความจริงว่า *ไม่มีตัวตนที่จะถือ*

แล้วในขั้นสุดท้าย ทั้งสองอย่างนี้ก็มาบรรจบกัน คือ การรู้เข้าใจอนัตตา ทำให้ละมานะไปเอง เมื่อรู้เข้าใจว่าไม่มีอตตานิ ไม่ยึดเอาอะไรเป็นอตตานิแล้ว ความยึดถืออตตานิหายไป มานะก็หมดไป; เมื่อเกิดปัญญารู้เข้าใจว่า สิ่งทั้งหลายไม่เป็นตัวตน มองเห็นความไม่เป็นตัวตน (เห็นอนัตตา) แล้ว ปัญญาก็ปลดปล่อยจิตใจให้หมดความถือตัวถือตน ไม่ทะนงตัว ไม่หยิ่งผยอง ไม่ลำพองตน เลิกสำคัญตนว่าสูงต่ายิ่งใหญ่ เป็นต้น (หมดมานะ) ดังพุทธพจน์ว่า

“ผู้หมายรู้ในสิ่งทั้งหลายว่าเป็นอนัตตา จะถึงภาวะที่
ถอนเสียได้ซึ่งขัสมีมานะ (ความถือพองว่าเป็นตัวกู) เป็น
นิพพานในปัจจุบันทีเดียว”⁷⁸

⁷⁸ อภ.นวก.๒๓/๒๐๕/๓๖๕; ๒๐๗/๓๗๑; พุ.อ.๒๕/๘๙/๑๒๘

คุณค่าทางจริยธรรม

ในด้านคุณค่าทางจริยธรรม คำสอนต่างๆ มักอ้างอิงถึงอนิจจตา คือความไม่เที่ยง มากกว่าลักษณะอื่นอีกสองอย่าง ทั้งนี้เพราะความไม่เที่ยง เป็นภาวะที่ปรากฏชัด มองเห็นง่าย ส่วนทุกขตาเป็นภาวะที่มองเห็นยากปานกลาง จัดเป็นลำดับที่สอง และอนัตตตา เป็นภาวะที่ประณีต มองเห็นได้ยากที่สุด จัดเป็นลำดับสุดท้าย อีกประการหนึ่ง ท่านกล่าวถึงอนิจจตาที่มองเห็นได้ง่าย เพื่อเป็นพื้นฐานเบื้องต้นที่จะนำเข้าสู่ความเข้าใจในทุกขตาและอนัตตตาต่อไป

พุทธพจน์สองแห่งต่อไปนี้ ซึ่งก็แสดงอนิจจตาเป็นข้อเด่นนำไว้ อาจถือได้ว่าเป็นตัวแทนที่ชี้ถึงคุณค่าทางจริยธรรม ๒ ประการ ของไตรลักษณ์ คือ

๑. “สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นและเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป, ความสงบวางแห่งสังขารเหล่านั้น เป็นสุข”⁷⁹

๒. “สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา, เธอทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม (หรือจงบำเพ็ญกัมมให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท)”⁸⁰

⁷⁹ ที.ม.๑๐/๑๘๖/๒๒๘; ส.นิ.๑๖/๔๖๑/๒๒๘; ท่านผู้อื่นกล่าวใน ที.ม.๑๐/๑๔๗/๑๘๑; ส.ส. ๑๕/๒๕/๘; ๖๒๓/๒๓๒; พุ.อ.ป.๓๓/๑๗/๓๕

⁸⁰ พุทธพจน์นี้เป็นปัจฉิมวาจาของพระพุทธเจ้า ถือกันว่ามีคุณค่าอย่างมาก มาใน ที.ม.๑๐/๑๐๗/๑๔๑; ๑๔๓/๑๘๐; ส.ส.๑๕/๖๒๐/๒๓๑; พระเวรตะ และพระสารีบุตร กล่าวคล้ายกันนี้ใน พุ.เถร.๒๖/๓๘๒/๓๖๓; ๓๘๖/๔๐๕

เบื้องต้น ขอให้เข้าใจไว้ก่อนว่า ที่จริง พุทธพจน์ข้อแรกแสดงถึงสภาวะที่เป็นสัจจะ คือภาวะสงบสังขาร หมายถึงนิพพานนั่นเอง เป็นการบอกให้รู้ว่า นิพพานที่เป็นภาวะสงบสังขาร ไม่ต้องเปลี่ยนแปลงขึ้นต่อการเกิดดับเสื่อมสลายอีกต่อไปนั้น เป็นภาวะที่เป็นสุข แต่พุทธพจน์ที่เป็นคาถาบทที่เรานำมาพูดนำมาอ้างกันบ่อยมากจนอยู่ในประเพณีของคนทั่วไป (คือบทว่า “อนิจจา วต สังขารา ...”) เมื่อเกี่ยวข้องกับคนทั่วไปจะ让他ได้รับประโยชน์ ก็จึงมองความหมายซึ่งอิงนิพพาน ที่โยงมาสู่การปฏิบัติในแนวทางของความสงบสังขารที่คนทั่วไปเหล่านั้นจะพิจารณาได้ เป็นการชี้แนะที่เน้นคุณค่าทางจริยธรรม ดังจะกล่าวในที่นี้

พุทธพจน์ข้อที่ ๑ ซึ่งถึงคุณค่าในด้านการวางใจต่อสังขาร คือโลกและชีวิต ให้รู้เท่าทันว่า สิ่งทั้งหลายซึ่งเป็นสภาพปรุงแต่ง ล้วนไม่เที่ยงแท้ยั่งยืน ต้องเปลี่ยนแปลงแปรปรวนไป ไม่อาจคงสภาพเดิมอยู่ได้ มิใช่ตัวตนที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปได้ตามความปรารถนา มันเป็นไปตามเหตุปัจจัย และเป็นธรรมดาของมันอย่างนั้นเอง เมื่อรู้เช่นนี้แล้ว ก็จะมีท่าทีของจิตใจที่ถูกต้อง ไม่ยึดติดถือมั่นในสิ่งทั้งหลาย แม้สิ่งทั้งหลายที่พบเห็นเกี่ยวข้องจะแปรปรวนเสื่อมสลายพลัดพรากสูญหายไป จิตใจก็ไม่ถูกรอบงาย่ำยียบคั้น ยังคงปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบานอยู่ได้ ด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันธรรมดา พาให้ถึงความสงบ คุณค่าข้อนี้เน้นความหลุดพ้นเป็นอิสระของจิตใจ เป็นระดับโลกุตระ เรียกว่าง่าย ๆ ว่า *คุณค่าด้านการทำจิต*

พุทธพจน์ข้อที่ ๒ ซึ่งถึงคุณค่าในด้านการปฏิบัติกิจหน้าที่ เพื่อความมีชีวิตที่เรียกว่าเป็นอยู่หรือดำเนินไปอย่างถูกต้องดีงามในโลก อันเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนเองและบุคคลอื่น และเพื่อให้เข้าถึงบรมธรรมที่เป็นจุดหมายสูงสุดของชีวิต โดยให้รู้ตามความเป็นจริงว่า สิ่ง

ทั้งหลายทั้งปวง ทั้งชีวิตและโลก ล้วนเกิดจากองค์ประกอบทั้งหลาย ประมวลกันขึ้น ดำรงอยู่ได้ชั่วคราว ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีความบีบคั้น กดอัดขัดแย้งแฝงอยู่ทั้งภายนอกและภายใน จะต้องทรุดโทรมแตกสลาย เปลี่ยนแปลงกลายเป็นไป ไม่อยู่ในอำนาจของความปรารถนา ขึ้นต่อเหตุปัจจัยและเป็นไปตามเหตุปัจจัย กระบวนการแห่งความเปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัยนี้ ดำเนินไปตลอดทุกขณะ ไม่รอเวลา ไม่คอยความปรารถนา ไม่ฟังเสียงเรียกร้องวิงวอนของใคร เฉพาะอย่างยิ่ง ชีวิตนี้สั้นนัก และไม่แน่นอน จะวางใจมิได้เลย เมื่อรู้เช่นนี้แล้ว ก็จะได้กระตือรือร้นเร่งเตือนกระตุ้นตนเองให้เร่งรัดชวนชวนทำอะไรที่ควรทำ และเว้นสิ่งที่ควรเว้น ไม่ละเลย ไม่รอช้า ไม่ปล่อยเวลาและโอกาสให้สูญเสียไปเปล่า เอาใจใส่แก้ไขสิ่งเสียหายที่เกิดขึ้น ระมัดระวังป้องกันหนทางที่จะเกิดความเสื่อมทรุดเสียหายต่อไป และสร้างสรรค์สิ่งดีงามความเจริญก้าวหน้า โดยไตร่ตรองพิจารณาและดำเนินการด้วยปัญญาอันรู้ที่จะจัดการตามเหตุปัจจัย ทำให้เกิดผลสำเร็จด้วยดีทั้งในแง่กิจที่ทำและจิตใจของตน คุณค่าข้อนี้เน้นด้านความไม่ประมาทเร่งรัดทำกิจ เป็นระดับโลกียะ เรียกว่า คุณค่าด้านการทำกิจ

คุณค่าข้อที่ ๒ นี้ จะต้องใช้กับเรื่องของชีวิตและกิจต่อโลกทุกชั้น ทุกระดับ ตั้งแต่เรื่องเล็กน้อยส่วนตัว จนถึงความเรียบร้อยดีงามของสังคมส่วนรวม ตั้งแต่ประโยชน์ขั้นต้นจนถึงประโยชน์สูงสุด ตั้งแต่การประกอบกิจการงานอาชีพแสวงหาทุนทรัพย์ของคฤหัสถ์ จนถึงการทำบุญเพียรแสวงหาโพธิญาณของพระพุทธเจ้า ดังจะเห็นพุทธพจน์ต่อไปนี้ เป็นเครื่องชี้คุณค่า

ชุดที่ ๑: “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ตน (ขัดตัตตะ) ก็ควรที่เดียวที่จะยังประโยชน์นั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท, เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ผู้อื่น (ปรัตตะ) ก็ควรที่เดียวที่จะยังประโยชน์นั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท, เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ทั้งสอง ฝ่าย (อุภยัตตะ) ก็ควรที่เดียวที่จะยังประโยชน์นั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท”⁸¹

ชุดที่ ๒: “มหาบพิตร ธรรมเอกอันเดียวที่ขัดเอา ประโยชน์ (ขัดตะ) ได้ทั้งสองอย่าง คือ ทั้งประโยชน์บัดนี้ (หรือประโยชน์สามัญที่ตาเห็น=ทัญญูธัมมิกัตตะ) และ ประโยชน์เบื้องหน้า (หรือประโยชน์ที่ลึกล้ำยิ่งขึ้นไป= ลัมปรายิกัตตะ) นั้น มีอยู่ ๑๗ นั้นคือ ความไม่ประมาท (อัปมาทะ) ๑๗ ผู้ไม่ประมาทเป็นบัณฑิต ย่อมขัดเอาได้ ซึ่งประโยชน์ทั้งสองอย่าง คือทั้งประโยชน์บัดนี้ และ ประโยชน์เบื้องหน้า, จะเรียกว่าธีรชน (หรือ) บัณฑิต ก็ เพราะบรรลุปริโยชน (ทั้งสองนี้)”⁸²

ชุดที่ ๓: ก) “ภิกษุทั้งหลาย ในเรื่องนี้ ผู้มีศีล ถึงพร้อม แล้วด้วยศีล อาศัยความไม่ประมาทเป็นเหตุ ย่อมประสบ กองโกคะอันใหญ่”⁸³

⁸¹ ส.นิ.๑๖/๖๗/๓๕; อัง.สตุตทก.๒๓/๖๔/๑๓๗

⁸² ส.ส.๑๕/๓๗๘-๓๘๐/๑๒๖-๗; และดู ส.ส.๑๕/๓๘๕/๑๓๐; อัง.ปญจก.๒๒/๔๓/๕๓; พุ.อิติ.๒๕/๒๐๑/๒๔๒

⁸³ อัง.ปญจก.๒๒/๒๑๓/๒๘๑; และดู ที.ม.๑๐/๘๐/๑๐๒; ที.ปา.๑๑/๒๔๑/๒๔๘; พุ.อุ. ๒๕/๑๗๐/๒๑๗; นอกจากนี้ พึงดูข้อความตอนต้นที่ได้คัดมา ณ ที่มาข้อก่อนด้วย

ข) “ภิกษุทั้งหลาย โภทิ (ความตรัสรู้) อันเจ้านั้นได้ บรรลุด้วยความไม่ประมาท, แม้นหากพวกเธอจะพึงเพียร พยายามอย่างไม่ระย่อทอดถอย ฯลฯ ไม่นานเลย แม้ พวกเธอก็จะประจักษ์แจ้งจุดหมายของชีวิตประเสริฐ (พระมหจรรย) เข้าถึงได้ด้วยปัญญาอันยิ่งเองในชาตินี้ ที่เดียว”⁸⁴

คุณค่าสองข้อนี้ สัมพันธ์กันและเสริมกัน เมื่อปฏิบัติให้ได้คุณค่า ครบทั้งสองอย่าง จึงจะได้รับประโยชน์บริบูรณ์ และคุณค่าทั้งสองนี้ยังมี รายละเอียดที่พึงทราบเพิ่มเติมอีก จึงจะได้บรรยายต่อไป

ก. **คุณค่าที่ ๑: คุณค่าด้านการทำจิต หรือคุณค่าเพื่อความ หลุดพ้นเป็นอิสระ**

คุณค่าด้านนี้ พร้อมทั้งหลักปฏิบัติเพื่อเข้าถึงคุณค่านั้น เป็นเรื่อง เกี่ยวด้วยจุดหมายสูงสุดของพุทธธรรม ซึ่งเป็นเรื่องใหญ่ สำคัญ เป็นส่วน คลุมยอดของระบบทั้งหมดของพระพุทธศาสนา มีขอบเขตกว้างขวาง อีกทั้งมีรายละเอียดในการปฏิบัติที่พึงทำความเข้าใจโดยเฉพาะ คัมภีร์ทั้งหลายจึงกล่าวถึงบ่อยและมาก บางคัมภีร์ก็นำมาประมวลแสดงเป็น ขั้นตอนตามลำดับโดยตลอด ดังเช่นคัมภีร์วิสุทธิมคค์ เป็นต้น แม้ใน หนังสือนี้เอง ก็ได้บรรยายไว้ทั่วๆ ไปแล้ว จึงจะไม่นำมากล่าวรวมไว้ในที่นี้ แต่จะพูดไว้พอเป็นแนวสำหรับความเข้าใจอย่างกว้างๆ

ตามปกติ ผู้เจริญปัญญาด้วยการพิจารณาไตรลักษณ์ จะพัฒนาความเข้าใจต่อโลกและชีวิตให้เข้มข้นชัดเจนยิ่งขึ้น พร้อมกับมีความเปลี่ยนแปลงทางด้านสภาพจิตเป็นขั้นตอนสำคัญ ๒ ขั้นตอน คือ

ขั้นตอนที่ ๑ เมื่อเกิดความรู้เท่าทันสังขาร มองเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่เป็นตัวตนชัดเจนขึ้นในระดับปานกลาง จะมีความรู้สึกทำนองเป็นปฏิกิริยาเกิดขึ้น คือรู้สึกในทางตรงกันข้ามกับความรู้สึกที่เคยมีมาแต่เดิม ก่อนนั้นเคยยึดติดหลงใหลในรูปรสกลิ่นเสียงเป็นต้น มัวเมาเพลิดเพลินอยู่กับสิ่งเหล่านั้น คราวนี้ พอมองเห็นไตรลักษณ์เข้าแล้ว ความรู้สึกเปลี่ยนไป กลายเป็นรู้สึกเบื่อหน่าย รังเกียจอยากจะหนีไปเสียให้พ้น บางที่ถึงกับรู้สึกเกลียดกลัว หรือขยะแขยง นับว่าเป็นขั้นที่ความรู้สึกแรงกว่าความรู้ (เรียกอย่างภาษาไทยว่า อารมณ์เหนือปัญญา)

ขั้นตอนแรกนี้ แม้ว่าจะเป็นขั้นตอนที่ปัญญายังไม่สมบูรณ์ และความรู้สึกยังเอนเอียง แต่ก็ยังเป็นขั้นตอนที่สำคัญ หรือบางที่ถึงกับจำเป็น ใน การที่จะถอนตนให้หลุดออกไปได้จากความหลงใหลยึดติด ซึ่งเป็นภาวะที่มีพลังแรงมาก เพื่อจะสามารถก้าวต่อไปสู่ภาวะที่สมบูรณ์ในขั้นตอนที่ ๒ ต่อไป ในทางตรงข้าม ถ้าหยุดอยู่เพียงขั้นนี้ ผลเสียจากความรู้สึกที่เอนเอียงก็จะเกิดขึ้นได้

ขั้นตอนที่ ๒ เมื่อความรู้เท่าทันนั้นพัฒนาต่อไป จนกลายเป็นความรู้เห็นตามความเป็นจริง ปัญญาเจริญเข้าสู่ภาวะสมบูรณ์ เรียกว่า รู้เท่าทันธรรมดอย่างแท้จริง ความรู้สึกเบื่อหน่ายรังเกียจและอยากจะหนีให้พ้นไปเสียนั้น ก็จะหายไป กลับรู้สึกเป็นกลาง ทั้งไม่หลงใหล ทั้งไม่หน่ายแสร้ง ไม่ติดใจ แต่ก็ไม่รังเกียจ ไม่พัวพัน แต่ก็ไม่หมั่นเมื้อ มีแต่

ความรู้ชัดตามที่มีนัยเป็น และความรู้สึกรู้สึกไปเองเป็นอิสระ พร้อมด้วยท่าทีของการที่จะปฏิบัติต่อสิ่งนั้นๆ ไปตามความสมควรแก่เหตุผล และตามเหตุปัจจัย

พัฒนาการทางจิตปัญญาในขั้นตอนที่สองนี้ ในระบบการปฏิบัติของวิปัสสนา ท่านเรียกว่า สังขารเปกขาญาณ (ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร) เป็นขั้นตอนที่สำคัญและจำเป็น ในการที่จะเข้าถึงความรู้ประจักษ์แจ้งสัจจะ และความเป็นอิสระของจิตโดยสมบูรณ์

คุณค่าด้านความเป็นอิสระหลุดพ้นของจิตนี้ โดยเฉพาะในระดับที่พัฒนาสมบูรณ์แล้ว (ถึงขั้นตอนที่ ๒) จะมีลักษณะและผลข้างเคียงที่สำคัญ ๒ ประการ คือ

๑) ความปลอดทุกข์ คือ เป็นอิสระหลุดพ้นจากความรู้สึกรู้สึกบิบัติที่เกิดขึ้นจากความยึดติดถือมั่นต่างๆ มีความสุขที่ไม่อิงอาศัยอาภิส หรือไม่ขึ้นต่อสิ่งล่อ ปลอดโปร่ง ผ่องใส สดชื่น เบิกบาน ไร้กังวล ไม่ทวนโหว ไม่เศร้าโศก ไม่เหี่ยวแห้งไปตามความผันผวนปรวนแปรขึ้นๆ ลงๆ ที่เรียกว่าโลกธรรม ไม่ถูกกระทบกระเทือนเนื่องจากความสูญเสียเสื่อมสลายพลัดพราก เป็นต้น

ลักษณะข้อนี้มีผลไปถึงจริยธรรมด้วย ในแง่ที่จะไม่ก่อปัญหาเนื่องจากการระบายทุกข์ของตนแก่ผู้อื่นหรือแก่สังคม ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งของปัญหาจริยธรรม และในแง่ที่มีสภาพจิตใจซึ่งง่ายต่อการเกิดขึ้นของคุณธรรม โดยเฉพาะเมตตากรุณา ความมีไมตรีจิตมิตรภาพ ซึ่งเป็นสิ่งที่เกื้อกูลแก่จริยธรรมเป็นอันมาก

๒) ความปลอดกิเลส คือ เป็นอิสระหลุดพ้นจากอำนาจบีบคั้น ครอบงำและบงการของกิเลสทั้งหลาย เช่น ความโลภ ความโกรธ ความ ติดใจชั่ว ชอบชัง ความหลง ความริษยา และความถือตัวถืออำนาจ เป็นต้น ไปร่งโล่ง เป็นอิสระ สงบ และบริสุทธิ์ ลักษณะข้อนี้มีผลโดยตรงต่อ จริยธรรม ทั้งด้านภายในที่จะคิดการหรือใช้ปัญญาอย่างบริสุทธิ์เป็นอิสระ ไม่เอนเอียงไปด้วยชอบชังรังเกียจและความปรารถนาผลประโยชน์ส่วนตัว เป็นต้น และด้านภายนอก ที่จะไม่ทำความผิดความชั่วต่างๆ ตามอำนาจ บังคับบัญชาของกิเลสทุกอย่าง ตลอดจนสามารถทำการต่างๆ ที่ตั้งตามตาม เหตุผลได้อย่างจริงจังเต็มที่ เพราะไม่มีกิเลส เช่น ความเกียจคร้าน ความ ห่วงผลประโยชน์ เป็นต้น มาคอยยัดเยียดหรือดึงให้พะวักพะวน

อย่างไรก็ดี คุณค่าข้อที่ ๑ นี้ ในขั้นที่อยู่ระหว่างกำลังพัฒนา ยัง ไม่สมบูรณ์สิ้นเชิง ถ้ามีแต่ลำพังอย่างเดียว ก็มีช่องทางเสีย คือ อาจ ก่อให้เกิดโทษได้ ตามหลักที่ว่า กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศลได้^{๘๕} กล่าวคือ เมื่อทำจิตได้แล้ว ใจสบาย มีความสุขแล้ว ก็ติดใจเพลิดเพลินอยู่กับ ความสุขทางจิตใจเสีย หรือพอใจในผลสำเร็จทางจิตนั้น แล้วหยุดความ เพียรพยายามเสีย หรือปล่อยปละละเลยไม่เร่งทำกิจที่ควรทำ ไม่จัดการ แก้ไขปัญหายานนอกที่ค้างคาอยู่ เรียกว่าตกอยู่ในความประมาท ดัง ตัวอย่างในพุทธพจน์ที่ว่า

“นั่นนិยะ อย่างไรขริยสาวกจะชื่อว่าเป็นผู้อยู่ด้วยความ ประมาท? ขริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ประกอบด้วยความ เลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว ในพระพุทธรเจ้า... ในพระธรรม...

^{๘๕} กุสโล ฐมโม อภิสสส ฐมมสส อารมมณปจฺจเยน ปจฺจโย (อภิ.ป.๔๐/๔๘๘/๑๕๕); อภิติปจฺจเยน (๔๐/๔๙๘/๑๖๐); อุปนิสฺสยปจฺจเยน (๔๐/๕๔๕/๑๗๖)

ในพระสงฆ์... ประกอบด้วยศีลทั้งหลายที่พระอริยะ
ยอมรับ...อริยสาวกนั้น พอใจ (หรืออิมฺมฺพอ=สันโดษ)
ด้วยความเลื่อมใส... ด้วยศีลทั้งหลายที่พระอริยะยอมรับ
เหล่านั้น ย่อมไม่พยายามให้ยิ่งขึ้นไป ฯลฯ อย่างนี้แล
นั้นทียะ อริยสาวกชื่อว่า เป็นอยู่ด้วยความประมาท”⁸⁶

ทางออกที่จะป้องกันไม่ให้เกิดผลเสียที่กล่าวถึงนี้ ก็คือ จะต้อง
ปฏิบัติตามหลักการที่จะให้เกิดคุณค่าข้อที่ ๒ ควบคู่กันไปด้วย

ข. คุณค่าที่ ๒: คุณค่าด้านการทำกิจ หรือคุณค่าเพื่อความ ไม่ประมาท

ในด้านการทำกิจ คือ ปฏิบัติหน้าที่การงานหรือทำสิ่งที่ควรทำนั้น
เป็นธรรมดาที่ว่า บุคคลทั้งหลายมักมีความโน้มเอียงดังต่อไปนี้

ก. เมื่อถูกทุกข์บีบคั้นเข้าแล้ว มีภัยมาถึงตัว เกิดความจำเป็นขึ้น
เฉพาะหน้า จึงหันมาเอาใจใส่ปัญหาหรือกิจที่จะต้องทำ แล้วตื่นรนหรือบาง
ทีถึงกับตะลึงต๋านที่จะพยายามแก้ไขปัญหา หรือทำกรณนั้นๆ ซึ่งบางครั้ง
ก็แก้ไขหรือทำได้สำเร็จ แต่บางทีก็ไม่ทันการ ต้องประสบความสูญเสีย
หรือถึงกับพินาศย่อยยับ แม้ถึงจะแก้ไขหรือทำได้เสร็จ ก็ต้องเดือดร้อน
กระวนกระวายมาก และยากที่จะสำเร็จอย่างเรียบร้อยด้วยดี อาจเป็น
อย่างที่เรียกว่า สำเร็จอย่างยบเยิน

ข. ยามปกติอยู่สบาย หรือแก้ไขปัญหาลุล่วงไปได้ ทำกิจเฉพาะ
หน้าเสร็จไปทีหนึ่งแล้ว ก็นอนกายนอนใจ เฝ้าแสวงหาแสเสพแต่ความสุข
สำราญ หลงใหลมัวเมาในความปรนเปรอบำรุงบำเรอ หรือไม่ก็เพลิดเพลิน

⁸⁶ ส.ม.๑๙/๑๖๐๑/๕๐๐

ติดในความปกติสุขอยู่สบายไปชั่ววันๆ ไม่คิดคำนึงที่จะป้องกันความเสื่อม และภัยที่อาจมาถึงในวันข้างหน้า มีกิจที่ควรทำ ถ้ายังไม่จวนตัว ก็ผัดเพี้ยนรอเวลาไว้ก่อน

พอทุกข์บีบคั้น ภัยถึงตัว จำเป็นเข้า ก็ตะลึงตะลานแก้ไข พอผ่านพ้นไปได้ ก็ลงนอนเสพสุขต่อไปอีก ปฏิบัติวนเวียนอยู่ในวงจรเช่นนี้ จนกว่าจะถึงวันหนึ่งที่ไม่อาจแก้ไขได้ทันการ หรือแก้ไขสำเร็จอย่างยับเยิน เกินกว่าจะดำรงอยู่ต่อไปได้ ก็เป็นอันจบสิ้น

สภาพความเป็นอยู่ หรือการดำเนินชีวิตอย่างทีกล่าวนั้น เรียกว่า ความประมาท ซึ่งแปลง่ายๆ ว่า ความละเลย หลงเพลิน ปล่อยตัว ทอดทิ้ง กิจ ไม่ใส่ใจ ไม่เห็นสำคัญ ไม่กระตือรือร้นชวนขาย ผัดเพี้ยน เรื่อยเปื่อย เฉื่อยชา มักพ่วงมาด้วยความเกียจคร้าน ขาดความเพียรพยายาม

ความเป็นอยู่ หรือการดำเนินชีวิต ที่ตรงข้ามกับทีกล่าวนั้น เรียกว่า ความไม่ประมาท หรือ อัมปมาท แปลง่ายๆ ว่า การอยู่ไม่ขาดสติ หรือการกระทำจริงจังต่อเนื่องไม่ทอดทิ้ง หมายถึงความเป็นอยู่อย่าง พากเพียร โดยมีสติเป็นเครื่องเร่งเตือนและควบคุม คือสำนึกอยู่เสมอถึง สิ่งที่จะต้องเว้นและสิ่งที่จะต้องทำ ใส่ใจเว้นการอันพึงเว้นและทำการอันพึง ทำให้สำเร็จ มองเห็นความสำคัญของกาลเวลา กิจกรรม และเรื่องราวทุกอย่าง แม้ที่เล็กน้อย ไม่ยอมถลาลาผลาญไปในทางเสื่อมเสีย และไม่ทอดทิ้ง โอกาสสำหรับความดีงาม ความเจริญ เร่งรุดก้าวหน้าไปในทางที่ดำเนินสู่ จุดหมาย หรือในทางแห่งความดีงาม ไม่หยุดยั้ง และคิดเตรียมการโดยรอบคอบ

กล่าวได้ว่า ลักษณะสำคัญของอัมปมาท หรือความไม่ประมาทนี้มี

๓ อย่าง คือ

ก) เห็นคุณค่าและความสำคัญของเวลาที่ผ่านมาไปทุกๆ ขณะ ไม่ปล่อยกาละและโอกาสให้ผ่านไปเสียเปล่า ใช้เวลาอย่างมีคุณค่า ให้คุ้มค่า และเกิดประโยชน์อย่างคุ้มค่า

ข) ไม่มัวเมา ไม่หลง**ระเรีง** ไม่**ละเลิง**เลิงไป และไม่เลือนลอย ระมัดระวังควบคุมตนอยู่เสมอ ที่จะไม่ให้เผลอพลัดลงไปในทางผิด ไม่ปล่อยตัวให้ถลาลงไปในทางที่เสื่อมเสีย หรือที่จะทำกรรมชั่ว

ค) เร่งสร้างสรรพความดีงามและประโยชน์สุข กระตือรือร้น ขวนขวายในการทำกิจหน้าที่ ไม่ละเลย แต่จะมักหมั่นในการพัฒนาจิต ปัญญา และทำการอย่างรอบคอบ (ข้อนี้เรียกว่า ความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย)

ความรู้ในไตรลักษณ์ เป็นตัวเร่งโดยตรงสำหรับความไม่ประมาท เพราะเมื่อรู้ว่าสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยงแท้แน่นอน ไม่คงที่ เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ไม่คงตัว จะต้องแตกสลายกลับกลายไป ไม่รอเวลาและไม่ฟังใคร เป็นไปตามเหตุปัจจัย เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จำเป็นต้องอยู่เองว่า วิถีปฏิบัติที่ถูกต้องย่อมมีอยู่อย่างเดียว คือ พึงเร่งรัดทำการตามเหตุปัจจัย หมายความว่า จะต้องเร่งขวนขวายป้องกันความเสื่อมที่ยังไม่เกิดขึ้น แก้ไขปัญหาหรือความเสียหายผิดพลาดที่เกิดขึ้นแล้ว รักษาสิ่งดีที่มีให้คงอยู่ และทำสิ่งที่ดีเพื่อให้เจริญงอกงามต่อไป ทั้งนี้ด้วยการศึกษาเหตุปัจจัยและทำการตรงตัวเหตุปัจจัยนั้น เช่น รู้อยู่ว่า สิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง จะเสื่อมสิ้นสูญสลายไปตามเหตุปัจจัย เมื่อเราต้องการความดีงามความเจริญ เราก็ต้องเพียรพยายามทำกรรมทั้งหลาย อันจะเป็นเหตุให้สิ่งดีงามนั้นเกิดขึ้น เจริญงอกงาม ดำรงอยู่ได้นานที่สุด และบังเกิดประโยชน์แก่คนมากที่สุด โดยนัยนี้จึงเรียกว่า คุณค่าด้านการทำกิจ หรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท

เมื่อพิจารณาให้ละเอียด จะเห็นได้ว่า ตัวแกนหรือฐานแท้จริง (ตัวบีบหรือแรงดัน) ที่ทำให้เกิดความเร่งในการทำนั้น ก็คือ ทุกข์ แต่ความสัมพันธ์ของคนกับความทุกข์ จะเป็นเงื่อนไขที่ทำให้ทำที่ต่อการทำก็แตกต่างกันออกไป เป็นความประมาท ความไม่ประมาท และความไม่ประมาทที่มีคุณภาพอันแตกต่างกัน การแยกแยะในเรื่องนี้จะช่วยให้มองเห็นลักษณะและคุณค่าของความไม่ประมาทที่ถูกต้องอย่างชัดเจนยิ่งขึ้น จึงขอนามากล่าว ณ ที่นี้ด้วย

ทุกข์เป็นฐานให้เกิดแรงเร่งในการทำ ๓ แบบ คือ

๑. *ทำการเพราะถูกทุกข์บีบ* ได้แก่ พวกที่หลงใหลเพลิดเพลินอยู่ในความสุขสบาย ปล่อยปละละเลยกิจ เพลิดเพลินมัวเมา ไม่คิดถึง ความเปลี่ยนแปลงที่อาจเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย รอจนกระทั่งภัยมาถึงตัว เกิดความเดือดร้อนและจำเป็นขึ้นแล้ว จึงรีบทำการ รีบแก้ไข หรือปรับปรุง เฉพาะหน้า ซึ่งทันการบ้าง ไม่ทันการบ้าง อย่างที่กล่าวแล้วข้างต้น

๒. *ทำการเพราะกลัวความทุกข์* ได้แก่ พวกที่หวาดระแวง หวั่นต่อภัยอันตราย ความทุกข์ ความเดือดร้อนที่ยังไม่มาถึง จึงเร่งรีบแก้ไข ปรับปรุงและทำการต่างๆ ที่เห็นว่าควรทำ เพื่อป้องกันภัยหรือความทุกข์ คือความเสื่อม ความพินาศ เป็นต้น และสร้างเสริมความเจริญก้าวหน้ามั่นคง ซึ่งการที่หาก็ก็นำผลได้ผลดี แต่เป็นไปด้วยจิตใจที่มีความเร่าร้อน กระวนกระวาย พุด่ง่ายๆ ว่ากลัวความทุกข์ แล้วก็ทุกข์เพราะความกลัว และทำการเพราะถูกความกลัวบีบอีกต่อหนึ่ง

๓. *ทำการด้วยความรู้ทุกข์* ได้แก่ พวกที่คิดจัดการกับทุกข์ที่อาจเกิดมีข้างหน้าด้วยปัญญา มีใจหวาดผวากับความหวั่นกลัว กล่าวคือ รู้เท่าทันสภาวะที่จะต้องเป็นไปตามไตรลักษณ์ เข้าใจถึงความเปลี่ยนแปลง

และความทุกข์หรือปัญหาที่อาจเกิดมีในภายหน้า จึงใช้ปัญญาศึกษาพิจารณาเหตุปัจจัยในกระบวนการแห่งความเปลี่ยนแปลง แล้วอาศัยความรู้ในวิถีแห่งอนิจจตา และโอกาสที่อำนวยโดยอนัตตา กำหนดเอาทางเลือกแห่งความเปลี่ยนแปลงที่พึงปรารถนาหรือที่ดีกว่า พร้อมทั้งใช้ความรู้ในประสบการณ์ส่วนอดีตเป็นบทเรียน แล้วเร่งรัดปรับปรุงแก้ไข และทำการต่างๆ เพื่อตัดทางมิให้ทุกข์เข้ามาครอบงำตน หรือบรรเทาเสียตลอดจนเบนให้เข้าไปในทางที่ดงามเจริญก้าวหน้า เท่าที่เป็นไปได้ ทำให้สามารถป้องกันทุกข์ หรือทำตนให้ปลอดทุกข์ข้างหน้าเท่าที่อยู่ในวิสัยด้วย และทั้งปลอดโปร่งผ่องใส ไม่มีทุกข์ ไม่หวาดหวั่นกระวนกระวายในขณะกำลังทำการด้วย

แบบที่ ๑. ก็คือ ความเป็นอยู่ด้วยความประมาทอย่างทีกล่าวแล้วข้างต้น แบบที่ ๒. และแบบที่ ๓. คือความเป็นอยู่โดยไม่ประมาท หรือเป็นอยู่ด้วยอัปมาท แต่ความไม่ประมาทในแบบที่ ๒. เป็นอัปมาทที่อาศัยกิเลสจึงเจือปนด้วยความทุกข์ ส่วนความไม่ประมาทในแบบที่ ๓. เป็นอัปมาทที่เกิดพร้อมด้วยปัญญา จึงปราศจากปมปัญหา ไม่มีความทุกข์ในจิตใจ เป็นความไม่ประมาทที่ถูกต้องสมบูรณ์ ซึ่งพระอรหันต์เท่านั้นจะบำเพ็ญได้อย่างเต็มความหมาย ส่วนปุถุชนจะบำเพ็ญความไม่ประมาทได้ดีแค่ไหน ก็สุดแต่ว่าจะใช้ปัญญา (ตามแบบที่ ๓.) ได้มาก และถูกบีบคั้นด้วยความกลัวและความเร่าร้อนกระวนกระวาย (ตามแบบที่ ๒.) น้อยลงเพียงใด

ดังได้ยกหลักฐานมาให้ดูแล้วในตอนท้ายคำอธิบายของคุณค่าข้อที่ ๑. ว่า ไม่เฉพาะแต่ปุถุชนเท่านั้น แม้ถึงพระอรหันต์บุคคลขั้นต้นๆ ก็ยังอาจเป็นผู้อยู่ด้วยความประมาทได้ เหตุที่ทำให้ประมาทก็คือ ความพอใจ อิ่มหรือสันโดษด้วยคุณวิเศษบางอย่างบางขั้นที่ตนได้บรรลุแล้ว ซึ่งเป็นความ

ติดเพลินในความสุขสบายและความปล่อยปละละเลยทอดทิ้งกิจ อย่างหนึ่ง

ทั้งนี้ ก็นับความรวมถึงการที่มองเห็นไตรลักษณ์ รู้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงเป็นต้นแล้ว ปลงใจได้ต่อสังขารทั้งหลาย หายเศร้าโศก ไม่ทุกข์ ไม่เดือดร้อนคับแค้นใจเพราะความสูญเสียเสื่อมสลายพลัดพรากเป็นต้น เมื่อสุขสบายภายในหรือปรับภายในได้แล้ว ก็เลยหยุดนิ่ง ไม่สนใจ ไม่ชวนชวาย ไม่เพียรพยายามแก้ไขปัญหาค้างคาอยู่ภายนอก ไม่ทำกิจที่ควรทำเพื่อป้องกันหรือปรับปรุงให้ดียิ่งขึ้นต่อไป ปล่อยปละละเลยสิ่งที่เป็นปัญหาให้ดำเนินสภาพของมันต่อไปหรือยิ่งขึ้นไป

กรณีอย่างนี้ เรียกว่าการได้คุณค่าข้อที่ ๑. คือคุณค่าด้านการทำจิต หรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระของจิต (ระดับต้นๆ) นั้น เป็นปัจจัยให้เกิดความประมาท เพราะผู้นั้นปฏิบัติผิด คือปฏิบัติเพียงด้านเดียว ไม่ครบถ้วน ขาดการปฏิบัติเพื่อให้ได้คุณค่าข้อที่ ๒. ด้านการทากิจ หรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาทไปเสีย ซึ่งจำเป็นจะต้องแก้ไขโดยให้ตระหนักในคุณค่าทั้งสองด้าน แล้วปฏิบัติให้คุณค่าทั้งสองอย่างนั้นเกิดขึ้นโดยสมบูรณ์

ปัจจัยปลีกย่อยอย่างหนึ่งที่ทำให้บางคนกลายเป็นผู้ประมาทไปโดยไม่สมควร ก็คือ “ความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น” ซึ่งก็เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับไตรลักษณ์เหมือนกัน และเป็นเรื่องที่พึงเข้าใจให้ถูกให้ชัด

ว่าตามหลัก ความรู้เท่าทันสังขารด้วยมองเห็นไตรลักษณ์ ทำให้คลายหรือถอนความยึดติดถือมั่นในสังขารทั้งหลายเสียได้ ความไม่ยึดติดถือมั่นนั้น เป็นหัวใจของความหลุดพ้นเป็นอิสระและความปลอดพ้นจากทุกข์ ซึ่งจะช่วยให้เข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา

ในการปฏิบัติที่ถูกต้อง ความไม่ยึดติดถือมั่นจะเกิดขึ้นเอง เป็นผลจากการมองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงเมื่อมองเห็นไตรลักษณ์ชัดเจนแล้ว แต่ความผิติดเพี้ยนหรือภาวะครึ่งๆ กลางๆ เกิดขึ้นในกรณีที่บางคนยังไม่ได้รู้เห็นความจริงด้วยความประจักษ์แจ้งไตรลักษณ์อย่างนั้นเป็นแต่ได้ยินได้ฟังมาและคิดเห็นไปตามเหตุผล พร้อมทั้งถือตามไปด้วย สัญญาว่าจะต้องไม่ยึดติดถือมั่นสิ่งใดๆ ในโลก จึงจะหลุดพ้นจากทุกข์

คนที่ถือไปตามสัญญาอย่างที่ว่า เมื่อคิดคำนึงไปเช่นนั้น จึงพยายามแสดงทั้งแก่ตนและแก่ผู้อื่นว่าตนไม่ยึดติดถือมั่นต่อสิ่งทั้งหลายหรือหมดกิเลสแล้ว โดยอาการที่กลายเป็นการไม่เอาเรื่องเอาราวอะไร⁸⁷ ทำให้เกิดการกระทำและการไม่กระทำที่เกินพอดี และเกินเลยความสมควรตามความเป็นจริง การเพิกเฉยละเลยเรื่องที่ควรเอาใจใส่และการไม่กระทำกิจที่ควรทำโดยไม่สมเหตุผล อาการละเลยการกระทำในลักษณะนี้เรียกว่า ความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น เป็นความไม่ยึดมั่นอย่างเทียมไม่ใช่ความไม่ยึดมั่นที่ถูกต้องแท้จริง

ถ้านำเอาการกระทำและการไม่กระทำหลายๆ แบบ ที่มีแรงจูงใจเบื้องหลังแตกต่างกัน มาวางเทียบกันดู ก็อาจจะทำให้มองเห็นลักษณะของการกระทำและการไม่กระทำที่เกิดจากความไม่ประมาท ชัดเจนมากขึ้น จึง

⁸⁷ การไม่เอาอะไรนั่นดี แต่การไม่เอาเรื่องอะไร ควรระวังให้มาก การไม่เอาอะไร คือการทำโดยไม่ต้องการผลประโยชน์ตอบแทนเพื่อตน เป็นความประพฤติที่น่ายกย่อง แสดงว่าไม่มีหรือไม่ต้องอยู่ในอำนาจของตัณหา แต่การไม่เอาเรื่องอะไร อาจกลายเป็นการละเลยทอดทิ้งกิจหน้าที่ การไม่เอาใจใส่เรื่องที่ควรใส่ใจ ซึ่งหมายถึงความประมาทและความหลงผิดถือผิด ตลอดจนความมีตัณหา ที่ทำให้ติดเพลินในความสบาย อย่างน้อยก็เป็นเครื่องแสดงถึงความขาดกุศลฉันทะที่เป็นบันไดขั้นต้นของคุณความดีทั้งหลาย

ทดลองนำการกระทำและการไม่กระทำสัก ๔ แบบมาวางให้พิจารณา
ดังต่อไปนี้

- ๑) คนพวกหนึ่ง ถ้าไม่ได้ผลประโยชน์เพื่อตน หรือถ้าทำจะเสีย
ผลประโยชน์ของตน ก็ไม่ทำ จะทำต่อเมื่อตนจะได้
ผลประโยชน์ หรือทำเพื่อรักษาผลประโยชน์ของตน
- ๒) คนพวกหนึ่ง ไม่ทำ เพราะยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น คือจะ
แสดงว่าตนไม่มีกิเลส จึงไม่ทำ
- ๓) คนพวกหนึ่ง ไม่ทำ เพราะมีความประมาท ติดเพลินใน
ความสุขสบาย เนื่องจากไม่ถูกทุกข์บีบคั้น หรือเนื่องจากปรับ
ใจได้แล้ว สบายใจ พอใจแล้ว ก็จึงวางใจนอนใจเสีย
- ๔) คนพวกหนึ่ง ทำหรือไม่ทำ แล้วแต่ความสมควรแห่งเหตุผล
เมื่อรู้ว่าควรทำ แม้ว่าทำแล้วตนจะไม่ได้ผลประโยชน์ ก็ทำ
เมื่อรู้ว่าไม่ควรทำ แม้ว่าทำแล้วตนจะได้ผลประโยชน์ ก็ไม่ทำ
และทำในทันทีที่ควรกระทำ ไม่ละเลย ไม่ผัดเพี้ยนหรือ

การกระทำในข้อ ๔) เป็นลักษณะของการกระทำด้วยความไม่
ประมาทที่ถูกต้องแท้จริง ซึ่งเป็นไปพร้อมด้วยสติและปัญญาที่บริสุทธิ์เป็น
อิสระ

คำสอนของพระพุทธเจ้าที่แนะนำให้ทำกิจด้วยความไม่ประมาท
นั้น แบ่งตามประเภทของกิจได้ ๒ อย่าง คือ

๑. เกี่ยวกับกิจด้านใน ได้แก่ คำสอนที่แนะนำกระตุ้นเตือนให้
เร่งพัฒนาจิตใจของตน อย่างที่เรียกว่า ทำความเพียรทางจิต เพื่อบรรลุภูมิ
ธรรมที่สูงยิ่งๆ ขึ้นไป ซึ่งก็คือ การเข้าถึงคุณค่าด้านการทำจิตของไตร
ลักษณ์ หรือ ความสามารถทำใจของตนให้หลุดพ้นเป็นอิสระได้มากขึ้นไป

โดยลำดับนั่นเอง กิจด้านนี้อาจเรียกง่ายๆ ว่า การปรับปรุงภายใน หรือเรียกให้สั้นว่า *ปรับภายใน*

๒. เกี่ยวกับกิจด้านภายนอก ได้แก่ คำสอนที่แนะนำเราเตือนให้เร่งพัฒนาชีวิตด้านนอก เกี่ยวกับความเป็นอยู่ประจำวัน การดำรงตนในโลก ให้กระตือรือร้นขยันหมั่นเพียร ในการประกอบอาชีพการงาน การทำหน้าที่ของตน การแก้ไขป้องกันปัญหาต่างๆ การสร้างสรรค์สิ่งดีงาม และการบำเพ็ญกิจเพื่อประโยชน์สุขของส่วนรวม กิจด้านนี้อาจเรียกง่ายๆ ว่า การปรับปรุงภายนอก หรือเรียกให้สั้นว่า *ปรับภายนอก*

ในด้านกาลเวลา คำสอนเกี่ยวกับความไม่ประมาท ย่อมเกี่ยวข้องกับกาลทั้ง ๓ คือ

๑) ส่วนอดีต ให้พิจารณาเหตุการณ์ ปรากฏการณ์ หรือประสบการณ์ที่ล่วงแล้ว แล้วถือเอามาเป็นบทเรียน เป็นเครื่องกระตุ้นเตือนให้เร่งแก้ไขปรับปรุงและเพียรพยายามทำกิจต่อไป

๒) ส่วนปัจจุบัน ให้เร่งทำกิจของตนๆ อย่างจริงจัง ไม่ให้รีรอ ไม่ให้ผัดผ่อน ให้ใช้เวลาทุกขณะทุกโอกาสให้เป็นประโยชน์

๓) ส่วนอนาคต ให้คิดถึงความเปลี่ยนแปลงที่อาจเกิดขึ้นได้ต่อไปภายหน้า ทั้งในทางดีและในทางร้าย โดยใช้ปัญญาพิจารณาความเป็นไปตามเหตุปัจจัย แล้วเตรียมการป้องกันอนาคตภัย และกำหนดวิธีปฏิบัติเพื่อส่งเสริมความเป็นไปในทางที่ดีงามหรือเจริญมั่นคง

ถ้าเปรียบเทียบกับคำสอนเกี่ยวกับคุณค่าด้านการทำจิต คำสอนของพระพุทธเจ้าที่เกี่ยวกับคุณค่าด้านการทำกิจ แสดงเนื้อหาและ

รายละเอียดน้อยกว่า กระจายอยู่ห่างๆ และมักเป็นคำสอนสั้นๆ ทั้งนี้ เพราะกิจกรรมของมนุษย์ย่อมแตกต่างกันไปหลากหลายตามกาลเทศะ มีชีวิตเรื่องยืนตัวที่จะพูดไว้แน่นอนเป็นอย่างเดียว จึงแสดงแต่หลักการหรือให้คิดไว้เท่านั้นก็เพียงพอ ต่างจากการทำจิตที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับธรรมชาติของความเป็นมนุษย์ ซึ่งตราบไต่ที่ยังเป็นมนุษย์ สภาวะด้านจิตก็เหมือนกัน อีกทั้งเป็นเรื่องประณีตล้าลึก เข้าใจได้ยาก ปฏิบัติได้ยาก และเป็นส่วนพิเศษจำเพาะของคำสอน จึงแสดงรายละเอียดเท่าที่เป็นไปได้ไว้ให้แล้วเสียทีเดียว

ค. ความสำคัญและความสัมพันธ์ของคุณค่าทางจริยธรรม ๒ ด้าน

ยังมีข้อควรทราบอีกบางประการเกี่ยวกับความสำคัญของคุณค่าทางจริยธรรมทั้งสองอย่างของไตรลักษณ์ พร้อมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างคุณค่าทั้งสองนั้น ซึ่งจะนำมากล่าวไว้ ณ ที่นี้ ดังนี้

๑. คุณค่าด้านการทำจิต กับคุณค่าด้านการทำกิจ ช่วยปิดช่องเสียของกันและกัน และช่วยเสริมกันให้เกิดคุณประโยชน์โดยสมบูรณ์

ก. คุณค่าด้านการทำจิต หรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ ช่วยเสริมคุณค่าด้านการทำกิจหรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท ดังนี้

๑) ช่วยให้การทำกิจเป็นไปโดยบริสุทธิ์ คือ ทำการด้วยจิตใจที่บริสุทธิ์ ไม่มีเงื่อนไขของกิเลสที่แอบแฝงคอยชักพาไป ปฏิบัติตรงไปตรงมาตามเหตุปัจจัย เพื่อจุดมุ่งหมายที่ดียิ่งอย่างแท้จริง

๒) ช่วยให้การทำกิจดำเนินไปด้วยความสุข คือ ปิดช่องเสียสำคัญของนักทำกิจ ที่เมื่อกระตือรือร้นเร่งรัดทำงาน ก็

มักทำด้วยความเร้าร้อนกระวนกระวาย มีความเครียด
กังวลมาก เพราะทำด้วยถูกแรงกิเลสบีบคั้น เช่น ทำด้วย
ความกลัว ด้วยความคิดแข่งขันชิงดีชิงเด่นกัน เป็นต้น
เปลี่ยนเป็นทำงานด้วยจิตใจที่สงบสุข เบิกบาน ผ่องใส
ด้วยความรู้เท่าทัน ที่ช่วยให้ทำใจเป็นอิสระได้เสมอ

นอกจากนั้น ในเมื่อผู้ทำกิจเห็นคุณค่าของความบริสุทธิ์หลุดพ้น
และความสงบสุขของจิตแล้ว การทำงานสร้างสรรค์พัฒนาต่างๆ ภายนอก
ก็จะเป็นไปโดยมีความมุ่งหมายเพื่อส่งเสริมความมีชีวิตที่บริสุทธิ์และสุข
สงบไปด้วย พูดสั้นๆ ว่า การพัฒนาวัตถุจะดำเนินไปพร้อมกับการพัฒนา
จิตใจ

ข. คุณค่าด้านการทำกิจ หรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท
ช่วยเสริมคุณค่าด้านการทำจิตหรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ คือ
ตามหลักสามัญที่ว่า คนทั่วไปเมื่อสุขสบายแล้ว ก็มักประมาท โดยหยุดนิ่ง
เฉยเสีย คือไม่กระตือรือร้นที่จะทำกิจต่อไป ไม่เฉพาะคนผู้สร้างสรรค์
พัฒนาวัตถุหรือแก้ไขปัญหภายนอกเท่านั้น ที่เมื่อเจริญสุขสบายแก้ไข
ปัญหาสำเร็จแล้ว มักจะประมาท แม้แต่คนที่ปลงอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาได้
แล้ว จิตใจหายทุกข์ โล่งสบาย ก็มักติดเพลินในความสงบสบายใจนั้น
แล้วหยุดนิ่งเฉย ไม่แก้ไขปัญหภายนอกที่ค้างคาอยู่ ไม่เร่งรัดตนเองให้ทำ
กิจที่ควรทำ ทั้งเพื่อพัฒนาตนเองและพัฒนาภายนอกต่อไป คุณค่าด้าน
การทำกิจของไทรลักษณ์ จะปิดช่องเสียนี้ และเร่งเร้าผู้ผู้นั้นให้กระตือรือร้น
ทำกิจต่อไป

กล่าวโดยย่อ ในการปฏิบัติที่ถูกต้อง คุณค่าทั้งสองด้านนี้จะต้องประสานและหนุนเสริมซึ่งกันและกัน การทำจิตจะต้องช่วยการทำให้ได้ผลดียิ่งขึ้น โดยให้ทำอย่างบริสุทธิ์และมีความสุข ไม่ใช่มาหยุดหรือถ่วงการทำให้ การทำกิจก็ต้องเสริมการทำจิตไม่ให้กลายเป็นความติดเพลินแต่ให้เร่งรัดก้าวหน้าต่อไป

การปฏิบัติที่ถูกต้องนั้น จะแก้ไขปัญหาเรื่องทำการด้วยใจมีทุกข์และสบายแล้วหยุด ให้กลายเป็นทำกิจด้วยจิตสบาย และถึงแม้สบายก็ยังทำกิจ หรือ เมื่อสร้างความเจริญอยู่ ก็ไม่มีทุกข์ เมื่อเจริญสบายแล้ว ก็ไม่หยุด สามารถเอาการทำจิตมาคุมการทำกิจ และเอาการทำกิจไปสนับสนุนการทำจิต ให้ได้ผลสมบูรณ์ด้วยกัน และพร้อมกันทั้งสองด้าน

๒. คุณค่าทั้งสองด้านต่างก็อาศัยปัญญาหรือมีแก่นรวมที่ปัญญา

ก. ในด้านการทำจิต ปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร มองเห็นไตรลักษณ์ ทำให้หายยึดติดถือมั่นในสังขาร สามารถละ ละ ปล่อยวาง ทำให้ใจหลุดพ้นเป็นอิสระ ยิ่งรู้เท่าทันชัดเจนมากขึ้น ก็ยิ่งเป็นอิสระมากขึ้น บรรลุภูมิธรรมสูงขึ้น และสามารถดำรงอิสรภาพของจิตไว้ได้ตลอดเวลา เช่น เมื่อได้ฌานได้วิปัสสนา ก็รู้เท่าทันแม้แต่สุขในฌานในวิปัสสนานั้นว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แล้วไม่ติดในสุขนั้น ไม่ติดในฌานในวิปัสสนานั้น เป็นต้น

ข. ในด้านการทำกิจ ปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร มองเห็นไตรลักษณ์ ทำให้เกิดแรงกระตุ้นเร่งเตือนที่จะเร่งทำกิจ ใช้ชีวิตใช้เวลาให้เกิดคุณค่ามากที่สุด ความรู้เท่าทันว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ก็ทำให้พิจารณาค้นหาเหตุปัจจัย เพื่อแก้ไขที่เหตุปัจจัย หรือทำการให้ตรงตัวเหตุตัวปัจจัย ความรู้และทำให้ตรงตัวเหตุปัจจัยนี้ รวมไปถึงการพิจารณาทบทวนวิเคราะห์หาเหตุปัจจัยในกระบวนการเปลี่ยนแปลงส่วนที่ผ่านมาแล้ว เพื่อเป็น

บทเรียน และกำหนดเหตุปัจจัยที่จะต้องเกี่ยวข้องในการที่จะกระทำ เพื่อป้องกันความเสื่อม และสร้างสรรค์ความเจริญพัฒนาต่อไปด้วย

๓. คุณค่าทางจริยธรรมทั้งสองข้อของไตรลักษณ์ แสดงถึงความสำคัญอย่างยอดเยี่ยมของหลักไตรลักษณ์ ดังนี้

ก. ไตรลักษณ์ เป็นจุดบรรจบของสภาวะลัทธิสำหรับปัญญาจะรู้เข้าใจให้เกิดความหลุดพ้นเป็นอิสระ และของจริยธรรมที่จะต้องประพฤติปฏิบัติด้วยความไม่ประมาท กล่าวคือ ไตรลักษณ์นั้นเป็นสภาวะลัทธิ หรือความจริงตามสภาวะ ซึ่งเป็นเรื่องสำหรับปัญญาจะรู้เข้าใจ ซึ่งเมื่อรู้เข้าใจเท่าทันแล้ว ก็จะทำให้จิตหลุดพ้นเป็นอิสระ และในเวลาเดียวกันนั้น ไตรลักษณ์ ก็เป็นเครื่องเร้าเตือน ทำให้ผู้รู้เข้าใจไตรลักษณ์แล้ว เกิดความไม่ประมาท เร่งรัดทำกิจที่ควรทำ และหลีกเลี่ยงการที่ควรเว้น ขวนขวายสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงาม ด้วยการปฏิบัติตามหลักจริยธรรมต่างๆ

ข. ไตรลักษณ์เป็นจุดกำเนิดของจริยธรรม ตั้งแต่ขั้นต้นจนถึงขั้นสุดท้าย ข้อนี้ก็มีเหตุผลทำนองเดียวกับข้อ ก. คือ ความสำนึกในไตรลักษณ์ เป็นเครื่องเร้าเตือนให้ไม่ประมาท ทำให้เว้นชั่ว ทำดี ทำกิจสร้างสรรค์ ทำให้มีการประพฤติจริยธรรมตั้งแต่ขั้นเริ่มต้นขึ้นไป จนในที่สุดเมื่อมีความรู้แจ้งชัดในไตรลักษณ์โดยสมบูรณ์ ก็จะทำให้สามารถดำรงจิตเป็นอิสระปลอดโปร่ง หลุดพ้น เป็นเสรีโดยสิ้นเชิง ซึ่งเป็นจุดสุดยอดของจริยธรรม

ค. ไตรลักษณ์ เป็นที่บรรจบของโลกียธรรมและโลกุตระธรรม กล่าวคือ คุณค่าด้านการทำจิตหรือความมีใจหลุดพ้นเป็นอิสระนั้น เป็นคุณค่าในระบับโลกุตระ ส่วนคุณค่าด้านการทำกิจหรือความไม่ประมาท เป็นคุณค่าในระดับโลกียะ การที่คุณค่าทั้งสองด้านนั้น ช่วยหนุนเสริมซึ่งกัน

และกัน ก็เป็นเครื่องแสดงว่าในชีวิตที่พึงปรารถนา โลภียธรรมกับ โลภุตรธรรมจะอิงอาศัยไปด้วยกันพร้อมๆ กัน

ดังหลักฐานยืนยันที่ชัดเจน คือ พระอรหันต์ มีพระพุทเจ้า เป็นต้น ซึ่งเป็นบุคคลแบบอย่างสูงสุด เป็นผู้มีจิตหลุดพ้น เป็นอิสระแล้ว โดยสมบุรณ์ และอิสรภาพสมบุรณ์ของจิตนั้น ท่านได้ทำสำเร็จแล้วด้วยความไม่ประมาท พระอรหันต์จึงเป็นบุคคลระดับเดียวที่ได้ชื่อว่า เป็นผู้ได้บำเพ็ญความไม่ประมาทแล้วโดยสมบุรณ์^{๘๘} เป็นตัวอย่างของผู้ที่ได้ทำกิจสำเร็จแล้วด้วยความไม่ประมาท แม้เมื่อเป็นพระอรหันต์แล้ว ท่านก็บำเพ็ญกิจเพื่อประโยชน์สุขของพหุชนด้วยความไม่ประมาทต่อไป

แม้คนทั่วไปที่ยังเป็นปุถุชน ก็ควรดำเนินตามแบบอย่างของท่านผู้บรรลุดุคหมายสูงสุดแล้วเหล่านี้ ด้วยการดำเนินชีวิตที่จะให้ได้คุณค่าทั้งสองด้านของไตรลักษณ์ คือ ทั้งทำจิตใจให้หลุดพ้นเป็นอิสระเท่าที่จะทำได้ในวิสัยของตน และทั้งทำกิจด้วยความไม่ประมาทไปด้วยพร้อมกัน^{๘๙}

ง. คุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์ เป็นหลักประกันของศีลธรรมที่สมบุรณ์ ซึ่งได้ผลแน่นอน มั่นคง และเด็ดขาด อธิบายว่า สิ่งที่จะเป็นหลักประกันให้คนมีศีลธรรมได้อย่างแน่นอนเด็ดขาดมี ๒ อย่าง คือ

^{๘๘} มีพุทธพจน์บางแห่งตรัสแสดงคุณสมบัติของพระอรหันต์ไว้ว่า “เป็นผู้ไม่อาจ (คือเป็นไปไม่ได้) ที่จะประมาท” (ม.ม.๑๓/๒๓๑-๒/๒๒๙; ส.สพ.๑๘/๒๑๓/๑๕๗) ท่านแสดงเหตุผลว่า เพราะกิจที่พึงทำด้วยความไม่ประมาท พระอรหันต์เหล่านั้นได้ทำเสร็จแล้ว

^{๘๙} ตามหลักอภิธรรม ท่านว่า พระอรหันต์ผู้บรรลุลอกุตรธรรมสูงสุดแล้วนั้น เมื่อทำกิจธุระการงานต่างๆ ย่อมทำด้วยสมาทิกิริยาจิต ที่เป็นโลกียะ ชั้นกามาวจร

๑) จิตไม่เอา คือ ความรู้สึกของจิตใจที่ไม่เกาะเกี่ยว ไม่อยาก ไม่ปรารถนาอามิส ไม่คิดละเมิด หรือคิดที่จะทำผิดใดๆ เลย เพราะจิตพ้นไป ใจอยู่เหนือ ไม่มีกิเลสที่จะเป็นเหตุให้กระทำเช่นนั้นเหลืออยู่หมดความเห็นแก่ตัว

๒) ความสุขที่ดีกว่า อย่างที่ท่านเรียกว่า ความสุขอันประณีต ซึ่งเข้าถึงได้ด้วยวิธีการอื่นที่ไม่ขึ้นต่ออามิส ไม่ต้องอาศัยการกระทำที่ผิดศีลธรรมเลย

ว่าที่จริง เพียงข้อ ๑) อย่างเดียว ก็เป็นหลักประกันที่เพียงพออยู่แล้ว สำหรับความเป็นอยู่ที่จะไม่มีการประพฤติดีศีลธรรม หรือละเมิดกฎเกณฑ์ทางศีลธรรม ส่วนข้อที่ ๒) เป็นคุณค่าที่เสริมย้ำเพิ่มเติมให้แน่นหนายิ่งขึ้นไปอีก

คุณค่าข้อที่ ๑ ของไตรลักษณ์ คือคุณค่าด้านการทำจิต หรือคุณค่าเพื่อความเป็นอิสระหลุดพ้นของจิต อำนวยสิ่งที่จะเป็นหลักประกันของศีลธรรมทั้งสองข้อนี้ กล่าวคือ

ความรู้เท่าทันสังขาร มองเห็นไตรลักษณ์ ย่อมทำให้จิตใจเป็นอิสระ หายยึดติดผูกพัน สลัดพ้นไป ลอยตัว ไม่เห็นสิ่งนั้นๆ เรื่องนั้นๆ ว่าน่าเอา น่าเป็น หรือน่าเกลียด น่าชัง ที่จะเป็เหตุให้ทำการอย่างใดอย่างหนึ่งที่เราเรียกว่าเป็นการผิดศีลธรรม พูดอีกนัยหนึ่งว่า ศีลธรรมเกิดขึ้นเองโดยอัตโนมัติ เพราะไม่มีแรงจูงใจที่จะทำให้ประพฤติดีศีลธรรมนั้นเลย

อีกประการหนึ่ง ความหลุดพ้นเป็นอิสระของจิต เป็นเหตุให้เกิดความสุขอย่างประณีตลึกซึ้ง ซึ่งไม่ต้องพึ่งพาอาศัยอะไร ที่เกี่ยวข้องกับการละเมิดศีลธรรมนั้น คือ ผู้หลุดพ้น มีความรู้สึกเป็นเสรี ปลอดภัย

เบา เบิกบานผ่องใส^{๙๐} และบางท่านก็อาจจะได้สมาธิได้ฌานที่ทำให้มีความสุขประณีตแบบต่างๆ ได้อีก เมื่อมีความสุขอยู่แล้ว และเป็นสุขที่ดีกว่า ก็จึงเป็นธรรมดาอยู่เอง ที่ผู้นั้นย่อมจะไม่เกิดความคิดใดๆ ที่จะละเมิดศีลธรรมเพื่อหวังความสุขที่ตนยังไม่ได้

อย่างไรก็ตาม จะต้องเข้าใจด้วยว่า สิ่งที่เป็นหลักประกันข้อที่ ๒) คือความสุขที่ประณีตอย่างเดียว ถ้าเป็นสุขในระดับโลกียะ เช่น ได้ฌาน เป็นต้น ก็ยังไม่เป็นหลักประกันที่ปลอดภัยโดยสมบูรณ์ เพราะผู้ได้สุขประณีตระดับโลกียะ อาจถอยกลับมาหมกมุ่นในสุขหยาบๆ ได้อีก จะให้ปลอดภัยแท้จริง ต้องได้หลักประกันข้อที่ ๑) คือ จิตไม่เอาจ้วม มิฉะนั้นก็ต้องเป็นสุขประณีตขั้นโลกุตระ ซึ่งก็ย่อมมาด้วยกันกับหลักประกันข้อที่ ๑ อยู่เองเป็นธรรมดา

บุคคลโสดาบัน เป็นผู้ที่มีหลักประกันทางศีลธรรมทั้งสองข้อที่กล่าวนี้อยู่กับตัวแล้ว จึงเป็นผู้มีศีลธรรมสมบูรณ์ จะไม่มีการประพฤติดิฉิลาธรรมใดๆ เลยอย่างแน่นอน แม้โดยหลักการทำก็เรียกพระอริยบุคคลหรืออารยชน ตั้งแต่ชั้นโสดาบันขึ้นไป ว่าเป็นผู้มีศีลสมบูรณ์^{๙๑} ดังนั้น ถ้าต้องการให้ศีลธรรมแผ่ทั่วไปในสังคมอย่างมั่นคง ก็จะต้องพัฒนาคนส่วนใหญ่ให้เป็นโสดาบัน จึงจะประสบความสำเร็จแท้จริง

ถ้าไม่สามารถสร้างหลักประกัน ๒ อย่างนี้ขึ้น ความหวังที่จะให้สังคมมีศีลธรรมมั่นคงก็เป็นไปได้ยาก เพราะมีเชื้อหรือความโน้มเอียงที่จะละเมิดศีลธรรมอยู่ภายในตัวคนทุกๆ ไป อันได้แก่จิตที่จะเอา หรือกิเลสที่

^{๙๐} แต่การประสบไตรลักษณ์อย่างไม่รู้เท่าทัน กลับทำให้เกิดทุกข์ เช่น ส.ช.๑๗/๔/๔; ๓๒/๒๑; ๘๗/๕๓

^{๙๑} เช่น อง.นวก.๒๓/๒๑๖/๓๔๔; อภิ.ป.๓๖/๑๐๑/๑๗๘

จะละเมิด ในกรณีเช่นนี้ การสร้างเสริมศีลธรรมจะต้องใช้วิธีสร้างระบบการบังคับควบคุม การข่มผืน หรือใช้พลังอย่างอื่นที่แรงกว่ามากดหรือท่วมทับออกไป ซึ่งย่อมไม่ปลอดภัยจริง และไม่ได้ผลสมบูรณ์

ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงความไม่สำเร็จผลด้วยดีของวิธีการเช่นนี้มีอยู่ทั่วไป เช่น คนในยุคปัจจุบันนี้เอง ได้เล่าเรียนกันมามากมาย ทั้งที่รู้อยู่ว่าอะไรดีอะไรชั่ว อะไรถูกอะไรผิด เป็นคุณหรือเป็นโทษ แต่เพราะตกอยู่ในอำนาจของความอยาก ความชัง ความหลงมัวเมา คือ โลภะ โทสะ โมหะ ก็ละเมิดศีล ทำการที่เป็นการเบียดเบียนตนเอง (เช่น ดื่มสุรา เป็นทาสยาเสพติด) บ้าง เบียดเบียนสังคม (เช่น ทุจริต แฉ่งชิง เอาเปรียบคนตลอดจนตัดไม้ทำลายป่า) บ้าง คำชี้แจงโดยเหตุผลก็ดี การใช้กฎหมายบังคับก็ดี ปรากฏว่าได้ผลน้อยกว่าที่ควร ไม่น่าไม่จริง บางที่เหมือนเล่นเอาเถิดกัน

ในกรณีที่ไม่สามารถสร้างหลักประกันของศีลธรรมอย่างที่กล่าวข้างต้น มนุษย์ทั่วไปจะใช้วิธีการต่อไปนี้ ในการรักษาหรือส่งเสริมศีลธรรมซึ่งได้ผลมากบ้างน้อยบ้าง แต่ไม่เด็ดขาด คือ

- ใช้พลังความกลัว โดยขู่มั้บังคับด้วยอำนาจของคน ได้แก่การวางกฎเกณฑ์ กฎหมาย และระบบการลงโทษ ซึ่งจะมีการพยายามหลบเลี่ยง ทำให้ต้องวางระบบการควบคุมซับซ้อนยิ่งขึ้น และอาจมีความทุจริตในระบบ เช่น การสมคบกัน โดยตรงบ้างโดยอ้อมบ้าง ทำให้การรักษาศีลธรรมได้ผลน้อยลงๆ
- ใช้พลังความกลัว โดยขู่มั้ด้วยอำนาจเร้นลับ เช่น เทพเจ้าและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ซึ่งในสมัยที่คนเชื่อ ก็ได้ผลไม่น้อย แต่เมื่อคนมี

ความรู้อย่างปัจจุบันมากขึ้น ก็ได้ผลน้อย การใช้พลังความกลัว ในข้อนี้รวมไปถึงความกลัวต่อการไปเกิดในนรกด้วย

- ใช้พลังความกลัว โดยบีบด้วยอำนาจเกียรติยศและความนิยม นับถือ คือใช้อำนาจบีบคั้นของสังคม ทำให้กลัวความดิเตียน ความเสียชื่อเสียง เป็นต้น สำหรับบางคนก็ได้ผล บางคนก็ไม่ได้ผล ถึงแม้ได้ผล ก็ไม่เด็ดขาด (เช่น อาจจะทำพลาด หลบทำ)
- ใช้พลังความอยาก โดยล่อด้วยรางวัลหรือผลตอบแทน ทั้งจาก คนด้วยกัน จากเทพเจ้าหรืออำนาจเร้นลับศักดิ์สิทธิ์ ตลอดจน การไปเกิดในสวรรค์ ซึ่งก็ได้ผลบ้าง ไม่ได้ผลบ้าง ตามกาลเทศะ ไม่แน่นอน
- ใช้พลังมโนธรรม โดยเร้าความละอายแก่ใจ ความเคารพตนเอง และความมีสติสัมปชัญญะ พลังข้อนี้ น้อยคนจะมีมาก คนส่วนมากมีพลังนี้น้อย มักพ่ายแพ้แก่พลังความอยากเป็นต้น จึงรักษาศีลธรรมไว้ได้เพียงบางส่วน โดยเฉพาะในยุคที่มีสิ่งล่อเร้า เย้ายวนมาก และมีค่านิยมหยาบ พลังมโนธรรมนี้ก็คุ้มครอง ไม่ได้มาก
- ใช้พลังศรัทธา โดยเร้าให้จิตแล่นพุ่งตั้งไปในอุดมคติ อุดมการณ์ หรือสิ่งสูงส่งดีงามอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยความเชื่อมั่นอย่างแรงกล้า ซึ่งทำสำเร็จได้ยาก และแม้สำเร็จแล้ว ก็ไม่แน่นอน อาจกลับกลายเป็นอื่นไปได้ เพราะความเชื่อ เป็นการขึ้นต่อสิ่งอื่น ไม่ใช่ความรู้จริง และก็ยังไม่มีหมดเชื้อกิเลสภายใน ซึ่งอาจกำเริบ มีกำลังแข็งแกร่งขึ้นมากลบทับศรัทธาในคราวหนึ่งคราวใดก็ได้

หรือศรัทธานั้นก็อาจจะจางลงและหายไปเอง (ข้อนี้รวมถึงพลังสมาธิในระดับเจโตวิมุตติขั้นต้นๆ ด้วย)

- ใช้พลังฉันทะ โดยเราให้เกิดความอยากสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงามหรือความใฝ่ดี ข้อนี้เป็นพลังตรงข้าม หรือคู่ปรับโดยตรงกับพลังตัณหาที่เป็นตัวการให้ประพฤติดีหรือละเมิดศีลธรรม ในกรณีที่ยังไม่สามารถสร้างความหลุดพ้นเป็นอิสระของจิตขึ้นได้ ความมุ่งเน้นการสร้างพลังฉันทะนี้ เพราะเป็นพลังที่เป็นกุศล เจือด้วยปัญญา และส่งผลถึงความหลุดพ้นเป็นอิสระได้โดยตรงกว่าข้ออื่นๆ

ไม่ว่าจะมีพลังชนิดใดอยู่เบื้องหลัง การปฏิบัติก็ต้องอาศัยปัญญา คือการบังคับควบคุมตนเองเป็นหลักในการทำให้ศีลธรรมสัมฤทธิ์ผล ดังนั้น ในการพัฒนาคนด้านศีลธรรม จึงต้องฝึกให้คนมีความเข้มแข็ง รู้จักบังคับควบคุมตนเองได้ ซึ่งความสำเร็จผลจะง่ายหรือยาก และผลจะดีมากหรือน้อย ก็ขึ้นต่อพลังหนุนที่อยู่เบื้องหลังด้วย

ในบรรดาพลังที่กล่าวมานั้น พลังที่จัดว่าอยู่ในขั้นประณีต ก็คือพลังมโนธรรม พลังศรัทธา และพลังฉันทะ แต่ทั้งนี้ พึงระลึกไว้เสมอว่า พลังเหล่านี้จะยังไม่สามารถให้ผลแน่นอนเด็ดขาด ศีลธรรมของสังคมาจะมั่นคงแท้จริง ก็ต่อเมื่อคนเข้าถึงสิ่งที่เป็นหลักประกันของศีลธรรม ๒ อย่าง ซึ่งทำให้มีศีลธรรมขึ้นมาเองโดยอัตโนมัติ คือ จิตที่พ้น และสุขที่ประณีต ซึ่งไม่ขึ้นต่ออามิส ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น

จ. ความไม่ประมาท ซึ่งเป็นคุณค่าทางจริยธรรมข้อที่ ๒ ของไตรลักษณ์นั้น เป็นเครื่องเร่งเร้าให้เกิดความก้าวหน้าในธรรม และพร้อมกันนั้นก็เป็นเครื่องวัดความก้าวหน้าในธรรมด้วย

ดังได้กล่าวแล้วว่า พระอรหันต์เป็นจุดสุดยอด เป็นที่บรรจบรวม และเป็นที่แสดงออก ทั้งของความหลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ และการที่ได้บำเพ็ญความไม่ประมาทโดยสมบูรณ์ เป็นจุดสมบูรณ์ ทั้งของการปฏิบัติทางจริยธรรม และของความรู้แจ้งเข้าถึงสัจธรรม เป็นที่ประสานกลมกลืนของความปล่อยวางไม่ยึดมั่น กับการกระทำอย่างเอาใจใส่จริงจัง เป็นจุดเต็มแห่งการบรรลุโลกุตระธรรม และการปฏิบัติถูกต้องต่อโลกียธรรม เป็นที่แสดงให้เห็นว่า สิ่งที่อยู่เหมือนขัดแย้งตรงข้ามกัน แต่ที่จริงสอดคล้องไปด้วยกันได้อย่างไร มิใช่เพียงสอดคล้องไปกันได้เท่านั้น แต่ยังช่วยกำชับส่งเสริมกันอีกด้วย

ความไม่ประมาทเป็นศูนย์รวมของจริยธรรม และเป็นตัวเร่งให้เกิดการกระทำตลอดกระบวนการแห่งปฏิบัติการทางจริยธรรม ตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงที่สุด ดังมีพุทธพจน์ตรัสเรียกว่าเป็นดุจรอยเท้าช้างที่ใหญ่ ซึ่งคุมรอยเท้าของสัตว์บกอื่นๆ ได้หมดทุกชนิด ความไม่ประมาทคุณคุณธรรมข้ออื่นๆ ให้ออกทำงาน คุณธรรมข้ออื่นๆ ต้องมีความไม่ประมาทออกมาร่วมปฏิบัติงาน ถ้าประมาทเสียอย่างเดียว คุณธรรมข้ออื่นๆ ถึงแม้มีอยู่มากมาย กล่าวถึงเต็มไปด้วยตัวคัมภีร์ทั้งหลาย ก็เฉิบเฉย เหมือนไม่มีหรือนอนตายแล้วทั้งหมด เปลา่ประโยชน์ ต่อเมื่อไม่ประมาทแล้ว คุณธรรมทั้งหลายจึงจะสำแดงผลอย่างแท้จริง

แต่สำหรับบุคคลที่มีกิเลส จิตยังไม่หลุดพ้น ความไม่ประมาท มักจะถูกถ่วงรั้งให้ย่อหย่อนหรือหยุดเฉย กลายเป็นความประมาทเสียบ่อยๆ เพราะมัวติดเพลินอยู่ในอาภิส และในอารมณ์ที่ล่อให้ลุ่มหลงหรือ

ให้เขาไปเสียบ้าง ถูกกิเลสเช่นตัณหา พาให้เกียจคร้าน ห่วงกังวล หรือเถลไถลเสียบ้าง การปฏิบัติจริยธรรม จึงบกพร่องอยู่เนืองๆ หรือไม่สำเร็จผลเลย

ในทางตรงข้าม ยังมีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระมากขึ้น ก็ยังไม่ติดเพลินในอาภิสและในอารมณ์ที่ล่อหลอก และไม่ถูกกิเลสครอบงำ ไม่มีเครื่องถ่วงรั้งไว้ จึงยังจะเป็นผู้ไม่ประมาท เร่งรัดทำกิจที่ควรทำได้มากขึ้น ความเป็นอิสระละวางกับความเอาจริงเอาจังในงาน จึงเสริมกันให้ต่างก็สมบูรณ์ไปด้วยกันดังนี้

พร้อมกันนั้น หลักความไม่ประมาทเท่าที่กล่าวมา ก็เป็นเครื่องเตือนใจให้สำนึกว่า ทุกคนแม้เป็นอริยะแล้วในขั้นต้นๆ トラบใดที่ยังไม่บรรลอรหัตตผล ก็ยังมีจุดอ่อน อาจไปติดเพลินในความสุขสบาย และอิมพอในผลสำเร็จที่ถึงแล้ว กลายเป็นผู้ประมาท คือ พลังพลาด เอากุศลธรรมและคุณิเศษที่ได้บรรลุแล้ว เป็นปัจจัยแห่งความประมาทไปเสีย จึงต้องเตือนตนอยู่เสมอ ให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท และหมั่นสร้างความสังเวช คือคอยเร้าเตือนจิตสำนึกให้คิดที่จะไม่ประมาทอยู่ตลอดทุกเวลา

ในเมื่อคนทั้งหลายมีเชื่อหรือมีความโน้มเอียงที่จะเป็นผู้ประมาท จึงเป็นธรรมดาว่า ในหมู่ชนที่อยู่รวมๆ กัน มากก็ตาม น้อยก็ตาม จะต้องมีคนอย่างน้อยส่วนหนึ่งที่ตกอยู่ในความประมาท จึงเป็นความไม่ประมาทอย่างหนึ่งของคนผู้ไม่ประมาท ที่จะทำตนเป็นกัลยาณมิตร ช่วยเร้าเตือนให้คนเหล่านั้น ถอนตนจากความประมาทและกลายเป็นผู้ไม่ประมาทด้วย

ความมีกัลยาณมิตร หรือกัลยาณมิตรตตา เป็นหลักสำคัญอย่างหนึ่งที่ท่านให้ใช้เป็นคู่เสริมกันกับความไม่ประมาท เพื่อจะให้ได้ซึ่งคำถามว่า คุณธรรมข้ออื่นๆ ก็นอนเป็นตายหมด ในเมื่อประมาท และก็

เมื่อประมาทแล้ว จะแก้ไขได้อย่างไร โดยไม่ต้องรอให้ทุกข์มาบีบคั้นเสียก่อน

กล่าวโดยสรุป ทุกคนพึงไม่ประมาท คือ เร่งรัดทำกิจหน้าที่ ทั้งเพื่อประโยชน์ตน คือเพื่อพัฒนาตนเอง และเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น คือเพื่อช่วยผู้อื่นให้พัฒนา เช่น

- ผู้ปกครองรัฐ พึงไม่ประมาท ในการสร้างเสริมความสงบเรียบร้อยเป็นสุข จัดสรรสภาพแวดล้อมให้เกื้อกูลแก่ความอยู่ดีมีธรรม และการแสวงหาคุณค่าที่สูงขึ้นไปทางจิตปัญญาของประชาชน
- พระเถระ พึงไม่ประมาท ในการเผยแผ่ธรรมเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน ขวนขวายบำเพ็ญกิจเพื่อเห็นแก่ชุมชนที่จะเกิดมาภายหลัง (ปัจจุมาชนตา) และทำการทุกอย่างที่จะให้ศีลธรรมดำรงมั่นเพื่อประโยชน์สุขของชนจำนวนมากตลอดกาลนาน
- พระภิกษุทุกรูป พึงไม่ประมาท ในการบำเพ็ญสมณธรรม และในการทำจิตของประชาชนให้ผ่องใส สร้างความรู้สึกร่วมเย็นปลอดภัย ทั้งด้วยความประพฤติที่ปราศจากการเบียดเบียนของตนเอง และด้วยการสั่งสอนประชาชนให้ประพฤติดีงามทำสังคมาให้ร่มเย็น
- คนทุกคน พึงไม่ประมาท ในการบำเพ็ญประโยชน์ตน ด้วยการทำตนให้เป็นที่พึ่งแก่ตนได้ และในการบำเพ็ญประโยชน์ผู้อื่น ด้วยการช่วยให้เขาสามารถพึ่งตนโดยมีตนที่พึ่งได้ พัฒนาจิตปัญญาเพื่อเข้าถึงประโยชน์สุขสูงสุด ที่จะให้มีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระ และเป็นอยู่ด้วยความไม่ประมาท

อนึ่ง เนื่องด้วยเป็นสามัญวิสัยของมนุษย์ทั้งหลายที่ว่า เมื่อเจริญก้าวหน้าแก้ปัญหาสำเร็จ มีวัตถุพร้อม อยู่สุขสบายแล้ว มักจะประมาท หรือมองเห็นสภาวะของสิ่งทั้งหลาย ยอมรับความจริง ทำจิตปรับในปลงใจได้แล้ว ก็มักประมาท จึงเป็นธรรมชาติของพระศาสนา ผู้นำและผู้บริหารที่ดี จะต้องทำตนเป็นกัลยาณมิตรใหญ่ คอยหาอุบายเร่งเร้า อยู่เสมอ ทั้งโดยตรง และโดยอ้อม ด้วยการแนะนำสั่งสอนบ้าง สร้างสถานการณ์ปลุกใจบ้าง ทำเหตุบีบคั้นที่ไม่เสียหายบ้าง เพื่อกระตุ้นเตือนมนุษย์ทั้งหลายให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท

ง. คุณค่าเนื่องด้วยความหลุดพ้น หรือคุณค่าเพื่อการบริหารบูรณแห่งความดีงาม

คุณค่าข้อนี้ ว่าที่จริงก็รวมอยู่ในคุณค่าข้อแรก คือคุณค่าด้านการทำจิต ในแง่ความปลอดภัย แต่มีความสำคัญเด่นเฉพาะ จึงยกมากล่าวเน้นไว้ต่างหาก

คุณค่าสองข้อแรกนั้น ทั้งคู่ ท่านมักกล่าวถึงโดยอ้างอิงหลักอนิจจตา เพราะความเป็นอนิจจังเป็นภาวะที่มองเห็นได้ง่าย ผู้ปฏิบัติธรรม แม้แต่ในระดับเบื้องต้น ก็จะได้รับประโยชน์จากไตรลักษณ์โดยเข้าถึงคุณค่าสองข้อแรกนั้นตามสมควรแก่ปัญญาของตน แต่คุณค่าข้อที่สามนี้ มักจะมาพร้อมกับการมโนการความเป็นอนัตตา^{๙๒} เช่นว่า

^{๙๒} ความจริง การพิจารณา อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ย่อมให้ผลเนื่องถึงกันหมด ดังนั้น การพิจารณาลักษณะทั้งสาม จึงมีคุณค่าส่งถึงความหลุดพ้นได้ทั้งสิ้น แต่กระนั้นตัวเด่นในการตัดสินใจว่าจะอยู่ที่ความรู้ความเข้าใจอนัตตา ดังจะเห็นได้จากพุทธพจน์ที่ว่า “พึงเจริญอนิจจสัญญา เพื่อถนอมขันธ์มิมาณะ, ตูรเมหิยะ แท้จริงเมื่อมีอนิจ-

“ภิกษุมองเห็นด้วยสัมมาปัญญา ตามที่มันเป็นว่า รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อย่างหนึ่งอย่างใด เป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต ก็ตาม ฯลฯ ทั้งหมดนั้น ไม่ใช่ของเรา มิใช่เราเป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา, เมื่อรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล จึงจะไม่มียหังการ มมังการ และมานานุสัย ทั้งในกายอันพร้อมด้วยวิญญาณนี้ และในนิมิตหมายทั้งปวงภายนอก”⁹³

อหังการ ได้แก่กิเลสที่เรียกชื่อว่าทิฐิ มมังการ ได้แก่กิเลสที่เรียกชื่อว่าตัณหา มานานุสัย ได้แก่กิเลสที่เรียกชื่อสั้นๆ ว่า มานะ นิยม เรียกเป็นชุดว่า ตัณหา มานะ ทิฐิ

พุทธพจน์นี้มีสาระสำคัญว่า ผู้ที่มองเห็นความเป็นอนัตตาชัดเจนแล้ว ก็จะไม่มียหังการจะล่วงล้ำเสียได้ ซึ่งกิเลสที่เกี่ยวเนื่องผูกพันกับตัวตนหรือกิเลสที่เอาตนเป็นศูนย์กลาง ทั้งสามอย่าง คือ ความเห็นแก่ตัว ความแส่หาแต่สิ่งบำรุงบำเรอปรนเปรอตน มุ่งได้มุ่งเอาผลประโยชน์ส่วนตัว ที่เรียกว่า **ตัณหา** ความถือตัว ความทะนงตน ลำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่ อายากยิ่งใหญ่ไผ่เด่น ช่มชี่ครอบงำผู้อื่น แสวงหาอำนาจมายกชูตน ที่เรียกว่า **มานะ** และความยึดติดในความเห็นของตน ความถือมั่น งามาย ตลอดจนคลั่งไคล้ในความเชื่อถือ ทฤษฎี ลัทธินิยม และอุดมการณ์ต่างๆ ที่เรียกว่า **ทิฐิ**

สัญญา ขันตตสัญญาจึงปรากฏ ผู้มีขันตตสัญญา (หมายรู้ในสิ่งทั้งหลายว่าเป็นขันตตา) จะถึงภาวะที่ถอนเสียได้ซึ่งอัสมีมานะ (ความถือพองว่าเป็นตัวกู) เป็นนิพพานในปัจจุบันนี้แหละ” (ขุ.อ.๒๕/๘๔/๑๒๘; และดู อัง.นวก.๒๓/๒๐๕/๓๖๕;

๒๐๗/๓๗๑

กิเลส ๓ อย่างนี้ มีชื่อเรียกรวมกันเป็นชุดว่า **ปปัญจา** หรือ **ปปัญจธรรม** แปลกันมาว่า ธรรมเครื่องเนิ่นช้า ถ้าจะแปลให้ง่ายกว่า กิเลสตัวป่น คือ ปั่นแต่งเรื่องราว ปั่นใจให้ทุกข์ ปั่นหัวให้เรื่องมาก ทำให้ยึดเยื้อเย็นเยื้อ ยุ่งเหยิง ยืดยาว ฟามเฟ้อ ฟั่นเฟือ ล่ำซ้ำ วกวน วุ่นวาย หนองนัง สับสน สลับซับซ้อน ทำให้เขวห่างหรือไกลเชือนเลอออกไปจากความเป็นจริงที่ง่าย ๆ เปิดเผย ปัญหาที่ยังไม่มี ก็ทำให้เกิดมีขึ้น ปัญหาที่มีอยู่แล้วก็ไม่อาจแก้ไขอย่างตรงไปตรงมาตามเหตุ แต่กลับทำให้ยุ่งยากซับซ้อนหนองนังยิ่งขึ้น เป็นตัวบงการพฤติกรรมที่ทำให้มนุษย์พล่านไปมา ชัดแย้ง แข่งขัน แย่งชิงกัน ตลอดจนก่อสงครามระหว่างพวกระหว่างฝ่าย

ไม่เฉพาะแต่จะเป็นเหตุให้ทำความชั่วร้ายนานัปการเท่านั้น แม้เมื่อจะทำสิ่งที่ดีงาม ถ้ามีกิเลสตัวป่นเหล่านี้อยู่เบื้องหลัง การทำความดีนั้นก็มีเงื่อนไข มีปมแอบแฝง ไม่บริสุทธิ์ และทำได้ไม่บริบูรณ์ ไม่เต็มที่ กิเลสเหล่านี้จะคอยขัดขวางหรือชักให้เขว

ความรู้เข้าใจมองเห็นไตรลักษณ์ โดยเฉพาะความเป็นอนัตตา จะบรรเทากิเลสที่เกี่ยวเนื่องผูกพันกับตัวตนเหล่านี้ให้เบาบางลง ตลอดจนขจัดทำลายล้างให้หมดสิ้นไป สุดท้ายกำลังปัญญาจะเห็นประจักษ์แจ้งทำจิตให้เป็นอิสระหลุดพ้นได้เพียงไหน เมื่อไม่มีกิเลสตัวป่นเหล่านี้เป็นเงื่อนไขแอบแฝง และเป็นตัวกีดกันจำกัดให้คับแคบหรือเป็นแรงพัดพาให้เชือนเฉแล้ว หนทางแห่งการทำความดีงามก็เปิดโล่งกว้าง ไม่จำกัดขอบเขต จะบำเพ็ญคุณธรรมหรือสร้างสรรค์กรรมที่ดีงามใดๆ เช่น ไมตรี กรุณา ทาน ศีล อุตตจริยา (การบำเพ็ญประโยชน์) ก็ทำได้อย่างบริบูรณ์เต็มที่ และสะอาดบริสุทธิ์

รวมความว่า การเห็นไตรลักษณ์ด้วยมนสิการอย่างถูกวิธี จะนำไปให้เกิดคุณค่าทางจริยธรรมทั้งความดีงาม และความงอกงาม ที่มาพร้อมด้วยความสุข กล่าวคือ ดีงามด้วยกุศลธรรมที่แล่นโล่งไป ไม่มีอกุศลคอยขัดขวางหรือบีบเบียน งอกงามด้วยความไม่ประมาทในการทำกิจ และเป็นสุขด้วยปัญญารู้เท่าทันธรรมชาติของโลกและชีวิต ที่ทำให้จิตปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบาน เป็นอิสระ

ความสุขไม่เป็นจริยธรรมโดยตัวของมันเอง แต่เป็นคุณค่าสำคัญทางจริยธรรม เป็นพื้นที่อิงอาศัยของจริยธรรม ทำให้จริยธรรมดำรงอยู่ได้ มั่นคง ความสุขในที่นี้มุ่งเอานิรามิตสุข คือสุขที่ไม่อิงอาศัยนิรามิตเป็นสำคัญ เพราะเป็นสุขที่ไม่เจือด้วยความหมกหมม ที่มักบุดเน่าหรืออืดเฟ้อ และก่อโทษขึ้นได้ในภายหลัง

ผู้ที่มองเห็นไตรลักษณ์ รู้เท่าทันธรรมชาติ และมีนิรามิตสุขเป็นหลักประกัน แม้จะยังเสพกามสุข ก็จะไม่มัวติดมัวถึงกับหมกมุ่นหลงใหลหรือถลาลึกจนเกิดโทษรุนแรง โดยเฉพาะจะไม่เกินเลยจนกลายเป็นเหตุแห่งการเบียดเบียนตนและผู้อื่น และแม้เมื่อความสุขนั้นผันแปรไป ก็จะไม่ถูกความทุกข์ใหญ่ท่วมทับเอา ยังคงดำรงสติอยู่ได้ มีความกระหายแต่น้อย เป็นผู้พร้อมที่จะสละความสุขในทุกระดับได้อย่างสมบูรณ์เต็มอ้อมเต็มรส และคล่องใจ เพราะไม่มีความกังวลห่วงข้องเป็นเงื่อนไขหรือเป็นเครื่องกีดขวางที่คอยรบกวนอยู่ภายใน และยิ่งกว่านั้น ทั้งที่สามารถสละสุขทั้งหลายได้อย่างสมบูรณ์ที่สุด แต่ก็ไม่ได้ติดในสุขเหล่านั้น ไม่ว่าจะประณีตหรือดีวิเศษเพียงใด

จ. คุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์ตามลำดับข้อ

เท่าที่บรรยายมานี้ เป็นการกล่าวถึงคุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์อย่างรวมๆ กันไป ต่อไปนี้ เป็นการพิจารณาคุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์นั้น โดยจำแนกตามลำดับข้อ

๑. อนิจจตา

หลักอนิจจตาแสดงความจริงที่ไม่เที่ยง ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของสิ่งทั้งหลาย จนถึงส่วนย่อยที่ละเอียดที่สุด ทั้งฝ่ายรูปธรรม และนามธรรม ความไม่เที่ยงของส่วนย่อยต่างๆ เมื่อปรากฏเป็นผลรวมออกมาแก่ส่วนใหญ่มิหนะยัพอสังเกตเห็นได้ ก็เรียกกันว่าความเปลี่ยนแปลง ซึ่งทำให้เกิดความเข้าใจหรือรู้สึกเหมือนกับว่าสิ่งต่างๆ เหล่านั้นมีตัวมีตนของมัน ซึ่งเดิมมีสภาพเป็นอย่างหนึ่ง และบัดนี้ตัวตนอันนั้นเองได้เปลี่ยนแปลงแปรรูปไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง

ความเข้าใจหรือรู้สึกเช่นนี้ เป็นความหลงผิดอย่างหนึ่ง เป็นเหตุให้เกิดความยึดมั่นถือมั่น นำตนเข้าไปผูกพันอยู่กับภาพความนึกคิดอย่างหนึ่งของตนเอง ซึ่งไม่ตรงกับความเป็นจริง เมื่อดำรงชีวิตอยู่อย่างผู้ไม่รู้เท่าทันสภาวะ ย่อมถูกจุดลากให้กระเลื่อกระสนกระวนกระวายไปตามภาพที่สร้างขึ้นลวงตนเองนั้น เรียกว่า อยู่อย่างเป็นทาส แต่ผู้รู้เท่าทันสภาวะ ย่อมอยู่อย่างเป็นอิสระ และสามารถถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมดาดังกล่าวนี้ได้

ในทางจริยธรรม หลักอนิจจตาอาจใช้ให้เป็นประโยชน์ได้เป็นอันมาก เช่น

๑) ความเป็นอนิจจังนั้น ว่าตามสภาวะของมัน ย่อมเป็นกลางๆ ไม่ได้ไม่ชั่ว แต่เมื่อเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่ของมนุษย์ ก็มีบัญญัติ ความเปลี่ยนแปลงด้านหนึ่งว่าเป็นความเจริญ และความเปลี่ยนแปลงอีกด้านหนึ่งว่าเป็นความเสื่อม อย่างไรก็ตาม ความเปลี่ยนแปลงจะเป็นไปในด้านใดอย่างไร ย่อมแล้วแต่เหตุปัจจัยที่จะให้เป็น

ในทางจริยธรรม นำหลักอนิจจตามาสอนอนุโลมตามความเข้าใจในเรื่องความเสื่อมและความเจริญได้ว่า สิ่งที่เกิดแล้ว ย่อมเสื่อมได้ สิ่งเสื่อมแล้ว ย่อมเจริญได้ สิ่งที่เกิดแล้ว ย่อมเสื่อมลงไปอีกได้ และสิ่งที่เจริญแล้ว ย่อมเจริญยิ่งขึ้นไปได้ ทั้งนี้แล้วแต่เหตุปัจจัยต่างๆ และในบรรดาเหตุปัจจัยทั้งหลายนั้น มนุษย์ย่อมเป็นเหตุปัจจัยที่สำคัญและสามารถบันดาล^{๙๔} เหตุปัจจัยอื่นๆ ได้อย่างมาก

โดยนัยนี้ ความเจริญและความเสื่อมจึงมิใช่เรื่องที่จะเป็นไปเองตามลมๆ แต่เป็นสิ่งที่มนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้อง ทำและสร้างสรรค์ได้ อย่างที่เรียกว่าตามยถากรรม^{๙๕} คือแล้วแต่มนุษย์จะทำเอาตามวิสัยแห่งเหตุปัจจัย โดยไม่ต้องคอยระแวงการแทรกแซงจากตัวการอย่างอื่นนอกเหนือธรรมชาติ เพราะตัวการนอกเหนือธรรมชาติไม่มี และมีใช้ปล่อยเรื่อยเปื่อยรอให้มันเป็นเอง แบบนอนคอยโชค

ดังนั้น ในทางจริยธรรม ความเป็นอนิจจัง หรือแม้จะเรียกว่า ความเปลี่ยนแปลง จึงเป็นกฎธรรมชาติที่ทำให้มนุษย์มีความหวัง เพราะกฎธรรมชาติย่อมเป็นกลางๆ จะให้เป็นอย่างไรแล้วแต่จะทำเหตุปัจจัยที่จะ

^{๙๔} “บันดาล” ในที่นี้ ใช้อย่างเป็นสำนวนล้อความเท่านั้น ความหมายก็คือ เป็นปัจจัยส่งต่อแก่ปัจจัยอื่นๆ

^{๙๕} ในที่นี้ ใช้คำว่า “ยถากรรม” ตามความหมายทางธรรม ไม่ใช่ตามความหมายที่เข้าใจในภาษาไทย

ให้เป็นอย่างนั้นขึ้น การเปลี่ยนแปลงเพื่อให้ดีขึ้น จึงเป็นสิ่งที่ทำได้ ไม่ว่าจะเป็นการสร้างความสำเร็จทางวัตถุ หรือทางนามธรรม ตั้งแต่การทำคนโง่ให้เป็นคนฉลาด จนถึงทำปญฺชนให้เป็นพระอรหันต์ และการแก้ไข กลับตัวปรับปรุงตนเองทุกอย่าง สุดท้ายจะเข้าใจเหตุปัจจัยที่จะให้เป็นอย่างนั้น แล้วสร้างเหตุปัจจัยนั้นๆ ขึ้น

โดยสรุป ความเป็นอนิจจัง ในความเข้าใจระดับที่เรียกว่าเป็นความเปลี่ยนแปลง สอนว่า สำหรับผู้สร้างความสำเร็จหรือผู้เจริญขึ้นแล้ว ต้องตระหนักว่า ความสำเร็จนั้นอาจเปลี่ยนเป็นเสื่อมได้ เมื่อไม่ต้องการความเสื่อม ก็ต้องไม่ประมาท ต้องหลีกเลี่ยงและกำจัดเหตุปัจจัยที่จะให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในทางเสื่อม พยายามสร้างและเปิดช่องให้เกิดเหตุปัจจัยที่จะให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างที่จะรักษาความสำเร็จนั้นไว้ สำหรับผู้พลัดเสื่อมลงไป ก็สามารถแก้ไขปรับปรุงได้ โดยละทิ้งเหตุปัจจัยที่ทำให้เสื่อมนั้นเสีย กลับมาสร้างเหตุปัจจัยที่จะทำให้เจริญต่อไป ยิ่งกว่านั้น ความเปลี่ยนแปลงที่เป็นไปในทางเจริญอยู่แล้ว ก็สามารถส่งเสริมให้เจริญยิ่งขึ้นได้ โดยเพิ่มพูนเหตุปัจจัยที่ทำให้เจริญให้มากยิ่งขึ้น พร้อมกับที่ต้องไม่ประมาทละเลิงในความสำเร็จนั้น จนมองไม่เห็นความเป็นไปได้ของความเสื่อม และเหตุปัจจัยต่างๆ ที่จะให้เกิดความเสื่อมนั้นเสียเลย

กล่าวมาถึงขั้นนี้ ก็มาถึงหลักธรรมสำคัญที่สุด ที่เป็นเครื่องประสานระหว่างสังขารกับจริยธรรม คือการที่จะต้องมีปัญหา ตั้งต้นแต่รู้ว่าความเสื่อมและความเจริญแท้จริงที่ต้องการนั้น คืออะไร เหตุปัจจัยที่จะให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างที่ต้องการนั้นคืออะไร ตลอดจนข้อที่ว่า จะเพิ่มพูนความสามารถของมนุษย์ในการเข้าไปบันดาลเหตุปัจจัยต่างๆ ได้อย่างไร

หลักอนิจจตาจึงมีความหมายอย่างยิ่งในทางจริยธรรม ตั้งแต่ให้ความหวังในการสร้างความเจริญก้าวหน้า รับรองหลักกรรม คือความมีผลแห่งการกระทำของมนุษย์ จนถึงเน้นความสำคัญของการศึกษาอบรมให้เกิดปัญญาที่สำหรับจะเข้ามาเกี่ยวข้องกับความเปลี่ยนแปลงต่างๆ อย่างมีผลดี

๒) ในด้านชีวิตภายใน หรือคุณค่าทางจิตใจโดยตรง หลักอนิจจตา ช่วยให้ดำรงชีวิตอยู่อย่างผู้รู้เท่าทันความจริง ในขณะที่ทางด้านชีวิตภายนอก สามารถใช้ปัญญาหลักเว้นความเสื่อม และสร้างสรรค์ความเจริญได้ต่างๆ ภายในจิตใจ ก็ดำรงอยู่อย่างเป็นอิสระ ไม่ตกเป็นทาสของความเสื่อมหรือความเจริญเหล่านั้น รู้จักที่จะถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมชาติ และเกี่ยวข้องกับมันอย่างผู้รู้ทัน ที่ทรงตัวอยู่ได้ด้วยดี โดยไม่ต้องถูกขัดเหวี่ยงจุดกระชากไปอย่างเลื่อนลอยมีดมั่ว เพราะการเข้าไปยึดมันเกาะติดอยู่กับเกลียวคลื่นส่วนโน้นส่วนนี้ในกระแสของมัน อย่างไม่รู้หัวรู้หน จนช่วยตัวเองไม่ได้ ที่จะช่วยคนอื่นเป็นอันไม่ต้องพูดถึง

ผู้มีจิตใจเป็นอิสระ รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ไม่ยึดมั่นถือมั่นด้วยตัณหาอุปาทานเท่านั้น จึงจะรู้ว่าอะไรเป็นความเสื่อม อะไรเป็นความเจริญที่แท้จริง มิใช่เพียงความเจริญที่อ้างสำหรับมาผูกมัดตัวเอง และผู้อื่นให้เป็นทาสมากยิ่งขึ้น หรือถ่วงให้จมต่ำลงไปอีก และจึงจะสามารถใช้ประโยชน์จากความเจริญที่สร้างขึ้นนั้นได้มากที่สุด พร้อมกับที่สามารถทำตนเป็นที่พึ่งแก่คนอื่นได้อย่างดี

ในทางจริยธรรมขั้นต้น หลักอนิจจตา สอนให้รู้ธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย จึงช่วยไม่ให้เกิดความทุกข์เกินสมควรในเมื่อเกิดความเสื่อมหรือความสูญเสีย และช่วยไม่ให้เกิดความประมาทละเลงในเวลาเจริญ ในขั้น

สูง ทำให้เข้าถึงความจริงโดยลำดับจนเข้าใจหลักอนัตตา ทำให้ดำรงชีวิตอยู่ด้วยจิตที่เป็นอิสระ ไม่มีความยึดมั่นถือมั่น ปราศจากทุกข์ อย่างที่เรียกว่ามีสุภาพจิตสมบูรณ์แท้จริง

หลักอนิจจตา มักมีผู้นิยมนำมาใช้เป็นเครื่องปลอบใจตนเอง หรือปลอบใจผู้อื่น ในเมื่อเกิดพิบัติ ความทุกข์ ความสูญเสียต่างๆ ซึ่งก็ได้ผลช่วยให้คลายทุกข์ลงได้มากบ้างน้อยบ้าง การใช้หลักอนิจจตาในรูปนี้ ย่อมเป็นประโยชน์บ้าง เมื่อใช้ในโอกาสที่เหมาะสม และโดยเฉพาะสำหรับให้สติแก่ผู้ไม่คุ่น หรือไม่เคยสำนึกในหลักความจริงนี้มาก่อน

แต่ถ้าถึงกับนำเอาการปลอบใจตัวเองแบบนี้มาเป็นหลักในการดำรงชีวิต หรือมีชีวิตอยู่ด้วยการปลอบใจตัวเองอย่างนี้ จะกลับเป็นโทษมากกว่า เพราะเท่ากับเป็นการปล่อยตัวลงเป็นทาสในกระแสน้ำ หรือการไม่ได้ใช้หลักอนิจจตาให้เป็นประโยชน์นั่นเอง เป็นการปฏิบัติผิดต่อหลักกรรมในด้านจริยธรรม ขัดต่อการแก้ไขปรับปรุงตนเองเพื่อเข้าถึงจุดหมายที่พุทธธรรมจะให้แกชีวิตได้

กล่าวโดยย่อ จริยธรรม หรือการรู้จักถือเอาประโยชน์จากหลักอนิจจตา มี ๒ ขั้นตอน คือ

ขั้นตอนที่หนึ่ง เมื่อประสบความเปลี่ยนแปลงที่ไม่ปรารถนา ก็บรรเทาหรือกำจัดทุกข์ใดๆได้ เมื่อประสบความเปลี่ยนแปลงที่พึงใจ ก็ไม่หลงใหลมัวเมา โดยรู้เท่าทันกฎธรรมดา

ขั้นตอนที่สอง เร่งชวนขวยทำกิจที่ควรทำต่อไปให้ดีที่สุด และทำด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ เพราะรู้ว่าความเปลี่ยนแปลงนั้น เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่เป็นไปเองหรือเลื่อนลอย หรือตามความปรารถนาของเรา

ผู้ที่เห็นว่า สิ่งทั้งหลายไม่ยั่งยืน ย่อมเปลี่ยนแปลงไป จะทำอะไรไปทำไม แล้วปล่อยชีวิตให้เลื่อนลอย ปล่อยอะไรๆ เรื่อยเปื่อยไปตามเรื่อง แสดงถึงความเข้าใจผิด และปฏิบัติผิดต่อหลักอนิจจัง ชัดกับพุทธโอวาทที่เป็นปัจฉิมวาจาว่า “สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงทำกิจให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาท”⁹⁶

๒. ทุกขตา

ในหลักทุกขตา มีเกณฑ์สำคัญสำหรับกำหนดคุณค่าทางจริยธรรม อยู่ ๒ อย่าง คือ

ก. ในเมื่อสิ่งทั้งหลายเกิดจากการประชุมกันเข้าขององค์ประกอบต่างๆ ที่เป็นส่วนย่อยๆ ลงไป และองค์ประกอบเหล่านั้น แต่ละอย่างล้วนไม่เที่ยง กำลังตกอยู่ในอาการเกิดขึ้น แปรไป และสลายตัวตามหลักอนิจจัง อยู่ด้วยกันทั้งสิ้น สิ่งที่เป็นหน่วยรวมนั้น จึงเท่ากับเป็นที่รวมของความปรวนแปร และความขัดแย้งต่างๆ และแฝงเอาภาวะที่พร้อมจะแตกแยก และเสื่อมสลายเข้าไปในตัวด้วยอย่างเต็มที่

เมื่อเป็นเช่นนี้ การที่จะควบคุมองค์ประกอบต่างๆ ที่กำลังเปลี่ยนแปลงอยู่นั้น ให้คงรูปเป็นหน่วยรวมตามรูปแบบที่ประสงค์ก็ดี การที่จะควบคุมการเปลี่ยนแปลงนั้นให้ดำเนินไปในทิศทางที่ต้องการก็ดี จะต้องใช้พลังงานและวิธีการจัดระเบียบเข้ามาร่วมเป็นองค์ประกอบช่วย เป็นเหตุปัจจัยเพิ่มขึ้นอีกด้วย ยิ่งองค์ประกอบส่วนย่อยๆ ต่างๆ นั้น มีมาก และสลับซับซ้อนยิ่งขึ้นเท่าใด ก็ต้องใช้พลังงานมากขึ้น และมีการจัด

⁹⁶ ที่.ม.๑๐/๑๔๓/๑๘๐; ประโยคหลังแปลอีกอย่างหนึ่งว่า “ท่านทั้งหลายจงยังประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท” หรือแปลตรงๆ ลั้นๆ ว่า “(เธอทั้งหลาย) จงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม”

ระเบียบที่ละเอียดรัดกุมยิ่งขึ้นเท่านั้น การปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลาย เพื่อให้เป็น
อย่างนั้นอย่างนี้ จะต้องทำที่ตัวเหตุปัจจัยของมัน และรู้ชัดถึงความสำเร็จ
ผล หรือความผิดพลาด พร้อมทั้งทางแก้ไขต่อไป ตามความพร้อมของเหตุ
ปัจจัยเหล่านั้น นี่คือนิเวศปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างอิสระ ไม่ผูกมัดตัว และ
ไม่เป็นเหตุให้เกิดความทุกข์

ส่วนวิธีที่ตรงข้ามจากนี้ ก็คือการกระทำตามความยึดอยากด้วย
ตัณหาอุปาทาน โดยเอาตัวเข้าไปผูกมัดให้สิ่งเหล่านั้นบีบคั้น ซึ่งนอกจากจะ
ทำให้เกิดความทุกข์แก่ตนเองแล้ว ก็ไม่ช่วยให้เกิดผลดีอย่างใด ๆ ขึ้นมา

ข. ตามหลักกิจในอริยสัจ หน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติต่อทุกข์ ได้แก่
“ปริณญา” คือการกำหนดรู้ หรือทำความเข้าใจ หมายความว่า เรื่องทุกข์นี้
บุคคลมีหน้าที่เกี่ยวข้องเพียงแค่งำหนดรู้ หรือทำความเข้าใจเท่านั้น

การปฏิบัติต่อทุกข์โดยถูกต้องตามหลักกิจในอริยสัจนี้ เป็นเรื่อง
สำคัญอย่างยิ่ง แต่เป็นเรื่องที่มักถูกมองข้ามไป พุทธธรรมสอนให้ปฏิบัติต่อ
ทุกข์ด้วยการศึกษาให้รู้ว่อะไรเป็นอะไร ให้รู้จักทุกข์ คือให้รู้จักปัญหาของ
ตนเอง มีใช้เพื่อเป็นทุกข์ แต่เพื่อปฏิบัติต่อมันได้ถูกต้อง แล้วจะได้ไม่มี
ทุกข์ หรือพูดอย่างง่าย ๆ ว่า เพื่อจะได้มีความสุขที่แท้จริงนั่นเอง

พูดอีกนัยหนึ่งก็คือ หลักกิจในอริยสัจสอนว่า สิ่งใดก็ตามที่เป็น
ปัญหาแก่ตน มนุษย์จะต้องศึกษาสิ่งนั้นให้รู้ให้เข้าใจอย่างชัดเจนที่สุด
ก่อนที่จะลงมือจัดการแก้ไขปัญหานั้น การศึกษาปัญหา มิได้หมายความว่า
เป็นการสร้างปัญหาหรือหาปัญหามาใส่ตน แต่เป็นวิธีการที่จะทำให้ปัญหา
หมดไปต่างหาก

ผู้ที่ไม่ทราบหลักกิจในอริยสัจ อาจปฏิบัติต่อทุกข์อย่างผิดพลาด
ไร้จุดหมาย เชวอกนอกทาง และอาจกลายเป็นการเพิ่มทุกข์แก่ตนด้วย
การมองโลกในแง่ร้ายไปก็ได้

เมื่อทราบหลักเกณฑ์ใหญ่ๆ ๒ ข้อนี้แล้ว จึงควรกำหนดคุณค่าต่างๆ ในทางจริยธรรมของหลักทุกขตาต่อไปนี้

๑) การที่สิ่งทั้งหลายถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้น การเจริญ และการสลายตัว ทำให้เกิดความกดดัน ขัดแย้ง และการที่จะทนอยู่ในสภาพเดิมตลอดไปไม่ได้ ภาวะเช่นนี้แสดงว่า สิ่งทั้งหลายมีความบกพร่อง มีความไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว ความบกพร่องหรือความไม่สมบูรณ์นี้ ยิ่งมีมากขึ้นโดยสัมพันธ์กับกาลเวลาที่ผ่านไป และความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งภายในและภายนอก เมื่อเป็นเช่นนั้น สิ่งทั้งหลายที่จะรักษาสภาพของตนไว้ หรือขยายตัวเข้าสู่ความสมบูรณ์ จึงต้องต่อสู้ดิ้นรนอยู่ตลอดเวลา การดำรงสภาพชีวิตที่ดีไว้ การนำชีวิตเข้าสู่ความเจริญ และความสมบูรณ์ จึงต้องมีการแก้ไขปรับปรุงตัวอยู่ตลอดเวลา

๒) เมื่อความขัดแย้ง ดิ้นรนต่อสู้ เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลง จะเป็นเหตุปัจจัยภายในหรือภายนอกก็ตาม การเปลี่ยนแปลงที่ค่อยๆ ย่อมให้ผลร้ายมากกว่าผลดี ไม่ว่าจะในกรณีของสิ่งต่างๆ บุคคล หรือสถาบัน เช่น ในเรื่องวัฒนธรรม ดังนั้น การรู้จักปรับตัวและปรับปรุง จึงมีความสำคัญ และข้อนี้ ย่อมเป็นการย้ำความจำเป็นของปัญญา ในฐานะหลักจริยธรรมสำหรับรู้เท่าทันและจัดการทุกสิ่งทุกอย่างให้ตรงเหตุปัจจัย

๓) ความสุข และสิ่งที่ให้ความสุขอย่างที่เขาใจกันในโลก ก็ตกอยู่ในหลักความจริงข้อนี้ด้วย ความสุขเหล่านี้ ย่อมมีความไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว ในแง่ที่ว่า จะต้องแปรปรวนไปจากสภาพที่เป็นความสุข หรือจากสภาพที่จะหาความสุขนั้นได้ อย่างหนึ่ง และดังนั้น จึงเป็นสิ่งที่ไม่ว่าจะให้ความพึงพอใจได้โดยสมบูรณ์ อย่างหนึ่ง ผู้ที่ฝากความหวังในความสุขไว้

กับสิ่งเหล่านี้อย่างขาดสติ ย่อมเท่ากับทำตัวให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับความไม่สมบูรณ์ของสิ่งเหล่านั้น หรือทิ้งตัวลงไปอยู่ในกระแสความแปรปรวนของมัน แล้วถูกจุดลากกดดันและบีบคั้นเอาอย่างควบคุมตัวเองไม่ได้ สุดท้ายสิ่งเหล่านี้จะแปรปรวนไปอย่างไร ความหวังในความสุขมากเท่าใด เมื่อความแปรปรวนหรือผิดหวังเกิดขึ้น ความทุกข์ก็รุนแรงมากขึ้นตามอัตรา เป็นการหาความสุขชนิดขายตัวลงเป็นทาส หรือเอาค่าของชีวิตเป็นเดิมพัน

ผู้หาความสุขที่ฉลาด เมื่อยังยินดีที่จะหาความสุขจากสิ่งเหล่านี้อยู่ จึงต้องมีชีวิตอยู่อย่างรู้เท่าทันความจริง แสวงหาและแสวงความสุขอย่างมีสติสัมปชัญญะ โดยประการที่ว่า ความแปรปรวนของมันจะก่อโทษให้เกิดพิษภัย หรือเกิดความกระทบกระเทือนน้อยที่สุด พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ถึงจะเป็นอย่างไร ก็ให้รักษาอิสรภาพของจิตใจไว้ให้ดีที่สุด

๔) ความสุขแยกโดยคุณค่า มี ๒ ประเภท คือ สุขในการได้สนองความอยากความต้องการต่างๆ อย่างหนึ่ง และความสุขในภาวะจิตที่เป็นอิสระปลอดโปร่งผ่องใส ไม่มีความอยากความต้องการที่จะต้องสนอง อย่างหนึ่ง

ความสุขประเภทแรก คือสุขในการได้สนองความอยากความต้องการนั้น ยังแยกย่อยเป็น ๒ จำพวก คือ สุขในการได้สนองความความอยากความต้องการที่เป็นอกุศล (ตัณหา) กับสุขในการได้สนองความความอยากความต้องการที่เป็นกุศล (ฉันทะ)

จำพวกแรกเป็นการสนองความต้องการทางประสาททั้งห้าของตน โดยมุ่งเอาจากของจากคนอื่นมาให้แก่ตัว ดังที่เรียกว่าความเห็นแก่ตัว ส่วนจำพวกหลังเป็นการสนองความต้องการความปรารถนาเพื่อความดี

ความงามความสมบูรณ์ของสรรพสัตว์สรรพสิ่ง อันเป็นเหตุให้คิดจะทำ
ให้แก่เขา ทำเพื่อให้เขาหรือเพื่อให้ของเหล่านั้นถึงามีความสุขความ
สมบูรณ์ ความต้องการจำพวกที่สอง คือฉันทะนี้ เป็นคุณสมบัติสำคัญใน
การสร้างสรรคความดีงามและพัฒนาชีวิตพัฒนาคน ให้เกิดความสุขที่
ลึกซึ้งสูงขึ้นไป และเป็นตัวเชื่อมโยงที่จะนำมนุษย์ไปสู่ความสุขประเภทที่
๒ แต่เป็นสภาวะที่ไม่ปรากฏเด่นชัดสำหรับคนทั่วไป เหมือนซ้อนหรือซ้อน
อยู่ข้างหลังของจำพวกแรก เป็นขั้นตอนของการพัฒนาและความก้าวหน้า
ไปในระหว่าง จึงแยกออกไปพูดต่างหาก

ในที่นี้ จะพูดถึงความสุขประเภทที่ ๑ เฉพาะจำพวกแรก ซึ่ง
ปรากฏเด่นชัดอยู่ในโลก ที่มนุษย์ปุถุชนคนทั่วไปใฝ่แสวง ติดข้อง หมกมุ่น
ครุ่นคิด รำนรน ทะยานหา พากันรุ่มรวยอยู่ ซึ่งเหมือนตรงข้ามกับ
ความสุขประเภทที่ ๒ อันโปร่งโล่ง สงบ ปราศจากสิ่งข้องขัด กีดกัน จำกัด
ความนึกคิด เช่น ความวิตกกังวล ความรู้สึกคับแคบ และกิเลสต่างๆ ที่
พัวพันผูกมัดกดตันจิตใจ

ความสุขประเภทแรก จำพวกที่อาศัยการสนองความต้องการทาง
ผัสสะนั้น เป็นแบบที่ขึ้นต่อปัจจัยภายนอก คือ วัตถุและอารมณ์สำหรับ
สนองความต้องการต่างๆ ลักษณะอาการของจิตในสภาพที่เกี่ยวข้องกับ
ความสุขประเภทนี้ คือ การแสหาดิ้นรนกระวนกระวายเป็นอาการนำหน้า
อย่างหนึ่ง และความรู้สึกที่ยึดติด คับแคบ หวงเหวน ผูกพันเฉพาะตัว
อย่างหนึ่ง อาการเหล่านี้มีความสำคัญมากในทางจริยธรรม เพราะเป็น
อาการของความยึดติด หรือความเห็นแก่ตัว และในเมื่อไม่จัดการ
ควบคุมให้ดี ย่อมเป็นที่มาแห่งปัญหาต่างๆ

การที่ต้องอาศัยอารมณ์อย่างอื่น ต้องขึ้นต่อบัจจัยภายนอกเช่นนี้ ย่อมเป็นธรรมชาติอยู่เอง ที่ความสุขประเภทนี้ จะต้องทำให้ตัวบุคคลตก เป็นทาสของปัจจัยภายนอก ในรูปใดรูปหนึ่ง ไม่มากก็น้อย และความแปรปรวนของปัจจัยภายนอกนั้น ย่อมทำให้เกิดความกระทบกระเทือนแก่บุคคลนั้นด้วย

ความสุขประเภทนี้ ทางธรรมเรียกว่าสามีสสุข เป็นสุขเนื่องด้วย หลึ่งสำหรับมาเติมความรู้สึบบางอย่างที่ขาดไป หรือพร่องอยู่ คือต้องอาศัยอาภิส

ส่วนความสุขประเภทหลัง เป็นความสุขที่ไม่ต้องอาศัยสิ่งสนอง ความอยาก (อารมณ์ภายนอก) ต่างๆ มาเป็นองค์ประกอบ หรือเป็นเครื่องเสริม เป็นภาวะของจิตใจภายใน อย่างที่เรียกได้ว่าเป็นตัวของตัวเอง ไม่มีสิ่งรบกวน โดยอาจบรรยายลักษณะได้ว่า เป็นความ สะอาด เพราะไม่มีความรู้สึกที่เป็นกิเลสต่างๆ เข้าไปปะปนขุ่นมัว สว่าง เพราะประกอบด้วย ปัญญา มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เห็นกว้างขวาง ไม่มีขีดจำกัด มีความเข้าอกเข้าใจ และพร้อมที่จะรับรู้พิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาวะวิสัย สงบ เพราะไม่มีความกระวนกระวาย ปลอดจากสิ่งกังวลใจ ไม่ว่าวุ่น หวุ่นไหว ผ่อนคลาย ราบเรียบ เสรี เพราะเป็นอิสระ ไม่มีสิ่งที่จำกัดความนึกคิด ไม่มีความกีดกันข้อขัด โปรงเบา ไม่ยึดติด ไม่คับแคบ เปิดกว้างแผ่ความรู้สึกรักใคร่ปรารถนาดีด้วยเมตตาไปยังมนุษย์ สัตว์ ทั่วหน้า รับรู้ความทุกข์ของผู้อื่นด้วยกรุณา ร่วมบันเทิงใจด้วยมุทิตาในความสุขความรุ่งเรืองสำเร็จของทุกคน และ สมบูรณ์ เพราะไม่มีความรู้สึกขาดแคลนบกพร่อง ว่าเหว มีแต่ความเข้มข้นเบิกบาน เปรียบในทางร่างกายเหมือน

การมีสุขภาพดี ย่อมเป็นภาวะที่เต็มเปี่ยมสมบูรณ์อยู่ในตัว ในเมื่อไม่มีโรค เป็นข้อบกพร่อง

ในภาวะจิตเช่นนี้ คุณธรรมที่เป็นส่วนประกอบสำคัญก็คือ ความ เป็น อิสระ ไม่เกี่ยวเกาะผูกพันเป็นทาส และ ปัญญา ความรู้ความเข้าใจ ตามความเป็นจริง คุณธรรมสองอย่างนี้แสดงออกในภาวะของจิตที่เรียกว่า อุเบกขา คือ ภาวะที่จิตราบเรียบ เป็นกลาง สมดุล พอดี ลงตัว พร้อมที่จะ เข้าเกี่ยวข้องจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามสภาวะวิสัย ตามที่ควรจะเป็น ด้วย เหตุผลบริสุทธิ์

ความสุขประเภทนี้ มีคุณค่าสูงสุดในทางจริยธรรม เรียกว่า นิรา มิสสุข⁹⁷ ไม่ก่อให้เกิดปัญหา แต่เป็นภาวะที่ไม่มีปัญหา และช่วยจัดปัญหา เป็นภาวะที่ประณีตลึกซึ้ง ซึ่งอาจเกินกว่าที่เรียกว่าเป็นความสุข จึงเรียก ง่าย ๆ ว่า ความพ้นจากทุกข์ เพราะแสดงลักษณะเด่นว่าพ้นจาก ข้อบกพร่องและความแปรปรวน

ในการดำรงชีวิตของชาวโลก ซึ่งต้องเกี่ยวข้องกับการแสวงหา ความสุขประเภทที่หนึ่ง จำพวกสามีสสุข อยู่ด้วยเป็นธรรมดา นั้น เป็นไป ไม่ได้ที่มนุษย์จะได้รับสิ่งสนองความต้องการทุกอย่างได้ทันใจทุกครั้ง ตลอดทุกเวลา สมหวังเสมอไป และคงอยู่ตลอดไป เพราะเป็นเรื่องขึ้นต่อ ปัจจัยภายนอก และมีความแปรปรวนได้ตามกฎธรรมชาติ จึงเป็นความ จำเป็นที่จะต้องพยายามสร้างสภาพจิตอย่างที่เราเรียกว่าความสุขประเภทที่

⁹⁷ ถ้าพูดอย่างเคร่งครัด ต้องใช้คำว่า “นิรามิสตรสุข” โดยจำแนกความสุขเป็น ๓ อย่าง คือ สามีสสุข (กามสุข) นิรามิสสุข (สุขในฌาน) และนิรามิสตรสุข (สุขเนื่องด้วยความเป็น อิสระพ้นกิเลส) จะเห็นว่า ปุณฺชนยังอาจติดในนิรามิสสุขแล้วประมาทได้ ดังนั้น จะ ปลอดภัยจริงต่อเมื่อถึงนิรามิสตรสุข (ดูสุข ๓ นี้ที่ ส.สพ. ๑๘/๔๔๖/๒๕๒)

สองไว้ด้วย อย่างน้อยพอเป็นพื้นฐานของจิตใจ ให้มีสุขภาพจิตดีพอที่จะดำรงชีวิตอยู่ในโลกอย่างที่เราเรียกว่าสุขสบาย มีความทุกข์น้อยที่สุด รู้จักว่าควรจะปฏิบัติตนอย่างไรต่อความสุขประเภทที่หนึ่งนั้น เพื่อมิให้กลายเป็นปัญหาก่อให้เกิดความเดือดร้อน ทั้งแก่ตนและบุคคลอื่น สภาพจิตเช่นนี้จะสร้างขึ้นได้ ก็ด้วยการรู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เพื่อความมีชีวิตอยู่อย่างที่เราเรียกว่า ไม่ยึดมั่นถือมั่น ซึ่งอาศัยการรู้เท่าทันหลักความจริงของธรรมชาติ จนถึงขั้นอนัตตา

๕) ในการแสวงหาความสุขประเภทที่หนึ่ง ซึ่งต้องอาศัยปัจจัยภายนอกนั้น จะต้องยอมรับความจริงว่า เป็นการเข้าไปสัมพันธ์กันของคู่สัมพันธ์อย่างน้อย ๒ ฝ่าย เช่น บุคคล ๒ คน หรือ บุคคล ๑ กับ วัตถุ ๑ เป็นต้น และแต่ละฝ่ายมีความทุกข์ มีความขัดแย้ง บกพร่อง ไม่สมบูรณ์ แฝงติดตัวมาด้วยกันอยู่แล้ว เมื่อสิ่งที่มีความขัดแย้งกับสิ่งที่มีความขัดแย้งมาสัมพันธ์กัน ก็ย่อมมีทางที่จะให้เกิดความขัดแย้งเพิ่มขึ้น ทั้งในด้านปริมาณและระดับความรุนแรง ตามอัตราการใช้ปฏิบัติที่ผิด

ตัวอย่างง่ายๆ ในกรณีการแสวงหาความสุขนี้ เพื่อความสะดวกยกฝ่ายหนึ่งเป็นผู้แสวงหาความสุข และอีกฝ่ายหนึ่งเป็นผู้ถูกแสวงหา ทั้งผู้แสวงหาและผู้ถูกแสวงหา มีความบกพร่องและขัดแย้งอยู่ในตัวด้วยกันอยู่แล้ว เช่น ตัวผู้แสวงหาเอง ไม่อยู่ในภาวะและอาการที่พร้อมอยู่ตลอดเวลาที่จะมีความสุขตามความต้องการของตน ฝ่ายผู้ถูกแสวงหาก็ไม่อยู่ในภาวะและอาการพร้อมอยู่ตลอดเวลาที่จะถูกแสวงหา ในภาวะเช่นนี้ เป็นไปไม่ได้ที่จะได้ฝ่ายเดียว โดยไม่ยอมเสียบ้างเลย เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง หรือทั้งสองฝ่ายไม่ตระหนักหรือไม่ยอมรับความจริงนี้ ย่อมถือเอาความยึดอยากของตน

เป็นประมาณ และย่อมเกิดอาการขัดแย้งระหว่างกันขึ้น เริ่มแต่ความขัดใจเป็นต้นไป

อนึ่ง อาการที่ผู้แสวยึดอยากต่อสิ่งที่ถูกแสวยั้นนั้น ย่อมรวมไปถึงความคิดผูกพันเหนียวกับตน และความปรารถนาให้คงอยู่ในสภาพนั้นตลอดไปด้วย อาการเหล่านี้เป็นการขัดแย้งต่อกระบวนการของธรรมชาติที่เป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัยต่างๆ จึงเป็นการนำตนเข้าไปขัดชินฝืนขวางความประสานกลมกลืนกันในกระบวนการของธรรมชาติ เมื่อดำรงชีวิตอยู่โดยไม่รู้เท่าทันความเป็นจริงเหล่านี้ ถือเอาแต่ความอยากความยึด คือ ตัณหาอุปาทานเป็นประมาณ ก็คือการเป็นอยู่อย่างฝืนที่ทุกๆ ซึ่งจะต้องเกิดความกระทบกระทั่ง ขัดแย้ง บีบคั้น และผลสะท้อนกลับที่เป็นความทุกข์ในรูปแบบต่างๆ เกิดขึ้นเป็นอันมาก

ยิ่งกว่านั้น ในฐานะที่คู่สัมพันธ์ทั้งสองฝ่าย เป็นส่วนประกอบอยู่ในธรรมชาติ ความสัมพันธ์ระหว่างกัน นอกจากจะเกี่ยวข้องไปถึงกระบวนการธรรมชาติทั้งหมดเป็นส่วนรวมแล้ว ยังมักมีองค์ประกอบอื่นบางส่วนเข้ามาเกี่ยวข้องอย่างพิเศษ เป็นตัวการอย่างี่สามอีกด้วย เช่น บุคคลที่อยากได้ของสิ่งเดียวกัน เป็นต้น ความยึดอยากที่ถูกขัด ย่อมให้เกิดปฏิกิริยาแสดงความขัดแย้งออกมาระหว่างกัน เช่น การแข่งขัน ต่อสู้ แย่งชิง เป็นต้น เป็นอาการรูปต่างๆ ของความทุกข์ ยิ่งจัดการกับปัญหาด้วยความยึดอยากมากเท่าใด ความทุกข์ก็ยิ่งรุนแรงเท่านั้น แต่ถ้าจัดการด้วยปัญญาถูกต้องตรงมากเท่าใด ปัญหาทั้งหมดก็หมดไปเท่านั้น

โดยนัยนี้ จากอริยชา หรือโมหะ คือความไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่เป็นจริง จึงอยากได้อย่างเห็นแก่ตัวด้วยโลภะ เมื่อขัดข้องหรือถูกขัดขวาง และไม่มีปัญญารู้เท่าทัน ก็เกิดโทสะความขัดใจและความคิดทำลาย จากกิเลสรากเหง้า ๓ อย่างนี้ กิเลสรูปต่างๆ ก็ปรากฏขึ้นมากมาย เช่น ความ

ตระหนี่ ความริษยา ความหวาดระแวง ความฟุ้งซ่าน ความวิตกกังวล ความกลัว ความพยายาบาท ความเกียจคร้าน ฯลฯ เป็นการระดมสร้างปัจจัยแห่งความขัดแย้งให้เกิดขึ้นในตัวมากขึ้นๆ และกิเลสอันเป็นเครื่องหมายแห่งความขัดแย้งเหล่านี้ ย่อมกลายเป็นสิ่งสำหรับกัดกันจำกัดและแยกตนเองออกจากความประสานกลมกลืนของกระบวนการแห่งธรรมชาติ ความขัดแย้งต่อธรรมชาตินี้ ย่อมส่งผลร้ายสะท้อนกลับมาบีบคั้นกดดันบุคคลนั่นเอง เป็นการลงโทษโดยธรรมชาติ

โดยนัยนี้ ทุกข์ในธรรมชาติ หรือสังขารทุกข์ จึงแสดงผลออกมาเป็นความทุกข์ที่รู้สึกได้ในตัวคน เช่น

- เกิดความรู้สึกคับแคบ มีด ชุนมัว อึดอัด เปรี้ยว กระวน กระวาย กลัดกลุ้ม
- เกิดผลร้ายต่อบุคลิกภาพ และก่ออาการทางร่างกาย เช่น โรคภัยไข้เจ็บ
- ความทุกข์ที่เป็นอาการตามปกติทางร่างกายอันเป็นธรรมดาสังขาร เช่น ความเจ็บปวดในยามป่วยไข้ ทวีความรุนแรงเกินกว่าที่ควรจะเป็นตามปกติของมัน เพราะความเข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน เป็นการซ้ำเติมตนเองหนักยิ่งขึ้น
- เป็นการก่อความทุกข์ความขัดแย้ง ความคับแคบ อึดอัด ชุนมัว ให้เกิดแก่คนอื่นๆ ขยายกว้าง ออกไป
- เมื่อคนส่วนใหญ่ในสังคม แต่ละคน ต่างระดมสร้างกิเลสขึ้นมาปิดกันแยกตนเองด้วยความเห็นแก่ตัว ความขัดแย้งต่างๆ ก็เกิดเพิ่มมากขึ้น สังคมก็เสื่อมโทรมเดือดร้อน เพราะผลกระทบร่วมกันของคนในสังคม

นี่คือกระบวนการทำให้สังขารทุกข์ เกิดกลายเป็นทุกข์เวทนา หรือ ความทุกข์แท้ๆ (ทุกข์ทุกข์) ขึ้นมา เพราะเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลาย ด้วยอริชชา มีชีวิตอย่างผืนที่อ้อๆ ต่อกระบวนการธรรมชาติ และปล่อยตัวลงเป็นทาสในกระแสของมัน เรียกสั้นๆ ว่า เพราะความยึดมั่นถือมั่น

วิถีที่ตรงข้ามจากนี้ก็คือ การเป็นอยู่อย่างรู้เท่าทันความจริง คือ รู้จัก สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น แล้วเข้าไปเกี่ยวข้องกับปัญญา รู้จักที่จะปฏิบัติ โดย ประการที่ว่า ทุกข์ในธรรมชาติที่เป็นไปตามสภาวะของมันเองตามธรรมดา สังขาร จะคงเป็นแต่เพียงสังขารทุกข์อยู่ตามเดิมของมันเท่านั้น ไม่ ก่อให้เกิดความขัดแย้งเป็นพิษเป็นภัยมากขึ้น

ยิ่งกว่านี้ ผู้ที่เป็นอยู่ด้วยปัญญาอย่างนั้น ยังสามารถถือเอา ประโยชน์จากสังขารทุกข์อีกด้วย โดยเมื่อรู้ว่าสิ่งเหล่านี้เป็นทุกข์ เพราะเข้าไปยึดถือด้วยตัณหาอุปาทาน ก็ไม่เข้าไปยึดถือมัน ไม่เป็นอยู่อย่างผืนที่อ้อๆ ไม่สร้างกิเลสสำหรับมาซึ่งดวงจำกัดตนเองให้กลายเป็นตัวการสร้างความ ขัดแย้งขึ้นมาบีบคั้นตนเองมากขึ้น รู้จักที่จะอยู่อย่างกลมกลืนประสานกับ ธรรมชาติ ด้วยการประพาสคุณธรรมต่างๆ ซึ่งทำให้ใจให้เปิดกว้าง และทำให้เกิดความประสานกลมกลืน เช่น เมตตา-ความรักความปรารถนาดีต่อกัน กรุณา-ความคิดช่วยเหลือ มุทิตา-ความบันเทิงใจในความสุขความสำเร็จ ของผู้อื่น อุเบกขา-ความวางใจเป็นกลางตัดสินเหตุการณ์ตามเป็นจริงตาม เหตุปัจจัยและราบเรียบไม่หวั่นไหวเพราะกระแสโลก ความสามัคคี ความ ร่วมมือ การช่วยเหลือบำเพ็ญประโยชน์แก่กัน ความเสียสละ ความสำรวม ตน ความอดทน ความเคารพอ่อนน้อม ความมีวิจารณ์ญาณไม่หลงใหลใน เหตุการณ์ เป็นต้น

ทั้งนี้ เป็นการตรงข้ามกับกิเลสที่สร้างความขัดแย้งและความคับ แค้น เช่น ความเกลียดชัง ความพยาบาท ความริษยา ความกตัญญู

วุ่นวายใจ ความแตกแยก ความแก่งแย่งแข่งดี การเห็นแก่ได้ การตามใจตนเอง ความหุนหัน ความดี้อริ้น ความเย่อหยิ่ง ความกลัว ความหวาดระแวง ความเกียจคร้าน ความเฉื่อยชา ความหดหู่ ความมัวเมา ความลืมหืม ความลุ่มหลงมกมาย เป็นต้น

นี่คือวิถีแห่งความมีชีวิตที่ประสานกลมกลืนในธรรมชาติ การสามารถถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมชาติ หรือใช้กฎธรรมชาติให้เป็นประโยชน์ได้ การอยู่อย่างไม่สูญเสียอิสรภาพ อย่างที่ว่าอยู่อย่างไม่ยึดมั่นถือมั่น หรือการมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา ซึ่งถือว่าเป็นการมีชีวิตอยู่อย่างประเสริฐสุด ตามพุทธภาษิตว่า “ปัญญาชีวิตี ชีวิตมาหุ เสฏฐี”⁹⁸

๓. อนัตตตา

ความเข้าใจใน อนัตตตา มีคุณค่าสำคัญทางจริยธรรม คือ

๑) ในขั้นต้น ทางด้านตณหา ช่วยลดทอนความเห็นแก่ตน มิให้ทำการต่างๆ โดยยึดถือแต่ประโยชน์ตนเป็นประมาณ ทำให้มองเห็นประโยชน์ในวงกว้าง ที่ไม่มีตัวตนมาเป็นเครื่องกีดกันจำกัด

อนึ่ง ภาวะที่สิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตนของนั่นเอง เกิดจากส่วนประกอบ และเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้น สอนว่า สิ่งทั้งหลายจะปรากฏรูปเป็นอย่างไร ย่อมแล้วแต่การปรุงแต่ง ด้วยการทำเหตุปัจจัย และชักโยงเชื่อมความสัมพันธ์ให้เป็นไปตามความมุ่งหมายและขอบเขตวิสัยความสามารถ โดยนัยนี้ จึงเป็นการย้ำข้อที่ว่าบุคคลควรปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายตรงตัวเหตุปัจจัย ด้วยท่าทีที่เป็นอิสระ ซึ่งเป็นวิธีที่ดีที่สุดที่จะให้ได้ทั้งผลสำเร็จตามความมุ่งหมาย และไม่เกิดทุกข์เพราะตณหาอุปาทาน

⁹⁸ พ.สุ.๒๕/๓๑๑/๓๖๐

๒) ในขั้นกลาง ทางด้านทฤษฎี ทำให้จิตใจกว้างขวางขึ้น สามารถเข้าไปเกี่ยวข้อง พิจารณา และจัดการกับปัญหาและเรื่องราวต่างๆ โดยไม่เอาตัวตน ความอยากของตน ตลอดจนความเห็น ความยึดมั่นถือมั่นของตนเข้าไปขัด แต่พิจารณาจัดการไปตามตัวธรรม ตามเหตุตัวผล ตามที่มันเป็นของมันหรือควรจะเป็นแท้ๆ คือสามารถตั้งอุเบกขา วางจิตเป็นกลาง เข้าไปฟังตามที่เป็นจริง งดเว้นอัตตาธิปไตย ปฏิบัติตามหลักธรรมาธิปไตย

๓) ในขั้นสูง การรู้หลักอนัตตตา ก็คือ การรู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นอย่างแท้จริง คือ รู้หลักความจริงของธรรมชาติถึงที่สุด ความรู้สมบูรณ์ถึงขั้นนี้ ทำให้สลัดความยึดมั่นถือมั่นเสียได้ ถึงความหลุดพ้น บรรลูลิสรภาพโดยสมบูรณ์ อันเป็นจุดหมายของพุทธธรรม อย่างไรก็ดี ความรู้แจ่มแจ้งในหลักอนัตตตา ต้องอาศัยความเข้าใจตามแนวปฏิจจสมุปบาท และการปฏิบัติตามแนวมรรค ซึ่งจะกล่าวต่อไป

๔) กล่าวโดยทั่วไป หลักอนัตตตา พร้อมทั้งหลักอนิจจตา และหลักทุกขตา เป็นเครื่องยืนยันความถูกต้องแท้จริง ของหลักจริยธรรมอื่นๆ โดยเฉพาะหลักกรรม และหลักการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น เช่น เพราะสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตน ความเป็นไปในรูปกระแสแห่งเหตุปัจจัย ที่สัมพันธ์สืบต่อเนื่องอาศัยกันจึงเป็นไปได้ กรรมจึงมีได้ และเพราะสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตน ความหลุดพ้นจึงมีได้ ดังนั้นเป็นต้น อย่างไรก็ดี คำอธิบายในเรื่องนี้จะต้องพิจารณาตามแนวปฏิจจสมุปบาทที่จะกล่าวต่อไป

พุทธพจน์เกี่ยวกับไตรลักษณ์

ก. ความรู้เท่าทันสภาวะของไตรลักษณ์

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่ออะไรมีอยู่ เพราะอาศัยอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงเกิดทิวฐิขึ้นว่า นั่นของเรา, เราเป็น นั่น, นั่นเป็นอดีตตา/ตัวตนของเรา...”

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อรูป...เมื่อเวทนา...เมื่อสัญญา...เมื่อสังขาร...เมื่อวิญญาณมีอยู่ เพราะอาศัย (รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...) วิญญาณ เพราะยึดมั่น (รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...) วิญญาณ จึงเกิดทิวฐิขึ้นว่า นั่นของเรา, เราเป็นนั่น, นั่นเป็นอดีตตา/ตัวตนของเรา”⁹⁹

“ภิกษุทั้งหลาย สมณะทั้งหลาย กัฏฐิ พราหมณ์ทั้งหลาย กัฏฐิ เหล่าหนึ่งเหล่าใด ก็ตาม ที่มองเห็นอดีตตา/ตัวตน แบบต่าง ๆ หลากหลายเป็นอนก ย่อมมองเห็นอุปาทานชั้นี เหล่านี้ทั้งหมด หรือไม่ก็มองเห็นชั้นีใดชั้นีหนึ่ง ในบรรดาอุปาทานชั้นีเหล่านั้น (ว่าเป็นอดีตตา) กล่าวคือ:-

“ภิกษุทั้งหลาย บุคคลในโลกนี้ ผู้มิได้เรียนสดับ...ย่อมมองเห็นรูปว่าเป็นอดีตตาบ้าง ย่อมมองเห็นอดีตตามีรูปบ้าง ย่อมมองเห็นรูปในอดีตตาบ้าง ย่อมมองเห็นอดีตตาในรูปบ้าง ย่อมมองเห็นเวทนา...สัญญา...สังขารทั้งหลาย...วิญญาณ (ทำนองเดียวกัน) โดยนัยดังกล่าวนั้น การมองเห็นนี้แล ก็กลายเป็นความปักใจยึดถือของเขาว่า

⁹⁹ ส.ช.๑๗/๔๑๙/๒๕๐

“ตัวเรามี/ตัวเราเป็น”¹⁰⁰

“ภิกษุทั้งหลาย รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...
วิญญูณ ไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์, สิ่งใด
เป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา, สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้น
พึงเห็นด้วยสัมมาปัญญา ตามที่มันเป็นว่า นั่นไม่ใช่ของเรา
มิใช่เราเป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา”¹⁰¹

“ภิกษุทั้งหลาย รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...
วิญญูณ ไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา, แม้สภาวะที่
เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้รูป ฯลฯ วิญญูณเกิดขึ้น ก็ไม่
เที่ยง...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา, รูป ฯลฯ วิญญูณ ซึ่ง
เกิดจากสภาวะที่ไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา จักเป็น
ของเที่ยง...เป็นสุข...เป็นอัตตา ได้จากที่ไหน”¹⁰²

“ท่านเอ๋ย อริยสาวกผู้ได้เรียนสดับแล้ว ได้พบเห็น
อริยชนทั้งหลาย จลตในอริยธรรม ฝึกอบรมดีแล้วใน
อริยธรรม ได้พบเห็นสัตบุรุษทั้งหลาย จลตในสัปบุริส
ธรรม ฝึกอบรมดีแล้วในสัปบุริสธรรม ย่อมไม่มองเห็น
รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญูณ เป็นอัตตา, ไม่
มองเห็นอัตตามีรูป มีเวทนา มีสัญญา มีสังขาร มี
วิญญูณ, ไม่มองเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญูณ ในอัตตา, ไม่มองเห็นอัตตา ในรูป ในเวทนา ใน
สัญญา ในสังขาร ในวิญญูณ

¹⁰⁰ ส.ข. ๑๗/๔๔/๕๗

¹⁰¹ เช่น ส.ข. ๑๗/๔๒/๒๘

¹⁰² ส.ข. ๑๗/๔๕-๔๗/๒๙-๓๐ (แปลรวมความ ในบาลีท่านแยกพูดทีละอย่าง)

“อริยสาวกนั้น รู้ชัดรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นสิ่งปรุงแต่ง บัณฑิตนั่นเอง, ตามที่มันเห็นว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นสิ่งปรุงแต่ง บัณฑิตนั่นเอง,

“อริยสาวกนั้น ไม่ยึดติด ไม่ถือค้ำไว้ ไม่มันหมายปักใจ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นตัวตนของเรา, อุปาทานชั้นที่ ๕ เหล่านี้ ที่อริยสาวกนั้น ไม่ยึดติด ไม่ถือมันแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความหลุดพ้นกาลนาน”¹⁰³

“แนะนำคนหบตี อย่างไร จึงชื่อว่าป่วยทั้งกาย ป่วยทั้งใจ? ในข้อนี้ บุคคลผู้มีได้เรียนสดับ ไม่ได้พบเห็น อริยชนทั้งหลาย ไม่ฉลาดในอริยธรรม ไม่ได้ฝึกอบรมในอริยธรรม...ย่อมมองเห็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นตน (อัตตา), มองเห็นตน มีรูป มีเวทนา มีสัญญา มีสังขาร มีวิญญาณ, มองเห็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในตน, มองเห็นตน ในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณ, อยู่ด้วย

¹⁰³ ส.ช.๑๗/๒๐๗/๑๓๙ (แปลรวมความ, เป็นภาษิตของพระสารีบุตร); ข้อความว่า ไม่เห็นรูป เป็นตน ไม่เห็นตนมีรูป ไม่เห็นรูปในตน ไม่เห็นตนในรูปนั้น ถ้าจะใช้เป็นคำศัพท์สั้นๆ ก็ตรงกับคำในวิสุทธิมรรค ว่า น อตตตา (ไม่เป็นตน) น อตตโน (ไม่ใช่ของตน) น อตตนิ (ไม่ใช่ในตน) น อตตตติ (ไม่มีมีตน) ดู วิสุทธิ.๓/๑๔๔; วิสุทธิมรรค แสดงวิธีพิจารณาให้เห็นความว่างจากตัวตน โดยใช้คำพิจารณามากมายหลายแง่ เช่น กำหนดพิจารณาว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ ไม่ใช่เนระ ไม่ใช่มาณวะ ไม่ใช่สตรีย ไม่ใช่บุรุษ ไม่ใช่อัตตา ไม่ใช่อัตตนิยะ (เนื่องด้วยตน) ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ของผู้อื่น ไม่ใช่ของใครๆ (วิสุทธิ.๓/๒๔๓-๖)

ความรู้สึกรู้ว่า รูปเป็นเรา รูปของเรา, เวทนาเป็นเรา เวทนาของเรา, สัญญาเป็นเรา สัญญาของเรา, สังขารเป็นเรา สังขารของเรา, วิญญาณเป็นเรา วิญญาณของเรา.

“เมื่อเขาอยู่ด้วยความรู้สึกรู้อย่างนี้ว่า รูปเป็นเรา รูปของเรา ฯลฯ วิญญาณเป็นเรา วิญญาณของเรา, รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ย่อมแปรปรวนไป กลายเป็นอย่างอื่น, เขาย่อมเกิดความโศกเศร้า ความคร่ำครวญ ความทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นผิดหวัง เพราะการที่รูป ฯลฯ วิญญาณ แปรปรวนไป กลายเป็นอย่างอื่น

“เนะท่านคหบดี อย่างไร จะชื่อว่า ป่วยแต่กาย ใจไม่ป่วย? ในขณะนี้ อริยสาวกผู้ได้เรียนสดับแล้ว...ย่อมไม่มองเห็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นตน (ยึดตา), ไม่มองเห็นตน มีรูป มีเวทนา มีสัญญา มีสังขาร มีวิญญาณ, ไม่มองเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในตน, ไม่มองเห็นตน ในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณ, ไม่อยู่ด้วยความรู้สึกรู้อย่างนี้ว่า รูปเป็นเรา รูปของเรา, เวทนาเป็นเรา เวทนาของเรา, สัญญาเป็นเรา สัญญาของเรา, สังขารเป็นเรา สังขารของเรา, วิญญาณเป็นเรา วิญญาณของเรา.

“เมื่ออริยสาวกนั้น ไม่อยู่ด้วยความรู้สึกรู้อย่างนี้ว่า รูปเป็นเรา รูปของเรา ฯลฯ วิญญาณเป็นเรา วิญญาณของเรา, รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นั้น

แปรปรวนไป กลายเป็นอย่างอื่น, เธอก็ไม่เกิดความ
โศกเศร้า ความคร่ำครวญ ความทุกข์ โทมนัส และ
ความคับแค้นผิดหวัง เพราะการที่รูป ฯลฯ วิญญาณ
แปรปรวนไป กลายเป็นอย่างอื่น”¹⁰⁴

“ภิกษุทั้งหลาย อย่างไรก็ตามจึงมีความไม่กระวนกระวาย
ที่เกิดจากความไม่ถือมั่น? ในข้อนี้อริยสาวกผู้ได้เรียนสดับ
แล้ว... ย่อมไม่มองเห็นรูปเป็นตน, ไม่มองเห็นตนมีรูป,
ไม่มองเห็นตนในรูป, ไม่มองเห็นรูปในตน ถึงรูปของเธอ
นั้น จะแปรปรวนไป กลายเป็นอย่างอื่น เธอก็ไม่มี
วิญญาณที่หมุนคล้อยไปตามความแปรปรวนของรูป
เพราะการที่รูปแปรปรวนไปกลายเป็นอย่างอื่นนั้นด้วย,
ความกระวนกระวายและประดาความรู้สึกนึกคิด
(ธรรมสมุปบาท) ที่เกิดจากการหมุนคล้อยไปตามความ
แปรปรวนของรูป ก็ครอบงำจิตของเธอไม่ได้,

“เพราะการที่จิตไม่ถูกครอบงำ เธอย่อมไม่มีความหวั่น
หวาด ไม่มีความคับแค้นใจ ไม่มีความห่อหุ้มอาศัย เพราะ
ไม่ถือมั่น จึงไม่กระวนกระวาย”¹⁰⁵ (เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญาณ ก็เช่นกัน)

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อรู้แล้วซึ่งความเป็นอนิจจัง ความ
แปรปรวนไป จางคลายไป ดับไปของรูป มองเห็นอยู่ด้วย
สัมมาปัญญา ตามที่มันเป็นว่า รูปในกาลก่อนก็ดี รูปทั้ง

¹⁰⁴ ลໍ.ข.๑๗/๔-๕/๓-๗ (แปลรวบความ, ภาษิตของพระสารีบุตร)

¹⁰⁵ ลໍ.ข.๑๗/๓๓/๒๒

ปวงในบัดนี้ ก็ดี ถ้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความ
แปรปรวนไปเป็นธรรมดา ดังนั้น ก็ย่อมละความโศกเศร้า
ความคร่ำครวญ ความทุกข์ โทมนัส และความคับแค้น
ผิดหวังเสียได้, เพราะละความโศกเศร้า ฯลฯ ได้ ก็ไม่
กระวนกระวาย, เมื่อไม่กระวนกระวาย ก็อยู่เป็นสุข,
ภิกษุผู้เป็นสุข เราเรียกว่า ผู้นิพพานเฉพาะกรณีนั้นๆ
(ตทังคนิพพุตตะ)”¹⁰⁶ (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็
เช่นกัน)

“ปุถุชนผู้มีได้เรียนสดับนั้น ย่อมมนสิการโดยไม่แบบ
คาย (อโยนิโสมนสิการ) อย่างนี้ว่า: ในอดีตกาลอัน
ยาวนาน เราได้มีแล้วหรือหนอ,...หรือว่าเรามีได้มี,...เรา
ได้เป็นอะไรหนอ,...เราได้เป็นอย่างไรหนอ,...เราเป็นอะไรแล้ว
จึงได้เป็นอะไรหนอ, ในอนาคตกาลอันยาวนาน เราจักมี
หรือหนอ,...หรือว่าเราจักไม่มี,...เราจักเป็นอะไรหนอ,...เรา
จักเป็นอย่างไรหนอ,...เราจักเป็นอะไรแล้วจึงจะเป็นอะไร
หนอ; หรือปรารภกาลปัจจุบันในบัดนี้ มีความสงสัยขึ้น
ภายในว่า เรามีอยู่หรือ, หรือว่าเราไม่มี, เราเป็นอะไร
หนอ, เราเป็นอย่างไรหนอ, สัตว์นี้มาจากไหนหนอ, สัตว์
นั้นจักไป ณ ที่ใดหนอ?

“เมื่อปุถุชนนั้น มนสิการโดยไม่แบบคายอย่างนี้ ทิวฏฐิ
อย่างใดอย่างหนึ่งในทิวฏฐิ ๖ อย่าง ย่อมเกิดขึ้น คือ
เขาย่อมเกิดทิวฏฐิ (ยัตถิอ) เขาเป็นจริงเป็นแท้ว่า เรามี

ขัตตา,...เราไม่มีขัตตา,...เรากำหนดรู้ขัตตาด้วยขัตตา,...เรากำหนดรู้สภาวะที่มีขัตตาด้วยขัตตา,...เรากำหนดรู้ขัตตาด้วยสภาวะที่มีขัตตา, หรือมิฉะนั้นก็จะมีทิวฐิตั้งนี้ว่า ขัตตาของเราแน่แหละ ที่เป็นตวบงการ เป็นผู้ส่วย ประสบวิบากแห่งกรรมที่ดีและชั่ว ณ ที่นั้นๆ เป็นสภาวะที่เที่ยงแท้ ยั่งยืน คงอยู่ตลอดไป มีความไม่ผันแปรเป็นธรรมดา จักคงอยู่อย่างนั้นเสมอตลอดไป ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทิวฐิ รกฐิแห่งทิวฐิ กันดารแห่งทิวฐิ เสียนหนามทิวฐิ ความตื่นรนแห่งทิวฐิ ทิวฐิเครื่องผูกมัดสัตว์, ปุณฺณผู้มีได้เรียนสดับ ซึ่งถูกทิวฐิเครื่องผูกมัดรัดตัวไว้ ย่อมไม่พ้นจาก ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส, เรากล่าวว่า ย่อมไม่พ้นจากทุกข์

“ภิกษุทั้งหลาย ส่วนอริยสาวก ผู้ได้เรียนสดับแล้ว ฯลฯ ย่อมรู้ชัดธรรมที่ควรมนสิการ รู้ชัดธรรมที่ไม่ควรมนสิการ, ย่อมไม่มนสิการธรรมที่ไม่ควรมนสิการ ย่อมมนสิการธรรมที่ควรมนสิการ

“ธรรมที่ไม่ควรมนสิการ ซึ่งอริยสาวกไม่มนสิการ เป็นไฉน? กล่าวคือ เมื่ออริยสาวกมนสิการธรรมเหล่าใด กามาสวะก็ตี ภวาสวะก็ตี อวิชชาสวะก็ตี ที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เจริญ, เหล่านี้คือธรรมที่ไม่ควรมนสิการ ซึ่งอริยสาวกไม่มนสิการ

“ธรรมที่ควรมนสิการ ซึ่งอริยสาวกมนสิการ เป็นไฉน? กล่าวคือ เมื่ออริยสาวกมนสิการธรรมเหล่าใด กามาสวะก็ตี ภวาสวะก็ตี อวิชชาสวะก็ตี ที่ยังไม่เกิด ก็

ไม่เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกละเสียได้, เหล่านี้คือกรรม
ที่ควรมนสิการ ซึ่งอริยสาวกย่อมมนสิการ

“เพราะอริยสาวกนั้น ไม่มนสิการกรรมที่ไม่ควร
มนสิการ และมนสิการกรรมที่ควรมนสิการ อาสวะ
ทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ก็จะไม่เกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้ว ก็
จะถูกละเสียได้

“อริยสาวกนั้น ย่อมมนสิการโดยแบบคาย (โยนิโส
มนสิการ) ว่า นี่ทุกข์...นี่เหตุให้เกิดทุกข์...นี่ความดับทุกข์...
นี่ปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์; เมื่ออริยสาวกนั้นมนสิการ
โดยแบบคายอย่างนี้ สังโยชน^๓ ย่อมถูกละเสียได้
กล่าวคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัสสพตปรามาส”¹⁰⁷

ข. คุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์ (ด้านทำจิตเป็นอิสระ และด้านทำกิจโดยไม่ประมาท)

- อนิจจาแห่งชีวิต และการเห็นคุณค่าของกาลเวลา

“พระอาทิตย์ยพันธุ์ (พระพุทธรเจ้า) ได้ตรัส
แสดงไว้ว่า รูปอุปมาเหมือนฟองพองแม่น้ำ
เวทนาอุปมาเหมือนฟองน้ำฝน สัญญาอุปมา
เหมือนพยับแดด สังขารอุปมาเหมือนต้นกล้วย
วิญญาณอุปมาเหมือนมายากล ภิกษุพินิจดู
พิจารณาโดยแบบคาย ซึ่งเบญจขันธ์นั้นด้วย
ประการใด ๆ ก็มีแต่สภาวะที่ว่างเปล่า พระผู้ทรง

¹⁰⁷ ม.ญ.๑๒/๑๒/๑๔; พระบาลีนี้ เฉพาะตอนว่าด้วยทิฏฐิ ๖ มีคล้ายกันใน อภิ.วิ.๓๕/๑๐๐๔/
๕๑๖ แต่ในที่นั้น มีข้อความมากกว่าเล็กน้อย

ปัญญาตั้งผืนแผ่นดิน ทรงปรารภร่างกายนี้แล้ว
ทรงแสดงการละกรรม ๓ อย่าง (โภคะ โทสะ
โมหะ หรือตัณหา มานะ ทิฏฐิ) ไว้

“ท่านทั้งหลาย จงดูรูปที่เขาทิ้งแล้ว เมื่อใด
อายุ ไขยุบ และวิญญาณ ะกายนี้ เมื่อนั้น
ร่างกายก็ถูกทิ้ง นอน ไร้จิตใจ กลายเป็นอาหาร
ของสัตว์อื่น นี่แหละการสืบทอด (ชีวิต) ก็อย่างนี้
มันเป็นมายากลหอกคนใจให้พอ ได้บอกแล้ว
ว่า เบญจขันธ์นี้เป็นผู้ล่าสังหารอยู่ในตัว, จะหา
แก่นสารในเบญจขันธ์นี้ย่อมไม่มี

“ภิกษุระดมเพียรแล้ว พึงพิจารณาขันธ์
ทั้งหลายอย่างนี้ โดยมีสัมปชัญญะ มีสติมั่น ทั้ง
วันทั้งคืน พึงละเครื่องผูกมัดเสียให้หมด พึง
สร้างที่พึงให้แก่ตน เมื่อปรารภณาัจจุตบถ
(นิพพาน) ก็พึงประพาสเหมือนดังคนที่ศีรษะถูก
ไฟไหม้¹⁰⁸

“ภิกษุทั้งหลาย อายุของมนุษย์ทั้งหลายนี้น้อย,
จะต้องไปสู่ภพหน้า, พึงวินิจฉัยการด้วยความรู้คิด, พึง
กระทำการดีงาม (กุศล), พึงครองชีวิตประเสริฐ
(พรหมจรรย์), ผู้ที่เกิดมาแล้ว ที่จะไม่ตายเป็นไม่มี ผู้ใด
อยู่ได้นาน ผู้นั้นก็อยู่ได้แคระยปี จะเกินไปบ้างก็เพียง
เล็กน้อย

¹⁰⁸ ถ.ข.๑๗/๒๔๗/๑๗๔

“อายุของมนุษย์ทั้งหลายน้อย สัตบุรุษพึงดู
หมิ่นอายุน้อยนั้น, พึงประพจน์เหมือนดังถูก
ไฟไหม้ศีรษะ, การที่มีจรัลจะไม่มาหาฉัน เป็น
อันไม่มี, วันคืนย่อมล่วงไป ชีวิตก็หดสั้นเข้า,
อายุของสัตว์ทั้งหลายย่อมหมดสิ้นไป เหมือนดัง
น้ำในธารน้ำน้อย”¹⁰⁹

“ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ ไม่มี
เครื่องหมาย ไม่มีใครรู้ ทั้งยาก ทั้งน้อย และ
ระคนด้วยทุกข์ ความเพียรพยายามที่จะช่วยให้
สัตว์ที่เกิดมาแล้ว ไม่ต้องตายได้นั้น ไม่มีเลย,
แม้อยู่ได้ถึงชรา ก็ต้องตาย, เพราะสัตว์ทั้งหลาย
มีกรรมตาอย่างนี้เอง

“ผลไม่สุกแล้ว ก็มีภัยอยู่ตลอดเวลาจากการที่
จะต้องร่วงหล่นไป ฉันทใด, สัตว์ทั้งหลายเกิด
มาแล้ว ก็มีภัยอยู่ตลอดเวลาจากการที่จะต้องตาย
ฉันนั้น. ภาชนะดินที่ช่างหม้อทำแล้วทั้งหมด
ล้วนมีความแตกเป็นที่สุด ฉันทใด, ชีวิตของสัตว์
ทั้งหลายก็มีความตายเป็นที่สุด ฉันทนั้น

“ทั้งเด็ก ทั้งผู้ใหญ่ ทั้งคนเขลา ทั้งคนฉลาด
ล้วนไปสู่อำนาจของมฤตยู มีมฤตยูเป็นที่ไปเบื้อง
หน้าด้วยกันทั้งหมด

¹⁰⁹ พุ.ม.๒๙/๔๙/๕๑; ๑๘๒/๑๔๓ (บางสำเนาใน พ.ม.๑๐/๒๓๔/๒๘๐; ส.ส.๑๕/๔๔๐-๒/
๑๕๕; พุ.เถร.๒๖/๒๗๐/๒๙๑)

“เมื่อเขาเหล่านั้น ถูกรุมตบตีจนหมดแรงแล้ว ต้องไปปรโลก, บิดาจะป้องกันบุตรไว้ก็ไม่ได้ ญาติทั้งหลายจะป้องกันเหล่าญาติไว้ก็ไม่ได้. ดูเถิด ทั้งที่หมู่ญาติกำลังมองดู พร่ำรำพันอยู่ด้วยประการต่างๆ ผู้จะต้องตายก็ถูกพาไปแต่ลำพังคนเดียว เหมือนโคที่เขาเอาไปฆ่า.

“โลกถูกความแก่และความตายบดขยี้อย่างนี้เอง, ปราชาญ์ทั้งหลายรู้เท่าทันกระบวนการนี้เป็นไปของโลกแล้ว จึงไม่เศร้าโศก.

“ท่านไม่รู้ทาง ไม่ว่าของผู้มาหรือของผู้ไป, เมื่อมองไม่เห็นปลายสุดทั้งสองด้าน จะคร่ำครวญไปก็ไร้ประโยชน์. ถ้าคนหลงใหลคร่ำครวญเบียดเบียนตนเองแล้ว จะทำประโยชน์อะไรให้เกิดขึ้นมาได้บ้างแล้วไซ้, ท่านผู้มีวิจรรณญาณก็ควรทำอย่างนั้นบ้าง.

“การร้องไห้หรือโศกเศร้า จะช่วยให้จิตใจสงบสบาย ก็หาไม่, มีแต่จะเกิดทุกข์ทรมาน ทั้งร่างกายก็จะพลอยทรุดโทรม จะเบียดเบียนตัวของตัวเอง จนกลายเป็นคนซบเซาหมดผิวพรรณ, ผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว จะอาศัยการร้องไห้คร่ำครวญนั้นเป็นเครื่องช่วยตัวเอง ก็ไม่ได้, การคร่ำครวญร่ำไห้จึงไร้ประโยชน์. คนที่สลัดความเศร้าโศกไม่ได้ มัวทอดถอนใจถึงคนที่ตายไปแล้ว ตกอยู่ในอำนาจความโศกเศร้า ก็มีแต่จะทุกข์หนักยิ่งขึ้น.

“ดูสิ ถึงคนอื่น ๆ ก็กำลังเตรียมตัวจะเดินทาง กันไปตามกรรม. ที่นี้ ประตูสวรรค์เปิดกับ อำนาจของพญามัจจุราชเข้าแล้ว ต่างก็กำลังตื่น รนกันอยู่ทั้งนั้น.

“คนทั้งหลายคิดหมายไฉนอย่างใด ต่อมาการณ์ ก็กลับกลายเป็นอย่างอื่น. ความพลัดพรากจาก กันก็เป็นอย่างนี้แหละ. ดูเถิด กระบวนความ เป็นไปของโลก, แม้จะมีคนอยู่ได้ถึงร้อยปี หรือ เกินกว่านั้น เขาก็ต้องพลัดพรากจากหมู่ญาติ ต้องทั้งชีวิตไว้ในโลกนี้อยู่ดี.

“เพราะฉะนั้น สาธุชน สดับคำสอนของท่าน ผู้ไกลกิเลสแล้ว พึงระงับความคร่ำครวญรำพัน เสีย. เห็นคนล่วงลับจากไป ก็ทำใจได้ว่า ผู้ที่ ล่วงลับไปแล้ว เราจะขอให้เป็นอย่างอื่น ย่อมไม่ได้. อริชฌณ คนฉลาด มีปัญญา เป็นบัณฑิต พึง ระงับความโศกเศร้าที่เกิดขึ้นแล้วได้โดยฉับพลัน เหมือนเขาน้ำดับไฟที่ลุกลาม และเหมือนลมพัด ปยุตฺต

“ผู้ปรารถนาสุขแก่ตน พึงระงับความคร่ำครวญ รำพัน ความโหยหา และโทมนัสเสีย, พึงถอน ลูกศรที่เสียบตัวทั้งไป. ผู้ที่ถอนลูกศรได้แล้ว เป็น อิศระ ก็จะไม่พบความสงสัย. จะผ่านพ้นความ โศกเศร้าไปได้หมด กลายเป็นผู้ไร้โรค เย็นใจ.”¹¹⁰

¹¹⁰ พุ.สุ.๒๕/๓๘๐/๔๔๗ (บางสำเนาแก้ไขใน พุ.ขา.๒๗/๑๕๖๘-๑๕๗๒/๓๑๗-๘; พุ.ม.๒๙/๑๘๘/๑๔๕)

“มนุษย์นี้ ตั้งแต่เริ่มเกิดอยู่ในครรภ์ ไม่ว่าจะ เป็นกลางวันหรือกลางคืน เมื่อเริ่มชีวิตขึ้น มาแล้ว ก็มีแต่จะบ่ายหน้าไป ไม่หวนหลัง กลับคืน. คนทั้งหลาย ถึงจะพรึงพร้อมด้วย กำลังพล จะต่อสู้ให้ไม่แก่ไม่ตาย ก็ไม่ได้, บวง สัตว์ล้วนถูกชาติและชราอย่า, เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงมีความคิดว่า จะบำเพ็ญกรรม.

“ราชาผู้เป็นรัฐาธิบติ อาจเอาชนะกองทัพ ซึ่งมีพลทั้งสี่เหล่า (ช้าง ม้า รถ รวบ) ที่น่า สะพรึงกลัวได้ แต่ไม่สามารถเอาชนะพญามัจจุราช...

“ราชาบางพวก แวดล้อมด้วยพลช้าง พลม้า พลรถ และพลรวบแล้ว หลุดพ้นเงื้อมมือข้าศึกไปได้ แต่ไม่อาจตีหักให้พ้นพญามัจจุราช...ราชาทั้งหลาย ผู้แก่วกกล้า สามารถหักค่าย ทำลายข้าศึกมากมายได้ ด้วยพลช้าง พลม้า พลรถ และพลรวบ แต่ไม่อาจอย่าพญามัจจุราช ฯลฯ

“มนุษย์ทั้งหลาย ย่อมบวงสรวง ทำให้ยักษ์ ปีศาจ หรือเปรตทั้งหลาย แม้ที่เกรี้ยวกราดแล้ว ย่อมสงบพิโรธได้ แต่จะทำให้พญามัจจุราช ยินยอมหาได้ไม่ ฯลฯ ผู้ต้องหาทำผิดฐาน ประทุษร้ายต่ของค้ำราชฯ หรือต่อราชสมบัตินี้ ก็ดี ผู้ร้ายที่เบียดเบียนประชาชนก็ดี ยังมีทางขอให้ พระราชาทรงผ่อนปรนพระราชทานอภัยโทษได้

แต่จะทำให้พญามัจจุราชผ่นฉันยอมตามหาได้ไม่

...

“จะเป็นกษัตริย์ ก็ตาม พราหมณ์ ก็ตาม จะ
ร่ำรวย มีกำลังอิทธิพล หรือมีเดชศักดิ์ดาแด่ไหน
พญามัจจุราชก็ไม่เห็นแก่ใครเลย เพราะฉะนั้น
ข้าพเจ้าจึงมีความคิดว่า จะบำเพ็ญกรรม ฯลฯ

“กรรมนั้นแล ย่อมรักษาผู้ประพฤติกรรม.
กรรมที่ประพฤติดีแล้ว ย่อมนำสุขมาให้, นี่เป็น
อานิสงส์ในกรรมที่ประพฤติดีแล้ว. ผู้ประพฤติ
กรรม ย่อมไม่ไปสู่ทุกข์. กรรมกับอกรรม สอง
อย่างนี้ จะมีผลเสมอกันก็หาไม่, อกรรมย่อม
นำไปสู่นรก, กรรมย่อมให้ถึงสุคติ”¹¹¹

“เปรียบเทียบเหมือนว่า ภูเขาใหญ่ศิลาถล่ม สูงจด
ท้องฟ้า กลิ้งเข้ามารอบด้าน ทั้งสี่ทิศ บดขยี้
สัตว์ทั้งหลายเสีย ฉนใด ความแก่และความตาย
ก็ครอบงำสัตว์ทั้งหลาย ฉนนั้น, ทั้งกษัตริย์
พราหมณ์ แพศย์ และศูทร ตลอดจนจันทรกาล
และคนเก็บกวาดขยะ ชราและมรณะย่อมย่ำยี
ทั้งหมด ไม่ละเว้นใครเลย. ณ ที่นั้น ไม่มียุทธ
ภูมิสำหรับพลช้าง สำหรับพลรถ หรือสำหรับพล
ราบ. จะใช้เวทมนต์ต่อสู้ หรือเอาทรัพย์สินจ้าง
ก็ไม่อาจเอาชนะได้.

¹¹¹ พ.ชา.๒๗/๒๒๖๑-๒๒๘๔/๔๖๙-๔๗๓ (เลือกแปลบางคาถา)

“เพราะฉะนั้น คนฉลาด (บัณฑิต) เมื่อมองเห็นประโยชน์ (ที่แท้) แก่ตน พึงปลุกฝังศรัทธาในพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์. ผู้ใดประพฤติธรรมด้วยกาย วาจา ใจ ผู้นั้นย่อมเป็นที่สรรเสริญในโลกนี้, จากไปแล้ว ก็บันเทิงในสวรรค์”¹¹²

“ชาวโลกถูกมัจจุราชคอยประหารประหาร ถูกขร่าบิตล้อมไว้ ถูกลูกศรแห่งตัณหาทิ่มแทง หล่นไปด้วยความปรารถนาตลอดทุกเวลา.

“ชาวโลกถูกมัจจุราชห้าหัน ถูกขร่าล้อมไว้ ไม่มีอะไรต้านทานได้ จึงเดือดร้อนอยู่ร่ำไป รวากะเป็นคนร้ายที่ถูกลงโทษ.

“ความตาย ความเจ็บไข้ และความแก่ เป็นเหมือนไฟ ๓ กองที่คอยไล่ตาม, กำลังที่จะรับมือได้ ก็ไม่มี แรงเร็วที่จะวิ่งหนีก็ไม่พอ

“(เพราะฉะนั้น) เวลาแต่ละวันอย่าให้ผ่านไปเปล่า จะน้อยหรือมากก็ให้ได้อะไรบ้าง เพราะวันคืนล่วงไป ชีวิตของคนก็พร่องลงไปจากประโยชน์ที่จะทำ. จะเดินอยู่ก็ตาม ยืนอยู่ก็ตาม นั่งหรือนอนอยู่ก็ตาม วาระสุดท้ายก็ใกล้เข้ามาๆ, ท่านจึงไม่ควรประมาทเวลา.”¹¹³

¹¹² ถี.ส.๑๕/๔๑๕/๑๔๘

¹¹³ พุ.เถร.๒๖/๓๕๓/๓๓๕ (ภาษิตของพระสิริมัทธเถระ)

“ข้าพเจ้าเห็นลูกชายของท่านทั้งหลาย เรียก
 ขานว่าแม่จะพ่อจ๋า เป็นบุตรรักที่ได้อาโดยยาก แต่
 อยู่มาได้ยังไม่ทันเข้าวัยชรา ก็ตายก่อนเสียแล้ว.
 ข้าพเจ้าเห็นลูกหญิงของท่านทั้งหลาย เป็นรุ่น
 สาว สวยงามน่าชม แต่ก็มาสิ้นชีวิตไปเสีย
 เหมือนหน่อไม้ไผ่ที่ยังอ่อน ถูกเขาดอนเอาไป.

“แท้จริง ชายหรือหญิงก็ตาม ถึงยังหนุ่มยัง
 สาว ก็ตายได้, ใครเล่าจะพึงวางใจในชีวิตว่า เรา
 ยังหนุ่มยังสาวอยู่. วันคืนเคลื่อนคล้อย อายุก็
 น้อยเข้าทุกที เหมือนอายุของฝูงปลาในที่นั่ง
 งวด. ความเป็นหนุ่มเป็นสาวจะเป็นหลักอะไรได้.
 ๗๘) ชาวโลกถูกมัจจุราษประหารชีวิตประหาร ถูกชรา
 ปิดล้อมไว้. คืนวันไม่ผ่านไปเปล่า...

“เมื่อเขาเอาดาบมาทอผ้า เขาทอไปได้เท่าใด
 ส่วนที่จะต้องทอดต่อไป ก็เหลือน้อยเข้าเท่านั้น นี่
 ฉันใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย ก็ฉันนั้น. แม่น้ำ
 เต็มฝั่ง ไม่ไหลทวนขึ้นที่สูง ฉันใด อายุของ
 มนุษย์ทั้งหลาย ก็ไม่เวียนกลับมาสู่วัยเด็กอีก
 ฉันนั้น. แม่น้ำที่เต็มฝั่ง พัดพาเอาต้นไม้ที่เกิด
 อยู่ริมฝั่งให้หักโค่นไป ฉันใด ความแก่และความ
 ตายก็พัดพาประดาสัตว์ไป ฉันนั้น. ๗๙)

“ผลไม้ที่สุกแล้ว ย่อมมีภัยอยู่ตลอดเวลา
 จากการที่จะต้องร่วงหล่นไป ฉันใด สัตว์
 ทั้งหมดเกิดมาแล้ว ก็มีภัยอยู่ตลอดเวลาจากการ
 ที่จะต้องตาย ฉันนั้น.

“ตอนเช้า ยังเห็นกันอยู่มากคน พอตกเย็น บาง คนก็ไม่เห็น, เมื่อเย็น ยังเห็นกันอยู่มากคน ถึงรุ่งเช้า บางคนก็ไม่เห็น. ควรรีบทำความเพียรเสียแต่วันนี้, ใครเล่ารู้ว่าตายในวันพรุ่ง เพราะความผิดเพี้ยนกับพญามัจจุราชเจ้าทัฬหีอยู่นั้น ไม่มีเลย.”¹¹⁴

“บุตรของข้าพเจ้าทั้งร่างไป เหมือนงูหลอกคราบเก่าทิ้งเสีย เมื่อร่างกายใช้สอยไม่ได้ เขาก็ตายจากไปแล้ว... เขามาจากปรโลก ข้าพเจ้าก็มีได้ เชื้อเจริญ เขาไปจากโลกนี้ ข้าพเจ้าก็มีได้อนุญาต เขามาอย่างใด ก็ไปอย่างนั้น การคร่ำครวญรำพันในการจากไปของเขานั้น จะมีประโยชน์อะไร... ถ้าร้องไห้ไป ร่างกายข้าพเจ้าก็จะผ่ายผอม, การร้องไห้ของข้าพเจ้าจะมีผลดีอะไร, ญาติมิตรสหายทั้งหลายของข้าพเจ้า ก็จะมีแต่ความไม่สบายใจ...

“ผู้ที่เศร้าโศกถึงคนตาย ก็เหมือนเด็กที่ร้องไห้ขอพระจันทร์ ซึ่งโคจรไปในอากาศ. คนตายถูกเผาอยู่ ย่อมไม่รู้ว่าญาติคร่ำครวญถึง. เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่เศร้าโศก เขาไปแล้วตามวิถีทางของเขา.”¹¹⁵

¹¹⁴ พ.ช.๒๘/๔๓๗-๔๔๑/๑๖๓-๕ (เลือกแปลบางคาถา)

¹¹⁵ พ.ช.๒๗/๗๑๗-๗๒๐/๑๖๗-๘

“ถ้าจะเศร้าโศกถึงคนที่ไม่ได้อยู่แก่ตน คือคนที่ตายไปแล้ว ก็ควรจะเศร้าโศกถึงตนเอง ซึ่งตกอยู่ในอำนาจของพญามัจจุราชตลอดเวลา.

“อายุสังขารนี้จะประมาทไปตามลัทธิ ผู้ยืนนั่ง นอน หรือเดินอยู่ ก็หาไม่. ้วย่อมเสื่อมลงเรื่อยไป ทุกหลับตา ทุกลืมตา.

“เมื่อวัยเสื่อมสิ้นไปอย่างนี้ ความพลัดพรากจากกัน ก็ต้องมี โดยไม่ต้องสงสัย. หมู่สัตว์ที่ยังเหลืออยู่ ควรเมตตาเชื้อเอ็นดูต่อกัน, ไม่ควรจะมีวเศร้าโศกถึงผู้ที่ตายไปแล้ว.”¹¹⁶

“ภิกษุทั้งหลาย ฐานะ ๕ ประการเหล่านี้ เป็นสิ่งที่สมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใครๆ ก็ตามในโลก ไม่อาจจะได้ ๕ ประการอะไรบ้าง? ได้แก่ข้อว่า ขอสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา จงอย่าแก่, ขอสิ่งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา จงอย่าเจ็บไข้, ขอสิ่งที่มีความตายเป็นธรรมดา จงอย่าตาย, ขอสิ่งที่มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา จงอย่าสิ้นไป, ขอสิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา จงอย่าพินาศ

“สำหรับปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ สิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา ก็ยอมแก่, สิ่งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ก็ยอมเจ็บไข้, สิ่งที่มีความตายเป็นธรรมดา ก็ยอมตาย, สิ่งที่มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา ก็ยอมสิ้นไป, สิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา ก็ยอมพินาศไป;

¹¹⁶ พ.ชา.๒๗/๖๑๑-๓/๑๔๖-๗

“ปุถุชนนั้น... (เมื่อสภาพเช่นนั้นเกิดขึ้น) ย่อมไม่พิจารณาเห็นดังนี้ว่า มิใช่เฉพาะแต่ของเราผู้เดียวเท่านั้น... (ที่เป็นไปเช่นนั้น) แท้จริงแล้ว ตราบใด สัตว์ทั้งหลายยังมีการมา การไป การจุติ การอุบัติกันอยู่ ตราบนั้น สำหรับสัตว์ทั้งหมดทั้งสิ้นที่เดียว สิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา ก็ย่อมแก่...สิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา ก็ย่อมพินาศด้วยกันทั้งนั้น, ก็เมื่อสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา มาแก่ไป...เมื่อสิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา มาพินาศไป ถ้าเราจะเศร้าโศก หม่นหมอง ร้องไห้ ตีอก คร่ำครวญ หลงใหลฟั่นเฟือนไป แม้อาหารก็จะเป็นอันอยากรับประทาน ร่างกายก็จะซูบโทรม การงานก็จะไม่เป็นอันทำ พวกศัตรูก็จะพากันชอบใจ ฝ่ายมิตรสหายก็จะพลอยเสียใจ...

“(ครั้นสภาพเช่นนั้นเกิดขึ้นจริง) เขาย่อมเศร้าโศก หม่นหมอง ร้องไห้ ตีอก คร่ำครวญ หลงใหลฟั่นเฟือนไป; นี้เรียกว่า ปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ ถูกถูกศรัทธาคือความเศร้าโศกอันมีพิษ เสียบแทงแล้ว ทำตัวเองให้เดือดร้อน.

“แต่สำหรับอริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ สิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา ก็ย่อมแก่...สิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา ก็ย่อมพินาศไป;

“อริยสาวกนั้น...(เมื่อสภาพเช่นนั้นเกิดขึ้น) ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า มิใช่เฉพาะแต่ของเราผู้เดียวเท่านั้น... (ที่เป็นไปเช่นนั้น) แท้จริงแล้ว ตราบใดสัตว์ทั้งหลาย ยังมีการมา การไป การจุติ การอุบัติ กันอยู่ ตราบนั้น

สำหรับสัตว์ทั้งหมดทั้งสิ้นทีเดียว สิ่งที่มีความแก่เป็น
ธรรมดา ก็ย่อมแก่...สิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา ก็
ย่อมพินาศด้วยกันทั้งนั้น, ก็เมื่อสิ่งที่มีความแก่เป็น
ธรรมดา มาแก่ไป...เมื่อสิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา มา
พินาศไป ถ้าเราจะเศร้าโศก หม่นหมอง ร้องไห้ ตีอก
คร่ำครวญ หลงใหลพันเพือนไป แม้อาหารก็จะเป็นอัน
อยากรับประทาน ร่างกายก็จะซูบโทรม การงานก็จะไม่
เป็นอันทำ พวกศัตรูก็จะพากันชอบใจ ฝ่ายมิตรสหายก็จะ
พลอยเสียใจ...

“(ครั้นสภาพเช่นนั้นเกิดขึ้นจริง) อริยสาวกนั้น ย่อมไม่
เศร้าโศก ไม่หม่นหมอง ไม่ร้องไห้ ไม่ตีอก ไม่คร่ำครวญ
ไม่หลงใหลพันเพือน; นี้เรียกว่า อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้, เขา
ถอนลูกศร คือความเศร้าโศก อันมิพิช ที่เป็นเครื่องเสียบ
แทงป้อนชนผู้มิได้เรียนรู้ ซึ่งได้แต่ทำตัวเองให้เดือดร้อน
ออกได้แล้ว; อริยสาวกนั้น เป็นผู้ไม่มีความเศร้าโศก
ปราศจากลูกศรที่เสียบแทง ย่อมดับทุกข์ร้อน ทำตนให้สุข
เย็น.

“การโศกเศร้า การพิไรรำพัน จะช่วยให้ได้
ประโยชน์อะไรสักนิดหน่อย ก็หาไม่. เหล่าคนที่
มุ่งร้ายรู้ว่า เขาเศร้าโศก มีความทุกข์ ย่อมจะตี
ใจ ส่วนบัณฑิต ผู้ฉลาดในการวินิจฉัยเหตุผล
ย่อมไม่หวนไหวต่อเหตุการณ์ร้ายทั้งหลาย. เมื่อ
มองเห็นหน้าของบัณฑิตนั้น เป็นเหมือนเดิมไม่
ผิดแปลกไป พวกมิตรทั้งหลายกลับกลายเป็น
ฝ่ายทุกข์.

“ประโยชน์ที่มุ่งหมาย ตนจะได้ในทีเดียว ด้วยวิธีใด จะด้วยการเข้าไปพูดกันเฉพาะตัว ด้วยการปรึกษาท่านผู้รู้ ด้วยการรู้จักเจรจา ด้วยการจ่ายทรัพย์สิน หรือด้วยขนบธรรมเนียมอย่างใดก็ตาม ก็พึงพากเพียร ในที่นั้นๆ ด้วยวิธีการนั้นๆ.

“หากรู้ชัดว่า ผลที่หมายนั้น เป็นสิ่งที่เราก็คตาม ผู้อื่นก็ตาม ไม่อาจจะได้ ก็ไม่พึงเศร้าโศก, พึงยับยั้งตั้งกำหนดใจอย่างมั่นคงว่า ที่นี้เราจะทำอย่างไรต่อไป”¹¹⁷

“จะตายก็ไปคนเดียว จะเกิดก็มาคนเดียว. ความสัมพันธ์ของสัตว์ทั้งหลาย ก็แค่ได้มาพบปะเกี่ยวข้องกัน. เพราะฉะนั้น สำหรับท่านผู้ได้เรียนรู้มามาก เป็นปราชญ์ มองเห็นโลกนี้โลกหน้า รู้ทั่วถึงธรรมแล้ว ความโศกเศร้าทั้งหลาย แม้ใหญ่หลวง ก็ไม่ทำให้ท่านเรวร้อน.

“เรานั้นจะบริหารยศ ฐานะ และโภคทรัพย์ จะบำรุงเลี้ยงภรรยาและหมู่ญาติ กับทั้งประดาชาวประชาชนนอกนั้น. นี่คือนิเวศหน้าที่ของท่านผู้รู้.”¹¹⁸

“คนเขลาข่มคิดการแต่ว่า ฤดูฝน เราจะอยู่ที่นี้ ฤดูหนาว ฤดูร้อน เราจะอยู่ที่นี้ หาดระหนกถึงอันตรายไม่. เมื่อเขาหลงไหลอยู่กับภูหลานและ

¹¹⁷ อัง.ปญจก.๒๒/๔๘/๕๕; เฉพาะท่อนคาถามีใน พ.ช.๒๗/๗๘๙-๗๙๒/๑๗๙ ด้วย

¹¹⁸ พ.ช.๒๗/๑๕๗๓-๕/๓๑๘

สัตว์เลี้ยง มีจิตติดข้องอยู่ในทรัพย์สินสิ่งของต่าง ๆ มัจจุราชก็มาพาเขาเขาไป เหมือนห้วงน้ำใหญ่พัดพาชาวบ้านที่หลับไหลไป ฉะนั้น.

“เมื่อถูกพญามัจจุราชครอบงำ ไม่ว่าบุตร ไม่ว่าบิดา ไม่ว่าญาติพวกพ้อง ถึงจะมี ก็ช่วยต้านทานไม่ได้, จะหาที่ปกป้องในหมู่ญาติ เป็นอันไม่มี.

“บัณฑิตสำรวจมตนด้วยศีล ทราบเหตุผลดังนี้แล้ว พึงรีบชำระทางดำเนินสู่นิพพานโดยเร็วพลัน.”¹¹⁹

“ชีวิตนี้น้อยจริงหนอ. คนย่อมตาย ทั้งที่อายุยังไม่ถึงร้อยปี, ถึงแม้อยู่ได้เกินกว่านั้น ก็ต้องตาย เพราะชราอย่างแน่นอน.

“ชนทั้งหลายย่อมเศร้าโศก เพราะสิ่งที่ตนยึดถือว่าเป็นของเรา แต่แท้จริงแล้ว สิ่งที่หวงแหนไว้ไม่มีอะไรเที่ยงแท้เลย. ผู้ที่มองเห็นว่าความพลัดพรากกันจะต้องมีแน่นอนตั้งนี้แล้ว ไม่ควรอยู่ครองเรือน. คนสำคัญหมายสิ่งใดว่า นี้ของเรา ก็ต้องละสิ่งนั้นไปเพราะความตาย. บัณฑิตพุทธมามกะทราบความชัดนี้แล้ว ไม่พึงโน้มเอียงไปในทางที่จะยึดถืออะไร ๆ ว่าเป็นของเรา.

“คนที่รักใคร่ ตายจากไปแล้ว ย่อมไม่ได้พบเห็นอีก เหมือนคนตื่นขึ้น ไม่เห็นสิ่งที่ได้พบใน

¹¹⁹ พ.ธ.๒๕/๓๐/๕๓

ฝัน. คนที่เขาเรียกว่าชื่อนี้ๆ นั้น ก็แค่ได้พบ
เห็นกันบ้าง ได้ยินถึงบ้าง, คนที่ตายจากไปแล้ว
ก็เหลือแต่ชื่อเท่านั้น ที่จะฟังกล่าวขวัญถึงได้. ผู้
ที่ติดใจใคร่ในสิ่งที่ยึดถือเป็นของเรา ย่อมละ
ความโศกเศร้าความคร่ำครวญและความตระหนี่
ไม่ได้. เพราะฉะนั้น มุนีทั้งหลาย ผู้มองเห็น
ความเกษม จึงละสิ่งที่เคยห่วงหาพันเกี่ยวไป.

“บัณฑิตทั้งหลายกล่าวถึงท่านผู้ไม่แสดงตนใน
ภพ (คือพระอรหันต์) ว่าเป็นบุคคลที่สอดคล้อง
เหมาะสม สำหรับภิกษุผู้บำเพ็ญความหลักใจ
ถอนจิต (ได้แก่พระที่ยังศึกษาอยู่ คือเป็นเสขะ
หรือกัลยาณปุถุชน) ซึ่งเสพเสนาสนะอันสงัด.

“มุนี ไม่ติดในสิ่งทั้งปวง ไม่ทำใครๆ อะไรวะ
ให้เป็นที่รักให้เป็นที่ยัง. ความร่ำไห้และความ
ตระหนี่จึงไม่แปดเปื้อนมุนีนี้ เหมือนดั่งน้ำไม่
เปียกใบบัว.

“หยาดน้ำไม่ติดใบบัว วารีไม่ติดปทุม ฉันทโม มุนีก็
ไม่ติดในสิ่งที่ได้เห็น ได้ยิน ได้สืบทราบ ฉันทมน.

“ท่านผู้ทรงปัญญา (พระอรหันต์) ย่อมไม่สำคัญ
มันหมายด้วยสิ่งที่ได้เห็น ได้ยิน หรือสืบทราบ
ย่อมไม่ปรารถนาความบริสุทธิ์ด้วยวิธีการอย่างอื่น,
ท่านไม่ติดใจใคร่ (อย่างพาลปุถุชน) และก็ไม่หมั่น
หา (อย่างกัลยาณปุถุชนและพระเสขะ).”¹²⁰

“ทรัพย์สินสมบัติทั้งคนไปก่อน ก็มี, คนละทั้ง
ทรัพย์สินสมบัติไปก่อน ก็มี. ท่านผู้ใดรักามารมณ์
เลย ผู้ครองทรัพย์สินสมบัติทั้งหลาย ไม่เที่ยงแท้
ยั่งยืนเลย, เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่เศร้าโศก
ในยามที่คนทั้งหลายพากันโศกเศร้า

“ดวงจันทร์อุทัยขึ้น เต็มดวง แล้วก็แรมลับ.
ดวงอาทิตย์ ฉายแสงส่องโลก แล้วก็ซัดสาง. โลก
ธรรมทั้งหลายนั้น ข้าพเจ้ารู้เท่าทันแล้ว,
เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่เศร้าโศก ในยามที่คน
ทั้งหลายพากันโศกเศร้า.”¹²¹

“ได้ลาภ เสื่อมลาภ ได้ยศ เสื่อมยศ นินทา
สรรเสริญ สุข และทุกข์ เหล่านี้เป็นธรรมตาใน
หม่อมมนุษย์ เป็นของไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีความ
แปรปรวนไปได้เป็นธรรมดา.

“ผู้มีปัญญาดี มีสติ รู้จักสิ่งเหล่านี้แล้ว
พิจารณาเห็นว่าเป็นของผันแปรไปได้เป็นธรรมดา,
สิ่งน่าปรารถนา ก็ย่ำยีจิตของท่านไม่ได้ ถึงสิ่งไม่น่า
ปรารถนา ก็ไม่ทำให้ท่านคับแค้น. ความยินดี ก็
ตาม ความยินร้าย ก็ตาม ท่านกำจัดได้หมด หาย
ลับ ไม่มีเหลือ. ท่านทราบสภาวะที่ไร้โรค ไร้ทุกข์ มี
สัมมาปัญญา เป็นผู้ถึงพากฝั่งภพ.”¹²²

¹²¹ พุ.ชา.๒๗/๗๐๓-๔/๑๖๔; พุ.ม.๒๔/๑๙๒/๑๔๕

¹²² อัง.อฎฐก.๒๓/๕๕-๕๖/๑๕๘-๑๖๒

“รูปกายของสัตว์ย่อมร่วงโรยไป แต่ชื่อและโคตรไม่เสื่อมสลาย”¹²³

“กาลเวลาย่อมกลืนกินสัตว์ทั้งหลาย พร้อมกันไปกับตัวมันเอง”¹²⁴

“วัยลี้ไป ตามคืนและวัน”¹²⁵

“กาลเวลาล่วงไป คืนวันผ่านพ้นไป วัยก็หมดไปทีละตอนตามลำดับ. ผู้ตั้งเห็นภัยในความตายตั้งนี้ หวังความสงบ พึงละเหยื่อล่อในโลกเสีย”¹²⁶

“ข้าพเจ้าไม่มีความชั่วซึ่งได้ทำไว้ ณ ที่ไหนเลย เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่หวั่นกลัวความตายที่จะมาถึง”¹²⁷

“ตั้งอยู่ในธรรมแล้ว ไม่ต้องกลัวปรโลก”¹²⁸

“อาณนที...สมัยนั้น เราเป็นพระเจ้ามหาสุทศน์. พระนครแปดหมื่นสี่พัน อันมีกุสาวติราชธานีเป็นประมุขเหล่านั้น ก็ของเรา. ปราสาทแปดหมื่นสี่พัน อันมีธรรมปราสาทเป็นประมุขเหล่านั้น ก็ของเรา. ฯลฯ รถแปดหมื่นสี่พัน...มีเครื่องอสังการแล้วด้วยทอง มีธงแล้วด้วย

¹²³ ถัง.ส.๑๕/๒๑๐/๕๕

¹²⁴ พุ.ชา.๒๗/๓๔๐/๕๕

¹²⁵ ถัง.ส.๑๕/๑๗๓/๕๒; ๒๑๐/๕๕

¹²⁶ ถัง.ส.๑๕/๓๐๐/๔๐

¹²⁷ พุ.ชา.๒๘/๑๐๐๐/๓๕๐

¹²⁸ ถัง.ส.๑๕/๒๐๘/๕๕

ทอง มีตาข่ายเครื่องปกคลุมแล้วด้วยทอง อันมีรต
เวชยันต์เป็นประมุขเหล่านั้น ก็ของเรา ฯลฯ

“อาณนที่ บรรดาพระนครแปดหมื่นสี่พัน พระนครที่
เราอยู่ครอบครองสมัยนั้น ก็เพียงนครเดียวเท่านั้น คือ
กุสาวตีราชธานี. บรรดาปราสาทแปดหมื่นสี่พัน ปราสาท
ที่เราอยู่ครอบครองสมัยนั้น ก็เพียงปราสาทเดียวเท่านั้น
คือ ธรรมปราสาท. ฯลฯ บรรดาแรดแปดหมื่นสี่พัน รตที่
เรานั่งสมัยนั้น ก็เพียงคันเดียวเท่านั้น คือรถเวชยันต์
 ฯลฯ

“อาณนที่ จงดูเถิด สังขารเหล่านั้นทั้งหมด ล้วนเป็น
อดีต ดับสิ้นไปแล้ว ผันแปรไปแล้ว. สังขารทั้งหลาย ไม่
เที่ยงอย่างนี้แล, สังขารทั้งหลาย ไม่ยั่งยืนอย่างนี้แล,
สังขารทั้งหลาย ให้ความโปร่งโง่งมั่งใจไม่ได้อย่างนี้แล.
อาณนที่ เพียงเท่านี้ ก็เพียงพอแล้วที่จะเบื่อหน่ายใน
สังขารทั้งหลายทั้งปวง เพียงพอที่จะเลิกติดใคร่ เพียง
พอที่จะหลุดพ้นไปเสีย. ฯลฯ

“สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้น
และเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา, เกิดขึ้นแล้ว ก็
ดับไป ความสงบบางแห่งสังขารเหล่านั้น เป็น
สุข.”¹²⁹

“นครของเราชื่อว่ากบิลพัสดุ์. พระราชา พุท
บิดา พระนามว่าสุทโธทนะ. พระมารดา ผู้ชนนี้
มีพระนามว่ามายาเทวี. เราครองอาศรัยวิสัยอยู่

¹²⁹ ที.ม.๑๐/๑๘๕-๖/๒๒๕-๘.

๒๙ พรรษา, มีปราสาทเลิศ ๓ หลัง ชื่อว่า
 สุจันทะ โกกนุท และโกญจะ. พร้อมด้วยสตรีสี่
 หมื่นนางเฝ้าแหนอนลังการ. ยอดนามมีนามว่า
 ยโสธรา, โอรสนามว่าราหุล.

“เราเห็นนิมิต ๔ ประการ จึงออกบวชด้วย
 อัครวราชยาน, ได้บำเพ็ญเพียรประพฤติกุศลกิจ
 อยู่ ๖ พรรษา. เราประกาศธรรมจักรที่ป่าอิสิ-
 ปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี.

“เราคือพระสัมพุทธเจ้า นามว่าโคตมะ เป็น
 สรรณะของสรรพสัตว์ ฯลฯ อายุของเราในยุค
 สมัยบัดนี้ น้อยเพียงชั่วร้อยปี. ถึงจะดำรงชีวิตอยู่
 เพียงเท่านั้น เราก็ช่วยหมู่ชนให้ข้ามพ้นวัฏฏะไป
 ได้จำนวนมากมาย, และได้ตั้งคบเพลิงธรรมไว้
 ปลุกประชาชนภายหลังให้เกิดปัญญาตื่นขึ้นมา
 ตริรู้ต่อไป.

“ไม่นานเลย เรา พร้อมทั้งหมู่สาวก ก็จัก
 ปรินิพพาน เหมือนไฟดับไปเพราะสิ้นเชื้อ. เวียน
 กายร่างนี้ที่ทรงไว้ซึ่งคุณสมบัติ วิจิตรด้วยวร
 ลักษณะทั้ง ๓๒ ประการ มีเดชหาที่เทียบเทียมมิได้
 กับทั้งทศพลและประดาฤทธิ ฌายประภา
 จันพวรรณรังสี สว่างไสวทั่วทิศทิศ ดุจดั่งดวง
 อาทิตยัสตวรรษสี ก็จักดับดับหาย สังขารทั้งหมด
 ทั้งหลายไร้แก่นสาร ถ้วนว่างเปล่าดังนี้แหละ
 หนอ.”¹³⁰

“ทั้งเด็ก ทั้งผู้ใหญ่ ทั้งคนพาล ทั้งบัณฑิต
ทั้งคนมี ทั้งคนจน ล้วนเดินหน้าไปหาความตาย
ทั้งนั้น. ภาชนะดินที่ช่างหม้อทำแล้ว ทั้งเล็ก
และใหญ่ ทั้งสูงและตบ ล้วนมีความแตกทำลาย
เป็นที่สุด ฉะนั้นใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย ก็มี
ความตายเป็นที่สุด ฉะนั้น.”

“วัยของเราหมดแล้ว, ชีวิตของเรายังอยู่
เพียงเล็กน้อย, เราจะจากพวกเธอไป, เราได้ทำ
กรรมให้แก้ตนแล้ว. ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจง
เป็นผู้ไม่ประมาท มีสติ มีความประพฤติดีงาม
มีความดำริมั่นคง จงตามรักษาจิตของตน. ผู้ใด
ในธรรมวินัยนี้ จักเป็นอยู่อย่างไม่ประมาท, ผู้
นั้นจะละชาติสังสาร กระทำความจบสิ้นทุกข์
ได้.”¹³¹

“ภิกษุทั้งหลาย ปัจจุบันนี้ เมื่อจะกล่าวให้ถูกต้อง พึง
กล่าวว่า ชีวิตของมนุษย์นั้นน้อย เป็นของนิดหน่อย พลัน
ดับหาย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก, พึงตรัสรองการ
ด้วยความรู้คิด พึงทำความดีงาม (กุศล) พึงครองชีวิต
ประเสริฐ (พรหมจรรย์), ผู้เกิดมาแล้ว ที่จะไม่ตาย เป็นไม่มี.

“บัดนี้คนที่มิอายุอยู่ได้นาน ก็อยู่ได้เพียงร้อยปี หรือ
เกินกว่าเล็กน้อย. ผู้ที่มีชีวิตอยู่ถึงร้อยปี ก็อยู่ได้เพียง
๓๐๐ ฤดู เท่านั้น...ผู้ที่อยู่ครบ ๓๐๐ ฤดู ก็อยู่ได้เพียง

¹³¹ ที.ม.๑๐/๑๐๘/๑๔๑

๑,๒๐๐ เดือน...ผู้ที่อยู่ครบ ๑,๒๐๐ เดือน ก็อยู่ได้
เพียง ๒,๔๐๐ ปีก็...ผู้ที่อยู่ครบ ๒,๔๐๐ ปีก็อยู่
ได้เพียง ๓๖,๐๐๐ ราตรี...ผู้ที่อยู่ครบ ๓๖,๐๐๐
ราตรี ก็บริโภคอาหารเพียง ๗๒,๐๐๐ มื้อ คือ ฤดู
หนาว ๒๔,๐๐๐ มื้อ ฤดูร้อน ๒๔,๐๐๐ มื้อ ฤดูฝน
๒๔,๐๐๐ มื้อ ทั้งนี้ นับรวมทั้งเวลาที่ดื่มนมมารดา
และที่มีอันตราย (เหตุขัดข้อง) ต่อการบริโภคอาหารด้วย.

“อันตรายต่อการบริโภคอาหารมีดังนี้ คือ โกรธแล้ว
ไม่บริโภคอาหารเสียบ้าง มีความทุกข์แล้ว ไม่บริโภคเสีย
บ้าง เจ็บไข้ จึงไม่ได้บริโภคเสียบ้าง รักษาอุโบสถ จึง
ไม่ได้บริโภคเสียบ้าง ไม่ได้อาหาร จึงไม่ได้บริโภคเสียบ้าง.

“ภิกษุทั้งหลาย อายุของมนุษย์ผู้เป็นอยู่ ๑๐๐ ปี เรา
ได้คำนวณนับแล้ว ประมาณอายุก็นับแล้ว ฤดู ปี เดือน คิน
วัน มื้ออาหาร อันตรายต่อการบริโภคอาหาร ก็ได้ นับแล้ว
ขณะนี้แล้ว.

“ภิกษุทั้งหลาย กิจใดที่ศาสดาผู้อนุเคราะห์ ผู้แสวง
ประโยชน์แก่สาวกทั้งหลาย จะพึงทำด้วยอาศัยน้ำใจ
เกื้อกูล, กิจนั้นเราได้กระทำแล้วแก่เธอทั้งหลาย.

“ภิกษุทั้งหลาย นั้นโคนไม้ นั้นเรือนว่าง, เธอ
ทั้งหลาย จงเพ่งพินิจ อย่าประมาณ อย่าต้องเป็นผู้มี
ความเดือดร้อนใจในภายหลังเลย, นี่คือนุศาสน์ของเรา
สำหรับเธอทั้งหลาย.”¹³²

¹³² อัง.สตุตตก.๒๓/๗๑/๑๔๐

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ตน (ขัดตัตตะ) ก็ควรทีเดียว ที่จะยังประโยชน์ตนนั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท, เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ผู้อื่น (ปรัตตะ) ก็ควรทีเดียว ที่จะยังประโยชน์ผู้อื่นนั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท, เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ทั้งสองฝ่าย (อุภยัตตะ) ก็ควรทีเดียว ที่จะยังประโยชน์ทั้งสองฝ่ายนั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท.”¹³³

- เร่งทำกิจ และเตรียมการเพื่ออนาคต

“ความไม่ประมาท เป็นทางไม่ตาย, ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย. ผู้ไม่ประมาท ย่อมไม่ตาย, คนประมาทเหมือนคนตายแล้ว ฯลฯ ผู้ไม่ประมาท เพ่งพินิจอยู่ ย่อมประสบความสุขอันไพศาล.”¹³⁴

“เพราะฉะนั้น ในชีวิตที่เหลืออยู่นี้ ทุกคน ควรกระทำกิจหน้าที่ และไม่พึงประมาท.”¹³⁵

“บรรพชิตพึงพิจารณาเนืองๆ ว่า วันคืนล่วงไป บัดนี้เราทำอะไรอยู่.”¹³⁶

¹³³ ส.น.๑๖/๖๗/๓๕; อ.ง.สตตก.๒๓/๖๙/๑๓๗ (เคยอ้าง)

¹³⁴ พ.ธ.๒๕/๑๒/๑๘

¹³⁵ พ.สุ.๒๕/๓๘๗/๔๖๕

¹³⁶ อ.ง.ทสก.๒๔/๔๘/๙๒

“อย่าปล่อยให้โอกาสให้ผ่านเลยไปเสีย...ฟังตอน
ถูกศรที่เสียบตัวออกเสีย ด้วยความไม่ประมาท
และตัวบวชชาน.”¹³⁷

“รู้ว่าจะไรเป็นประโยชน์แก่ (ชีวิต) ตน ก็ควร
รีบลงมือทำ”¹³⁸

“ในเวลาที่เราควรลุกขึ้นทำงาน ไม่ลุกขึ้นทำ. ทั้ง
ที่ยังหนุ่มแน่นมีกำลัง กลับเฉื่อยชา ปล่อย
ความคิดให้จมปลัก เกียจคร้าน มัวซึมเซาอยู่
ยอมไม่ประสบทางแห่งปัญญา.”¹³⁹

“คนที่เรียนรู้ (สูตร) น้อยนี้ ย่อมแก่เหมือน
โคถึก. เนื้อของเขาเยือกเย็น (แต่) ปัญญาของ
เขาหาเจริญไม่.”¹⁴⁰

“เมื่อยังหนุ่มสาว พรหมจรรย์ก็ไม่บำเพ็ญ
ทรัพย์ก็ไม่หาเอาไว้ (ครั้นแก่เฒ่าลง) ก็ต้องนั่ง
ซบเซา เหมือนนกกระเรียนแก่ จับหงอยอยู่กับ
เปลือกตมที่ไร้ปลา.”

“เมื่อยังหนุ่มสาว พรหมจรรย์ก็ไม่บำเพ็ญ
ทรัพย์ก็ไม่หาเอาไว้ (ครั้นแก่เฒ่า) ก็ได้แต่นอนทอด
ถอนถึงความหลัง เหมือนดังลูกศรที่เขายิงตกไป
แล้ว (หมดพิษสง).”¹⁴¹

¹³⁷ พุ.สุ.๒๕/๓๒๗/๓๘๙

¹³⁸ ส.ส.๑๕/๒๘๑/๘๑

¹³⁹ พุ.ธ.๒๕/๓๐/๕๒

¹⁴⁰ พุ.ธ.๒๕/๒๑/๓๕

¹⁴¹ พุ.ธ.๒๕/๒๑/๓๖

“ผลประโยชน์ทั้งปวง ตั้งอยู่ที่หลัก ๒ ประการ คือ การได้สิ่งที่ยังไม่ได้ และการรักษาสิ่งที่ได้แล้ว.”¹⁴²

“ภิกษุทั้งหลาย ตระกูลเหล่านี้เหล่าใดก็ตาม ที่ถึงความ เป็นใหญ่ในภคสมบัติ จะดำรงอยู่ได้ยืนนาน ด้วยเหตุ ๔ สถาน หรือสถานใดสถานหนึ่ง กล่าวคือ รู้จักแสวงหาสิ่งที่ พินาศสูญหาย ปฏิสังขรณ์สิ่งที่ชำรุดทรุดโทรม รู้จักประมาณ ในการกินการใช้ และตั้งสติหรือบรูษผู้มีศีลให้เป็นใหญ่.”¹⁴³

“ความไม่ประมาท เป็นทางไม่ตาย, ความ ประมาทเป็นทางแห่งความตาย. ผู้ไม่ประมาท ย่อมไม่ตาย, คนประมาทเหมือนคนตายแล้ว.

“จากความมัวเมา ก็เกิดความประมาท, จาก ความประมาท ก็เกิดความเลื่อม, จากความ เลื่อม ก็เกิดโทษประดัง, ผู้มีภาระปกครองรัฐ จงอย่าได้ประมาทเลย.

“กษัตริย์จำนวนมาก มีความประมาท ต้อง สูญเสียประโยชน์ สูญเสียรัฐ, แม้แต่ชาวบ้าน ประมาท ก็สูญเสียบ้าน, อนาคติกิประมาท ก็ สูญเสียความเป็นอนาคติกิ. เมื่อผู้ครองแผ่นดิน ประมาท โภคทรัพย์ในรัฐย่อมพินาศทั้งหมด, นี้ แล เรียกว่า ทุกข์ภัยของผู้ครองแผ่นดิน.

¹⁴² พ.ชา.๒๗/๒๔๔๒/๕๓๑ (ไม่ประมาท ๒ ด้าน คือ ในการสร้างสรรค์ และในการรักษา)

¹⁴³ อัง.จตุกก.๒๑/๒๔๘/๓๓๖

“ความประมาทนี้ เป็นหลักอะไรไม่ได้. ผู้ครองแผ่นดินประมาทเกินขอบเขต โจรทั้งหลาย ก็กำจัดชนบทที่มั่งคั่งบริบูรณ์เสีย. โจรทั้งหลาย ก็จะไม่เหลือ, เงินทองทรัพย์สินก็จะไม่มีเหลือ. เมื่อรัฐถูกปล้น ก็จะไม่เหลือจากโรคสมบัติทุกอย่าง. ถึงจะเป็นชาติตติยราช เมื่อโรคสมบัติย่อยยับหมดแล้ว ญาติมิตรสหายทั้งหลาย ก็ไม่นับถือในความคิดอ่าน, พลช้าง พลม้า พลรถ พลรบทั้งหลาย ที่อาศัยเลี้ยงชีพอยู่ ก็ไม่นับถือในความคิดอ่าน.

“ผู้นำที่จัดการงานไม่ดี เวลา ด้อยความคิดอ่าน ทรมานปัญญา ย่อมหมดศรีสง่า เหมือนควาบก่ำที่งูทิ้งไปแล้ว. ส่วนผู้นำที่จัดแจงการงานเป็นอย่างดี หมั่นขยันถูกกาล ไม่เฉื่อยชา ย่อมมีโรคสมบัติที่เจริญยิ่งขึ้นๆ ทุกด้าน เหมือนฝูงโคที่มีไคผู้นำ.

“ฉะนั้น พระองค์จึงเสด็จเที่ยวสดับดูความเป็นอยู่เป็นไปในแคว้นแคว้นแดนชนบท, ครั้นได้เห็นได้สดับแล้ว จึงดำเนินราชกิจนั้นๆ.”¹⁴⁴

“เป็นคนควรหวังเรื่อยไป บัณฑิตไม่ควรท้อแท้. เราเห็นประจักษ์มากับตนเอง เราปรารถนาอย่างใด ก็ได้สมตามนั้น.”¹⁴⁵

¹⁴⁴ พ.ชา.๒๗/๒๔๑๙/๕๒๔ (บางถ้วนมีใน พ.ชา.๒๗/๒๔๔๐/๕๓๐ ด้วย)

¹⁴⁵ พ.ชา.๒๗/๕๑/๑๗; ๑๘๕๔/๓๖๒; ๒๘/๔๕๐/๑๖๗ เป็นต้น

“ภิกษุทั้งหลาย เราประจักษ์ (คุณค่า) ของธรรม ๒ ประการ คือ ความไม่สันโดษในกุศลธรรมทั้งหลาย และ ความไม่ระย่อในการบำเพ็ญเพียร ฯลฯ โพธิชนเรานั้นได้ บรรลุด้วยความไม่ประมาณ, ความลุถึงไปรุ่งโรจน์ (โยค เกษม) อย่างเยี่ยมยอด ชนเรานั้นได้บรรลุด้วยความไม่ ประมาณ.”¹⁴⁶

“ภิกษุ ยังไม่ถึงความสิ้นอาสวะ อย่าได้ตนอน ใจ เพียงด้วยความมีศีลและวัตร ด้วยความเป็น ผู้ได้เล่าเรียนศึกษามาก ด้วยการได้สมาธิ ด้วย การอยู่วิเวก หรือ (แม้แต่) ด้วยการประจักษ์ว่า เราได้สัมผัสเนกขัมมสุขที่พวกปุณฺธุชนไม่เคยได้ รู้จัก”¹⁴⁷

“เตรียมกิจสำหรับอนาคตให้พร้อมไว้ก่อน, อย่าให้กิจนั้นบิบบั่นตัวเมื่อถึงเวลาต้องทำเฉพาะ หน้า.”¹⁴⁸

“พึงระวังสิ่งที่ควรระวัง, พึงป้องกันภัยที่ ยังไม่มาถึง, ชีวชนตรวจตรวโลกทั้งสอง เพราะ คำนึงภัยที่ยังไม่มาถึง.”¹⁴⁹

¹⁴⁶ อง.พูก.๒๐/๒๕๑/๖๔

¹⁴⁷ พ.ธ.๒๕/๒๔/๕๑ (เนกขัมมสุข อรรถกถาว่า หมายถึงสุขของพระอนาคามี)

¹⁴⁸ พ.ชา.๒๗/๑๖๓๖/๓๒๘

¹⁴⁹ พ.ชา.๒๗/๕๔๕/๑๓๖; ๑๐๘๒/๒๓๑

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมองเห็นภัยที่ยังไม่มาถึง (อนาคตภัย) ๕ ประการต่อไปนี้ (คือ ความชรา ความเจ็บไข้ ความขาดแคลน คราวบ้านเมืองไม่สงบ คราวสงฆ์แตกแยก ที่อาจจะเกิดขึ้น) ย่อมควรแท้ ที่ภิกษุจะเป็นอยู่โดยเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศตัวแต่เดี๋ยว เพื่อบรรลुธรรมที่ยังไม่บรรลु เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่เข้าถึง เพื่อประจักษ์แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง.”¹⁵⁰

“ภิกษุทั้งหลาย อนาคตภัย ๕ ประการเหล่านี้ (คือ ภิกษุทั้งหลายที่มีได้อบรมพัฒนากาย คือ จิต ปัญญา จะเป็นอุปัชฌาย์ให้อุปสมบท จะเป็นอาจารย์ จะเป็นผู้กล่าวอุกิธรรมกถา เวทลลกถา จะไม่ตั้งใจฟังพระสูตรที่เป็นตถาคตภาษิต จะเป็นพระเถระผู้นำในทางย่อหย่อน) ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในบัดนี้ จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป. เธอทั้งหลายพึงตระหนักทันการไว้, ครั้นตระหนักแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันอนาคตภัยเหล่านั้น.”¹⁵¹

“ภิกษุทั้งหลาย อนาคตภัย ๕ ประการเหล่านี้ (คือ ภิกษุทั้งหลาย จะมีวหมกมุ่นติดในเรื่องจีวรดี ๆ อาหารดี ๆ ที่อยู่อาศัยดี ๆ แล้วทำการแสวงหาผิวดินัย จะอยู่คลุกคลีกับภิกษุณี ลิกขมานาและสามเณร จะอยู่คลุกคลีกับคนวัดและสามเณร) ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในบัดนี้ จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป. เธอทั้งหลายพึงตระหนักล่วงหน้าไว้, ครั้นตระหนักแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันอนาคตภัยเหล่านั้น.”¹⁵²

¹⁵⁰ อง.ปญจก.๒๒/๗๘/๑๑๗ (อ้างละเอียด หน้า ๗๐๕)

¹⁵¹ อง.ปญจก.๒๒/๗๗/๑๑๕ (อ้างละเอียด หน้า ๗๐๖)

¹⁵² อง.ปญจก.๒๒/๗๙/๑๒๑ (อ้างละเอียด หน้า ๗๐๗)

“นะสาวีบุตร พระผู้มีพระภาคกฤตณะ กิติ พระผู้มีพระภาคโกนาคมน์ กิติ พระผู้มีพระภาคกัสสปะ กิติ ไม่คร้านที่จะแสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลายโดยพิสดาร และสุดตะ เคยยะ ฯลฯ เวทิลละ ของพระผู้มีพระภาคเหล่านั้น ก็มีมาก, ลิกขาบท ท่านก็บัญญัติไว้แก่สาวกทั้งหลาย, ปาฏิโมกข์ ท่านก็แสดงไว้.

“เมื่อพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า และเหล่าสาวกที่ตรัสรู้ตาม ถิ่นล่วงไปแล้ว สาวกทั้งหลายรุ่นภายหลัง ซึ่งมีชื่อโคตร ชาติตระกูลต่าง ๆ กัน ออกบวชแล้ว ก็ดำรงศาสนาไว้ได้ตลอดกาลยาวนาน,

“เปรียบเหมือนดอกไม้นานาพรรณ ที่เขาวางไว้บนแผ่นไม้ แต่เขาด้ายร้อยไว้แล้วอย่างดี ลมกระพือพัดมาก็พาให้กระจัดกระจายไม่ได้ ทั้งนี้เพราะถูกด้ายร้อยรวมกันไว้เป็นอย่างดี... นี่คือเหตุปัจจัย ให้ศาสนาของพระผู้มีพระภาคกฤตณะ พระผู้มีพระภาคโกนาคมน์ และพระผู้มีพระภาคกัสสปะ ดำรงอยู่ได้ยืนนาน.”¹⁵³

“ครั้งนั้นแล ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวกะภิกษุทั้งหลายว่า ฯลฯ ท่านทั้งหลาย ธรรมนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลาย ตรัสไว้ดีแล้ว ประกาศไว้ดีแล้ว เป็นเครื่องนำสู่ความหลุดพ้น เป็นไปเพื่อสันติ เป็นคำประกาศของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า,

¹⁵³ วินย.๑/๗/๑๔

“ทุกท่านที่เดียว พึงสังคายนาในธรรมนั้น ไม่พึงวิวาทกัน อันจะช่วยให้พระศาสนา (พรหมจรรย์) ยั่งยืน ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูลแก่คนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ท้าวและมนุษย์ทั้งหลาย.”¹⁵⁴

“ครั้งนั้นแล ท่านพระมหากัสสปะ กล่าวกะมิโกษุทั้งหลายว่า ๗๑ ท่านทั้งหลาย ขอเชิญพวกเรามาสังคายนาธรรมและวินัยกันเถิด ก่อนที่อธรรมจะรุ่งเรือง ธรรมจะถูกขัดขวาง อวินัยจะรุ่งเรือง วินัยจะถูกขัดขวาง, ก่อนที่พวกอธรรมวาทีจะมีกำลัง ธรรมวาทีจะอ่อนกำลัง พวก อวินยวาทีจะมีกำลัง วินยวาทีจะอ่อนกำลัง.”¹⁵⁵

“อานนทฺ ตราบใดที่เจ้าวัชชีทั้งหลาย ยังจักประชุมกันเนืองนิตย์...

“ตราบใดที่พวกเจ้าวัชชี ยังจักพร้อมเพรียงกันประชุมพร้อมเพรียงกันเล็กประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจการหน้าที่ของชาววัชชี,

“(ตราบนั้น) พวกเจ้าวัชชีพึงหวังได้ซึ่งความเจริญอย่างเดียว ไม่มีเสื่อมเลย...

¹⁵⁴ ที.ปา.๑๑/๒๒๕/๒๒๕

¹⁵⁵ วินย.๗/๖๑๔/๓๘๐

“ภิกษุทั้งหลาย ตราบใดที่ภิกษุทั้งหลาย ยังจักประชุม
กันเนืองนิตย์...

“ตราบใดที่ภิกษุทั้งหลาย ยังจักพร้อมเพรียงกันประชุม
พร้อมเพรียงกันเล็กประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจการ
หน้าที่ของสงฆ์,

“(ตราบนั้น) ภิกษุทั้งหลายพึงหวังได้ซึ่งความเจริญ
อย่างเดียว ไม่มีเสื่อมเลย...

“ภิกษุทั้งหลาย ตราบใดที่ภิกษุทั้งหลาย ยังจักเป็นผู้มี
ศรัทธา... มีหิริ... มีโอตตปะ... เป็นผู้เล่าเรียนศึกษามาก
(พหุสูตร)... เป็นผู้ตั้งหน้าเพียร... เป็นผู้มัสติกาภักตวั...
เป็นผู้มีปัญญา,

“(ตราบนั้น) ภิกษุทั้งหลายพึงหวังได้ซึ่งความเจริญ
อย่างเดียว ไม่มีเสื่อมเลย”¹⁵⁶

¹⁵⁶ ที่.ม.๑๐/๖๘,๗๐,๗๒/๘๖-๙๓; ในการทำจิต ท่านสอนให้รู้เท่าทันว่า สิ่งทั้งปวงไม่เที่ยง
มีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา แต่พุทธพจน์ชุดนี้กลับสอนว่า ถ้าทำกิจด้วยความ
ไม่ประมาท ก็จะไม่มีความเสื่อมเลย มีแต่ความเจริญอย่างเดียว พึงศึกษาพุทธพจน์
สองแบบนี้ให้ชัดเจน จะได้เข้าใจถูกต้อง และปฏิบัติไม่ผิดพลาด นอกจากนี้ พึงสังเกต
ด้วยว่า ความไม่ประมาทในการปรับปรุงพัฒนาตนซึ่งเป็นกิจส่วนตัว จะต้องดำเนิน
เคียงคู่ไปด้วยกันกับความไม่ประมาทในการทำกิจที่เป็นความรับผิดชอบต่อส่วนรวม

เรียงตามอักขรวิธีแห่งมคธภาษา
(ที่พิมพ์ตัวเอน คือ คัมภีร์ในพระไตรปิฎก)

อจ.อ.	อังกุตตรนิาย อดุชกถา (มนิเรตปุณณิ)	อ.อ.	อูททกนิาย อูทาน
อจ.อญจก.	อังกุตตรนิาย อญจกนิปาท	อ.อ.	อูททกนิาย อูททกปจ
อจ.เอก.	อังกุตตรนิาย เอกกนิปาท	อ.จริยา.	อูททกนิาย จริยาปิฏก
อจ.เอกาทสก.	อังกุตตรนิาย เอกาทสกนิปาท	อ.อุ.	อูททกนิาย อุพินิเทศ
อจ.จตุกก.	อังกุตตรนิาย จตุกกนิปาท	อ.ชา.	อูททกนิาย ชาตก
อจ.ฉกก.	อังกุตตรนิาย ฉกกนิปาท	อ.เถร.	อูททกนิาย เถรคาถา
อจ.ณกก.	อังกุตตรนิาย ณกกนิปาท	อ.เถรี.	อูททกนิาย เถรีคาถา
อจ.ติก.	อังกุตตรนิาย ติกนิปาท	อ.ธ.	อูททกนิาย ธมมปท
อจ.ทสก.	อังกุตตรนิาย ทสกนิปาท	อ.ปฏี.	อูททกนิาย ปฏีสัมภีทวมคค
อจ.ทูก.	อังกุตตรนิาย ทูกนิปาท	อ.เปต.	อูททกนิาย เปตวตถุ
อจ.นวก.	อังกุตตรนิาย นวกนิปาท	อ.พุทธ.	อูททกนิาย พุทธส
อจ.ปญจก.	อังกุตตรนิาย ปญจกนิปาท	อ.ม.,อ.มทา.	อูททกนิาย มทานิเทศ
อจ.สตตก.	อังกุตตรนิาย สตตกนิปาท	อ.วิมาน.	อูททกนิาย วิมานวตถุ
อป.อ.	อปทาน อดุชกถา (วิสุททชนวิลาสินิ)	อ.สุ.	อูททกนิาย สุตตนิปาท
อภิ.ก.	อภิธมมปิฏก กถาวตถุ	อูททก.อ.	อูททกปจ อดุชกถา (ปรมตติยติกา)
อภิ.ชา.	อภิธมมปิฏก ชาตกถา	จริยา.อ.	จริยาปิฏก อดุชกถา
อภิ.ป.	อภิธมมปิฏก ปญจาน		(ปรมตติยิปปน)
อภิ.ป.	อภิธมมปิฏก ปุคคสปรณเขตติ	ชา.อ.	ชาตกอดุชกถา
อภ.ยเมก.	อภิธมมปิฏก ยเมก	เถร.อ.	เถรคาถา อดุชกถา
อภ.วิ.	อภิธมมปิฏก วินยค		(ปรมตติยิปปน)
อภ.ส.	อภิธมมปิฏก ธมมสงคณิ	เถรี.อ.	เถรีคาถา อดุชกถา
อิตติ.อ.	อิตติวุตตก อดุชกถา (ปรมตติยิปปน)	ท.อ.	ทิมกนิาย อดุชกถา (สมุทคลวิลาสินิ)
อุ.อ., อุทาน.อ. อุทาน	อดุชกถา (ปรมตติยิปปน)	ท.ป.	ทิมกนิาย ปาฎิกวคค
อ.อป.	อูททกนิาย อปทาน	ท.ม.	ทิมกนิาย มทาวคค
อ.อิตติ.	อูททกนิาย อิตติวุตตก	ท.ส.	ทิมกนิาย สล็กชนวคค

ธ.ธ.	ธมมปทชกถา	วิภงฺค.ธ.	วิภงฺค. ธชฺชกถา (สมโมหวิโนทนี)
นิท.ธ.	นิทเทส ธชฺชกถา (สทฺธมมปฐฺยไชติกา)	วิมาน.ธ.	วิมานวตฺถุ ธชฺชกถา (ปรมตฺตทีปนี)
ปญจ.ธ.	ปญจปกรณ ธชฺชกถา (ปรมตฺตทีปนี)	วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺค
ปฐฺย.ธ.	ปฐฺยสมฺภิกทมคฺค ธชฺชกถา (สทฺธมมปกาสิณี)	วิสุทฺธิ.ฎีกา	วิสุทฺธิมคฺค มหาฎีกา (ปรมตฺตมณฺฑล)
เปต.ธ.	เปตวตฺถุ ธชฺชกถา (ปรมตฺตทีปนี)	สงฺคณิ.ธ.	สงฺคณิ ธชฺชกถา (ธชฺชสาสิณี)
พุทฺธ.ธ.	พุทฺธวตฺถุ ธชฺชกถา (มจฺจุตฺตวิสาสิณี)	สงฺคห.	อภิธมฺมตฺตสงฺคห
ม.ธ.	มชฺฌนิมฺนิกาย ธชฺชกถา (ปปญฺจสุทฺถนี)	สงฺคห.ฎีกา	อภิธมฺมตฺตสงฺคห ฎีกา (อภิธมฺมตฺตวิภาวิณี)
ม.อุ.	มชฺฌนิมฺนิกาย อุปปริ/ภณฺณาสก	ส.ธ.	สยฺยตฺตนิคาย ธชฺชกถา (สารตฺตปกาสิณี)
ม.ม.	มชฺฌนิมฺนิกาย มชฺฌนิมฺนปณฺณาสก	ส.ช.	สยฺยตฺตนิคาย ชนธวาวคฺค
ม.มู.	มชฺฌนิมฺนิกาย มูลปณฺณาสก	ส.นิ	สยฺยตฺตนิคาย นิทานวคฺค
มจฺกค.	มจฺกคตฺตทีปนี	ส.ม.	สยฺยตฺตนิคาย มหาวาวคฺค
มิตฺนท.	มิตฺนทปญฺหา	ส.ส.	สยฺยตฺตนิคาย สคาถวคฺค
วินย.	วินยปิฎก	ส.สพฺ.	สยฺยตฺตนิคาย สพฺยตฺตวคฺค
วินย.ธ.	วินย ธชฺชกถา (สมนตปาสาทิกา)	สุตฺต.ธ.	สุตฺตนิปาต ธชฺชกถา (ปรมตฺตไชติกา)
วินย.ฎีกา	วินยธชฺชกถา ฎีกา (สารตฺตทีปนี)		

* หลังจากพิมพ์หนังสือนี้เป็นฉบับขยาย ครั้งแรก ใน พ.ศ. ๒๕๒๕ แล้ว มีคัมภีร์ที่ตีพิมพ์ในอักษรไทยทยอยเพิ่มขึ้นมาไม่น้อย แต่ในการพิมพ์ครั้งนี้ ยังคงไว้ตามบัญญัติเก่า; สำหรับคัมภีร์ชั้นฎีกา แม้ที่ไม่แสดงไว้ ก็พึงเข้าใจได้เอง ตามแนววิธีในการใช้คำว่า “ฎีกา” หรืออักษรย่อ “ฎ.” ไปต่อท้ายอักษรย่อของคัมภีร์ในพระไตรปิฎก เป็น ที.ฎีกา หรือ ที.ฎ. เป็นต้น ทำนองเดียวกับบรรณกถาที่นำ อ. ไปต่อท้ายเป็น ที.อ., ม.อ., ส.อ. ฯลฯ